

ББК 63.3 (0)я 43
I - 906
УДК 94 (100) (08)

Історична панорама: Збірник наукових статей ЧНУ. Спеціальність «Історія». – Чернівці: видавництво Чернівецького національного університету ім. Ю. Федьковича «Рута», 2007. – Випуск III. – 194 с.

Третій випуск збірника присвячений актуальним і малодослідженим проблемам всесвітньої історії й відображає погляди сучасних науковців щодо визначних подій ХХ ст. Видання розраховане на науковців, викладачів і студентів.

ББК 63.3 (0)я 43

Редколегія випуску:

Сич О. І., доктор історичних наук, професор
(науковий редактор);

Добржанський О. В., доктор історичних наук, професор;

Марусик Т. В., доктор історичних наук, професор;

Троян С. С., доктор історичних наук, професор (м. Рівне);

Фісанов В. П., доктор історичних наук, професор;

Холодницький В. Ф., кандидат історичних наук, доцент (відповідальний секретар);

Сахновський Є. В., кандидат історичних наук, доцент;

Піддубний І. А., кандидат історичних наук, доцент.

Літературний редактор – **Лупул О. В.**

Рецензент - **Брицький П. П.**, доктор історичних наук, професор

Друкується за ухвалою Вченої Ради Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

Збірник наукових праць «Історична панорама» включений до переліку наукових фахових видань України зі спеціальності «Історичні науки» (Додаток до постанови президії ВАК України від 4.07.2006 р. №1 – 05/7 // Бюлетень ВАК України, № 8, 2006 р.)

Адреса редколегії: кафедра історії нового та новітнього часу, факультет історії, політології та міжнародних відносин, Чернівецький національний університет ім. Ю. Федьковича, вул. Кафедральна, 2, м. Чернівці, 58 012, тел. (0372) 52 – 27 – 39.

E-mail: hist_panorama@yahoo.com

® „Рута”, 2007.

ЗМІСТ**ІСТОРІЯ СТАРОДАВНЬОГО СВІТУ****Боднарюк Богдан**

Італійські собори 340-348 рр. на тлі релігійного протистояння
в християнському середовищі Римської імперії.....6 – 21

НОВА ІСТОРІЯ**Чучко Михайло**

Феномен буковинської толерантності в контексті взаємин православних з представниками
інших конфесій у XIV – на початку XX ст.21 - 32

Троян Сергій

Німецький колоніальний союз і його діяльність у XIX ст.....32 - 38

Безаров Олександр

Позиція генерала Дрентельна в єврейском вопросе в контексте правительственной
политики в Российской империи (начало 1880-х гг.).....38 - 50

НОВІТНЯ ІСТОРІЯ**Папук Віктор, Молдован Елеонора (Румунія)**

До питання про становище угорців у Румунії в міжвоєнний період: особливості
етнонаціональної політики.....50 - 57

Жалоба Ігор, Піддубний Ігор

Зовнішні комунікації Чернівців у 1918 – 1940 рр.....57 - 71

Мінаєв Андрій

Поняття «субкультура» та «контркультура» в контексті молодіжного протесту другої
половини 60-х рр. XX ст. у країнах Західної Європи та США.....72 - 85

Олієвський Олександр

До питання про роль пропаганди у формуванні образу ворога під час „Великої війни”
1914 - 1918 рр.....86 - 89

ПРОБЛЕМИ СУЧАСНОГО СВІТУ**Стрельчук Наталія**

Конфлікт 2001 р. у Македонії та роль НАТО та ЄС у його
вирішенні.....89 - 103

Жулканич Наталія

Розвиток транскордонного співробітництва Карпатського регіону (на прикладі АРК
Закарпатської області).....104 - 113

Мельничук Галина

Республіка Молдова : шлях до міжнародного визнання
(1991 – 1995 рр.).....114 - 123

ПИТАННЯ МЕТОДОЛОГІЇ ТА ІСТОРІОГРАФІЇ**Сахновський Євген, Сахновський Олександр**

Семиотический метод в историческом исследовании: опыт конкретного
применения.....124 - 138

Абрамович Семен

Ідея «тимчасовості історичного» як підґрунтя біблійної естетики.....138 - 144

Піддубний Ігор

Журнал «Коммунистический Интернационал» про становище в Румунії
(огляд публікацій 1919 – 1940 рр.).....144 - 164

З ІСТОРІЇ СУСПІЛЬНОЇ ДУМКИ**Аршинова Лариса, Павлюк Оксана**

Евразийство в творческой судьбе Г. Вернадского.....164 - 172

НАУКОВЕ ЖИТТЯ**Холодницький Василь**

Становлення та діяльність кафедри історії нового та новітнього часу Чернівецького
державного університету в 1940 – 1955 рр.172 - 186

РЕЦЕНЗІЇ**Сич Олександр**

Уткин А. Первая мировая война. – М.: Изд-во Эксмо, 2002. – 672 с.....187 - 191

Відомості про авторів.....192 - 193

CONTENTS**ANCIENT HISTORY****Bohdan Bodnariuk**

The Italian Cathedrals in 340 – 359 against on the Background of a Church-Religious
Opposition.....6 - 21

MODERN HISTORY**Mykhaylo Chuchko**

The phenomenon of Bukovinian tolerance in the context of mutual relations of orthodox
believers with representatives of other confessions at the end of XIV – at the beginning of the
XX centuries.....21 - 32

Serhiy Troyan

The German Colonial Union and its activities in the 1880s32 - 38

Alexandr Bezarov

General A. R. Drenteln ground in the Jewish question in the context of governmental policy in
the Russian Empire (beginning of 1880th).....38 - 50

CONTEMPORARY HISTORY

Victor Papuk, Eleonora Moldovan

The problem of the Hungarians in Romania in the interwar period.....50 - 57

Ihor Jaloba, Ihor Piddubnyi

The external communication lines of Chernivtsi in 1918 – 1940.....57 - 71

Andriy Minaev

The concepts "subculture" and "counterculture" in the context of youth protest of the second half of the 60s of the XX-th century in the countries of the Western Europe and the USA.....72 - 85

Oleksandr Oliyeys'kyi

On the propaganda role in the forming of enemy image in the period of the First World War86 - 89

THE PRESENT WORLD PROBLEMS

Nataliya Strel'chuk

The role of NATO and EU in the solving of the conflict in Macedonia in 2001.....89 – 103

Natalya Zhulkanich

Development of the transborder cooperation of enterprises agroindustrial complexes of the Carpathian region(on the example of the Transcarpathian region).....104 - 113

Galina Melnychuk

The Republic of Moldova: its way to international recognition (1991-1995 years).....114 - 123

ISSUES OF METHODOLOGY AND HISTORIOGRAPHY

Evhen Sakhnovski, Oleksandr Sakhnovski

Semiotic method in history research: an attempt of the specific application.....124 - 138

Semen Abramovich

The idea of the „temporality of history” as the fundament of the Bible’s aesthetic.....138 - 144

Ihor Piddubnyi

Journal “Communisticheskiy Internatsional” about situation in Romania (review of publications 1919-1940).....144 - 164

FROM THE HISTORY OF SOCIAL THOUGHT

Larisa Arshynova, Oksana Pavlyuk

Eurasium in creative destiny of G. Vernadski.....164 - 172

SCIENTIFIC LIFE

Vasyl Kholodnyts'kyi

Formation and Activities of the Department of Modern and Contemporary History at Chernivtsi State University in 1940 – 1955.....172 - 186

REVIEWS

Oleksandr Sych.....187 - 191

Utkin A. The First World War. – Moscow, 2002. – 576 p.

Information about authors.....192 - 193

ІСТОРІЯ СТАРОДАВНЬОГО СВІТУ

УДК: 94 (37) «340/359»:2

Богдан Боднарюк

Італійські собори 340-348 рр. на тлі релігійного протистояння в християнському середовищі Римської імперії

Історіографія проблематики, пов'язаної з дослідженням теологічної специфіки соборного руху в історії Християнської Церкви на сьогоднішній день є доволі обширною і ґрунтовною, коли мова йде про питання загального характеру, зокрема комплексного вивчення епохи Вселенських Соборів, висвітлення етапів формування ранньохристиянської догматичної доктрини і боротьби з першими великими єретичними вченнями, або розгляду науковцями теми становлення та розвитку церковних канонів с точки зору генези й поступової трансформації духовної традиції Сходу і Заходу римського світу в руслі морально-етичної креативності проповіді Спасителя. В даному випадку доречно згадати роботи таких відомих європейських вчених XIX-XX ст. як А. Дучесне, Г. Буассьє, Є Брукс, Л. Дюшен, А. Пареді, Р. Селлерс, Л. Рівінгтон, У. Тефлер, С. Рааб, Ф. Моксом, С. Армстронг, Р. Дженкінс, Б. Кідд, Х. Чедвік¹ та ін.² В публікаціях Ф. Хугеса, Фр. Мурфу, С. Турнера, В. Ваґрема, Е. Русея³, ряду інших авторів⁴ аналізуються причини скликання, організаційні особливості, рішення та значення деяких важливих (в догматичному сенсі) помісних соборів, що відбувались упродовж IV-IX ст. переважно на Заході Імперії, визначається роль і вплив окремих харизматичних осіб на перебіг подій в тогочасному церковному середовищі.

Не менш глибоко і ґрунтовно здійснювали свої дослідження та розвідки російські дореволюційні історики Церкви й вчені-емігранти у 20-ті – 50-ті рр. минулого століття. Серед найбільш авторитетних фахівців проблемами християнських соборів першого тисячоліття н.е. (тобто від Апостольського Собору 49 р. до Великої схизми 1054 р.) займалися А. Спаський, К. Попович, Г. Остроумов, О. Муравйов, Д. Лебедев, М. Заозерський, В. Голубков, А. Карташев, П. Гідулянов, Є. Трубецкой, Б. Волобуєв, М. Поснов, Т. Барсов, І. Андреев, М. Тальберг, О. Нікольский⁵ та ін.⁶ Окремо слід виділити цікавий узагальнюючий нарис по темі Вселенських Соборів Ярослава Туркала⁷ – українського історика з діаспори. Серед провідних радянських науковців, які в тій чи іншій мірі (на рівні дотичного матеріалу) розглядали питання ранньохристиянського соборного руху варто виділити змістовні праці З. Удальцової, М. Левченка, Г. Лебедевої, Г. Курбатова⁸. За останні п'ятнадцять років діяльність соборів III-XI ст. (переважно східних) та їх наслідки для європейського соціуму частково висвітлювали в своїх монографіях і статтях О. Бородин, М. Усков, О. Мусін і А. Дворкін⁹. Нарешті в контексті окресленої в назві даної публікації проблеми необхідно відзначити, що крім работ В. Солодовнікова й М. Афанасьєва¹⁰, де автори характеризують в першу чергу ранні галльські і т.зв. © Боднарюк Б., 2007

“древні” церковні собори I-III ст. та їх витоки, лише книга молодого петербурзького дослідника А. Мітрофанова¹¹, яка присвячена саме італійським помісним соборам IV-V ст., у відповідному розділі стисло розглядає “афанасієвський” етап церковної історії, який припадає на правління імператорів-братів (синів Константина Великого) Констанція II (324-361), Константа I (333-350) і Константина II (337-340).

Отже, у зв’язку зі слабким рівнем розробки означеного питання, можна з одного боку констатувати його об’єктивну актуальність і дослідницьку доречність, з іншого – феномен антиаріанської богословської доктрини середини IV ст. зумовлює певну авторську зацікавленість аналізом конвенційних чинників, котрі обумовили виникнення в пізньоримському християнському середовищі гострого церковно-релігійного протистояння як ендегенної соціальної тенденції, пов’язаної з реалізацією церковним кліром своїх духовно-ідеологічних і структурно-організаційних засад в межах субсумції еклесій та протагоній християнській ортодоксії й подолання ними теологічної гетеродоксії. Щодо тематичних джерел, то вони складаються з корпусу соборних актів і постанов (канонів та послань)¹², епістолярної спадщини провідних діячів, Учителів та Отців Церкви, а також ряду авторизованих збірок соборних документів і матеріалів, які вийшли в світ у XVII-XIX ст.¹³ Необхідно відзначити, що джерела в цілому містять багато фактологічних даних, церковних правових актів, текстів імператорських хрисовулів і відповідних офіційних свідчень, які проте лише в обмеженій кількості безпосередньо стосуються виділеної в статті проблематики. Таким чином, для її вивчення (на підставі існуючих джерел) доцільно використати наявну дослідницьку ентелехію.

Разом з тим, необхідно в першу чергу підкреслити, що сутнісні характеристики італійських соборів 40-х рр. IV ст. зводяться власне до богословських суперечок омоусіанського кліру з оміїським на тлі загострення боротьби нікейців з аріанами після рішень, прийнятих на Першому Вселенському Соборі в Нікеї 325 р. Апоремність і амфіболійність суперечок тогочасних богословів ґрунтувалась на еретичному вченні александрійського пресвітера Арія (250-336), де останнім проголошувалась гностична ідея, що *Син Божий не тої самої природи* (не того самого “єства”), *що і Бог Отець*: Спаситель лише *подібний* (грецький термін “**ομοιῦσιος**” або “**ομιος**” – тобто “рівний по якості”) до Отця Небесного, але не *тотожний* (грецький термін “**ομοῦσιος**” – тобто “єдиносущний”) Йому за сутністю (ця неоднозначна теологічна формула спростовувала і заперечувала догмат про *рівноіпостасність* Святої Трійці, натомість визначаючи її іпостасну (тобто “**υσιῖν**”) *супідрядність*)¹⁴. У підсумку, представниками партії “оміусіан”, як послідовників христологічної теології Св. Афанасія Великого, єпископа Александрійського (295-373), стали колишні активні антинікейці Георгій Лаодікійський (297-375) і Василій Анкірський (289-364)¹⁵, а табір “оміїв” (штучно утворене угруповання кліриків, яке виникло внаслідок компромісу між акакіанами (тобто прихованими аномеями) і василіанами) очолили “старі” аріани – Урсакий (302-370) з Валентом (305-380) та Георгієм

Александрійським (294-370)¹⁶, й “принципові” аномеї (вважали, що “*Син Божий, як Єдинородний, є Народженим волею, а не сутністю Отця*”) – Євдоксій, єпископ Антіохійський (291-369), з Акакієм, єпископом Кесарії Палестинської (288-366)¹⁷.

Переходячи до безпосереднього висвітлення питань, які стосуються італійських соборів періоду боротьби Св. Афанасія Александрійського проти аріанства, доречно згадати, що до Римського собора 340 р. на Заході у продовж III – на початку IV ст. собори відбулись в Нарбонні (255-260 рр.)¹⁸, Арзіно (255 р.)¹⁹, Римі (260 р.)²⁰, Ельвірі (306 р.)²¹, Римі (313 р.)²² та Арлі (314 р.)²³. Собор в Римі, який зібрався за участі 50-ти єпископів восени 340 р., став своєрідною відповіддю папи Юлія I (337-352) на гоніння проти Св. Афанасія Великого (заслання останнього майбутнім імператором Константином II до Галлії у 328-337 рр.)²⁴. Собор прийняв Св. Афанасія і Маркела Анкірського (297-374) “у спілкування”, а до Антіохії відрядив легатів понтифіка – пресвітерів Елпідія та Філоксена²⁵. Оскільки ж цей собор не залишив після себе ні протоколів, ні будь-яких дисциплінарних постанов, а обставини його скликання послідовно і досить повно викладені самим Св. Афанасієм²⁶, не має сенсу зупинятись на його аналізі, тим більше, що записи святителя не дають можливості адитивно розглядати “пленарні” засідання з точки зору розкриття проблеми еволюції італійської соборної системи доби пізньої античності.

Наукову цікавість в означеному аспекті викликають діяння наступних двох Медіоланських соборів 345-346 та 347-348 рр. Після того, як ревний захисник нікейського віровизначення Афанасій Великий у вересні 340 р. втік до Апостольської столиці, зазнав остаточного оформлення церковний розкол західних омоусіан (прибічників вже згадуваного Першого Вселенського Собору) і східних супротивників нікейського вчення (догматичної формули) про єдиносущність – оміїв. Цей розкол став логічним результатом протистояння східних і західних єпископів, витоки якого беруть свій початок в рішеннях Антіохійського собору 341 р. (за участі 97-ти єпископів)²⁷ та Сердикського собору 343 р. (за участі 96-ти єпископів із Заходу, переважно нікейців, і на початку 76-ти зі Сходу, переважно аріан)²⁸: перший було скликано з ініціативи імператора Сходу Констанція, відомого прихильника теології Арія (на вимогу кесаря прелати склали новий Символ Віри з вилученням нікейського вислову “омоусіос”; натомість вони “визначили”, що “*Син був Богом від самого початку*”, і що “*Він був сотворений Богом Отцем перед віками*”)²⁹, другий собор Констанцій провів разом з братом-нікейцем Константом, проте єднання кліру знов не відбулось (собор під головуванням єпископа Госія з Кордови (269-358) виправдав “перебіжчиків” Афанасія і Маркела, й виробив 20 канонів, які збереглися латиною; всі східні єпископи (крім двох – Макарія Палестинського і Астерія Аравійського), коли побачили Афанасія та Маркела “у спілці” з латинянами, відмовились бути присутніми на спільному зібранні, і через декілька днів, залишивши Сердику, переїхали до Філіппополіса, де організували під проводом єпископа Євсевія окремий собор³⁰).

В таких діакрисисних умовах, з метою запобігти поглибленню дивергентних тенденцій в християнському середовищі імператор Констанцій вирішив прийняти активну участь в церковній боротьбі, сподіваючись досягти канонічного миру та догматичної єдності. Безпосереднім приводом, який штовхнув Констанція на пряме втручання у внутрішні справи Церкви, став саме Сердикський собор 343 р. Собор продемонстрував імператору, наскільки далеко сягають канонічні зазіхання Римських єпископів (столичних первосвящеників), котрих на той час сприймали на Заході в ролі третейських суддів, здатних розглядати будь-яку канонічну справу в обхід митрополитів і навіть предстоятелів помісних церков³¹. Імператор Констанцій побоювався, що тим самим Римський єпископ заступить фігуру (а отже і авторитет) кесаря в правовій свідомості християн, і тоді торжество аріанства, популярного на Сході, але не на Заході, стане значною мірою проблематичним³². Крім того, Констанцій побачив (під впливом своїх духівників: єпископів Урсація і Валента) головну перепону на шляху до церковного умиротворення в тому світоглядному ригоризмі, яке несло в собі нікейське віровчення³³.

Наслідком цього віровчення, на думку Констанція, були три згубні обставини, що укинули Церкву в смути. Імператор сприймав в якості причини тривалої церковної смуги, по-перше, богословське відродження монархіанського динамізму в теології єпископа Сирмійського Фотінія (302-376), котрий на підставі нікейського вчення про єдиносущність і доктрини Маркела Анкірського бездумно поєднував особу Отця й поняття Логоса, сприймаючи їх в якості єдиної субстанції, що називалась Логопатер (при цьому Маркел уявляв Ісуса Христа як звичайну людину, позбавлену будь-яких атрибутів божественності); по-друге, канонічний “заколот” святителя Афанасія Александрійського, який проявився в непокорі й невизнанні покарань (“епітимій”), накладених на нього Антіохійськими соборами єпископів Сходу; і, нарешті, по-третє, незалежну від Сходу позицію папи Юлія, котрий послідовно захищав святителя Афанасія і амбітно оголошував через своїх легатів на Сердикському соборі 343 р. про дію суддівських прерогатив Рима в масштабах всієї Церкви³⁴.

Для повноти розуміння складної і доволі строкатої теологічної палітри раннього християнства (II-III ст.), коротко охарактеризуємо її головні напрямки, які своїм корінням заглиблювались в філософсько-релігійні ідеї гностицизму. Однією з перших богословських течій став монанізм. На кордонах Мізії і Фригії в середині II ст. з “новим пророцтвом” виступив “апостол” Монтан (103-168). Грунтуючись на Євангелії Іоанна, де Ісусом Христом було обіцяно учням ниспослання у майбутньому Святого Духа, Параклета, монаністи стверджували, що пришествя обіцяного Духа вже стало фактом, і ось вони – монаністи, точніше їх фригійські пророки – це апостоли відкрившогося Параклета. Як *Христос висівся над Мойсеєм і Пророками, так і Параклет* через Максимілли (102-179) й Прискілли (108-184) – жінок-пророчиць, які супроводжували Монтана – *над Христом і Апостолами*. Останнє одкровення є тому найвищим³⁵. Значить, Параклет також мав своїх

апостолів, як і Ісус Христос. Один з монаністичних пророків – Фемізон (120-196) – намагався надати своїм опусам такого самого значення (теологічної ваги), яке мали в перших християнських еклесіях послання Апостола Павла³⁶.

На противагу монаністам (цим “омищеним” християнам) в Малій Азії виникла єресь “алогів”, тобто “безслівних” (інший переклад з грецької – “нерозумних”; на думку В. Болотова цю назву дали їм полемісти в іронічному сенсі³⁷). Вони відкидали приналежність четвертого Євангелія (де згадувався Параклет – основа вчення Монтана) і Апокаліпсиса Апостола Іоанну Богослову й приписували їх авторству Керинфа (133-205). Алоги також не сприймали *передвічного буття Сина Божого*; свою “евіденційну” доктрину вони будували на синоптичному Євангелії Марка, де акцент робиться на людську природу Спасителя³⁸.

У зв'язок з алогами ранньохристиянські Учителі Іполит Римський, апологет і антипапа (177-235) та Єпіфаній Схоластик (210-282) ставили походження монархіанства. Ця назва за Тертулліаном (160-222)³⁹ відповідала основному принципу єретиків, котрі говорили про себе “*monarchiam tenemus*”, і виглядала в його оцінці дещо глузливою; більш доречна і виправдана (з точки зору основ їх вчення) назва – “антиринітарії”, не була сприйнята істориками-догматистами⁴⁰. Означена єресь виокремилась під кінець 80-х рр. II ст. і майже відразу розпалась на дві гілки: “динамістів” або “адопціан” й “модалістів”. Стосовно динамістів-адопціан свідчення джерел узагальнюються в наступних даних. Наприкінці єпископування Єлевферія (174-189), або на початку понтифіката Віктора (189-199) в Римі з'явився чинбар Феодот (за Іполитом – “уламок від алогів”⁴¹), який почав проповідувати що *Христос був звичайною людиною*⁴², *народився від Діви за волею Отця, вів благочестиве життя; при охрещенні, зійшов на Нього у вигляді голуба Христос звище*⁴³. Папа Віктор оголосив йому анафему й відлучив 192 р. від Церкви⁴⁴.

Послідовниками Феодота-чинбаря були – Феодот-банкир (або Феодот Молодший (121-199); на підставі екзегези він дійшов висновку, що *Христос стоїть нижче старозавітного патріарха Мельхиседека, оскільки Син Людський лише ієрей “по чину мельхиседекову”*⁴⁵) і Асклепідот (135-204)⁴⁶. Вони мали в Апостольській столиці прибічників та учнів, створили там власну общину і поставили єпископом Наталіса (198-207); Наталіс у подальшому розкався і був прийнятий в лоно Церкви папою Зефірином (199-217)⁴⁷. Останню фазу римське адопціанство пережило в проповідництві Артемона (171-246). Він виступив з проповіддю у 20-х рр. III ст. і переніс свою діяльність на Схід, де його вважали “батьком” єресі Павла Самосатського⁴⁸. На Сході монархіанство в динамістичній формі офіційно визнав лише єпископ Беріл (194-265)⁴⁹, котрого гостро критикував, викривав, і зрештою привів до покаяння сам Оріген (185-254)⁵⁰.

Головним представником динамістичної монархіанської єресі на Сході Імперії в ті часи був вищезгаданий Павло, з 252 р. – єпископ Самосатський (в Сирії) (202-274), а дещо пізніше (з 260 р.) – Антіохійський. Антіохія

належала тоді Пальмірі, й керувалась царицею Зиновією (248-272). Павло займав в її уряді високу державну посаду. Головна ідея його теології – *єство Христа людське, а не Божественне, і що Він, як Син Божий, лише наділений особливою Божеською силою, тобто Логосом*⁵¹. (Важливо додати, що Павлів учень, пресвітер Луціан (211-286; помер мучеником за гоніння імператора Максиміана (285-305; 307-308), ворога протагоністів), який стверджував, що *Логос став людиною в Спасителі*, виявився предтечею Арія⁵².) 264 р. в Антіохії Фірмилліаном Кесарійським (213-275) та Єленом Тірським (216-280) був скликаний собор для розгляду вчення Павла. Проте останній уміло приховав свої єретичні думки, й не зазнав тоді викриття. Не мав успіху і другий собор проти Павла⁵³; лише третій собор 269 р. спромігся встановити єретичні засади його богословської системи завдяки антіохійському софісту Мальхіону (209-290) (крім власної симпліфікованої діалектики він прикликав на допомогу тахіграфів⁵⁴). Єресиарха низложили; новим єпископом Самосата став Долен, котрому вдалося зайняти кафедру лише в 272 р., завдяки перемоги імператора Авреліана (270-275) над Пальмірою, й за умови молитовного єднання з єпископами Римськими, та італійськими на загал⁵⁵.

Монархіани-модалісти на Заході були відомі як “патрипасіани”, а на Сході – під ім’ям “савелліан”. Серед їх головних вчителів можна виділити Праксея (106-182), Ноета Смирнського (145-203) (саме він найбільш чітко визначив суть вчення модалістів – *Христос є Сам Отець, Сам Отець народився, Сам страждав, Сам помер... Якщо Христос є Бог, то Він, звичайно, Отець, або ж Він не був би Богом*; тобто цим обґрунтовувалась ідея тотожності Отця і Сина), Клеомена (134-190) та лівійця Савеллія з Пентаполя (170-241). Останній, відлучений від Церкви папою Каллістом I (217-222) 219 р., в ті роки навчав: “*Один і той же є Отець, і Син, і Святий Дух, так що ці три найменування однієї іпостасі, або як тіло, душа і дух... Син і Отець це Сино-Отець, тобто Філопатер*”⁵⁶. Римські первосвященники в часи популярності на Заході монархіанства (70-ті рр. II ст. – 20-ті рр. III ст.) стояли в цілому на позиції невторчання (щоправда, з легким реверансом в бік модалізму), й досить часто виступали в ролі миротворців, наприклад, під час прямих зіткнень на початку III ст. (за папи Зефіріна) Іполита з модалістами, особливо з Савеллієм⁵⁷.

Повертаючись до проблеми італійських соборів необхідно підкреслити, що вже в середині 40-х рр. Констанцій розпочав ліквідацію трьох вказаних перешкод на шляху до церковної консолідації в тому вигляді, в якому він її розумів. 22 червня 346 р. і 17 червня 348 р. імператор особисто був присутній на засіданнях соборів, організованих в Медіолані, де присутні критично й прискіпливо розбирали вчення Фотінія Сирмійського⁵⁸. Серед запрошених були також присутні папські легати⁵⁹. На жаль, ці Медіоланські собори не залишили протоколів. Як цілком справедливо відзначав англієць Т. Барнес, “процедура цих соборів пагано відображена в усіх наявних документах. Нестача інформації, скоріш за все, не є рідкістю для історії соборів даного періоду, але Медіоланський собор був більш цікавим і знаменним, ніж

більшість соборів сучасних йому, оскільки про це свідчили важливі зміни в богословській позиції і особистих перевагах Римського єпископа”⁶⁰.

Чи не єдиний дотичний фрагмент, де згадуються соборні події в Медіолані зберігся в “Історичних фрагментах” Св. Іларія Піктавійського (315-367); наведемо його повністю: “Для вивергання з єпископського сану Фотіна, який за два роки до цього був засуджений як єретик на Медіоланському соборі, з багатьох провінцій збираються священники, ще більше схвилювані цією обставиною і охоплені страхом від того, що все в Церкві знов похитнулось і перемішалось. Бо вже перед тим з’явилась необхідність відсікти від Церкви багатьох єпископів, які несуть відповідальність або за хибні судження відносно Афанасія, або за спілкування з аріанською ерессю. Скориставшись цією можливістю, Урсакий і Валент приходять до Римського єпископа і благають, щоби він їх прийняв”⁶¹.

В контексті цитованого вище джерела можна стверджувати, що дійсно, собори в Медіолані стали важливим етапом на шляху розвитку конфлікту між омоусіанами та проаріанськи налаштованими єпископами. Цей конфлікт перетвориться під час роботи наступного (третього) Медіоланського собору 355 р. на відкрите протистояння⁶². Слід відзначити, що Констанцій зміцнював авторитет своєї влади, намагаючись підвищити значення Медіоланської церкви та діоцезів північної Італії. Крім того, він, безсумнівно, сподівався також в якнайшвидший термін досягнути повного примирення між папою Юлієм і східними єпископами. Ці єпископи прибули в Рим для переговорів розраховуючи на припинення церковного розколу завдяки прийняттю нового Символу Віри⁶³.

З наявних джерел⁶⁴ випливає, що перший собор в Медіолані був дійсно зібраний саме для примирення понтифіка з посольством східних архієреїв в особі Євдоксія Германійського (298-369), Демофілія Берійського (302-380), Македонія Мопсуєтського (287-364) та Мартірія (305-363), які пропонували Римському первосвященнику мир на підставі четвертої Антіохійської формули, складеної на антинікейському Сході, в тексті котрої обходиться мовчанням питання про єдиносущність Сина Отцю. Для підтвердження даної тези наведемо ключові фрази зі згаданої Формули (Символу) № 4: “Ми віруємо в Єдиного Бога, Всенайвищого Отця, Творця всього... на небі і на землі... Його Сина Ісуса Христа, *народженого перед віками*, Бог Бога... при нас став людиною, народився від Діви, був розіп’ятий, помер, піднявся, воскрес на третій день... повернеться і винагородить всіх по заслугах... царству Його не буде кінця... сидить праворуч Отця і тепер, і в майбутньому... І ми віруємо в Святого Духа...”⁶⁵

Через рік другий собор в ще більшому ступені виявив проаріанську політику імператора. Формальне покаяння перед папою Урсакий Сингідунського і Валента Мурсійського, відлучених від канонічного спілкування (“молитовного єднання”) західними єпископами ще на Сердикському соборі в 343 р., “мов би було прикликано, як підкреслює А. Мітрофанов, заступити собою реалізовану після осуду Фотінія Сирмійського

компрометацію перед східними єпископами нікейського омоусіанства, виставленого в якості прихованого модалізму”⁶⁶.

Досить складно припустити, наскільки чітко Констанцій уявляв собі удаваний світоглядний зв'язок омоусіанства з модалізмом, оскільки його церковна політика була надзвичайно меркантильною та примітивною. Симптоматичною ілюстрацією імператорської політики по відношенню до Церкви є т.зв. “церковне” законодавство Констанція. Імператор від самого початку свого правління намагався виокремити кліриків в особливу соціальну групу, підкреслюючи зовнішню “гідність” статусу священства за допомогою дарування клірикам численних економічних привілеїв. Така політика була парадоксальною на тлі інтенсивних прагнень кесаря спрямовувати й “напучувати” єпископів в богословських і дисциплінарних питаннях⁶⁷. Разом з тим, саме після 346 р., коли на Медіоланському соборі Констанцій зробив спробу вперше очолити церковне врядування, економічне становище кліру в Імперії набуло остаточної стабільності, яка отримала свій вираз перш за все в тому, що єпископи, котрі походили переважно зі стану куріалів, отримували право зберігати за собою все майно недоторканим від будь-якого податкового тягара⁶⁸. Прикладом такої специфічної політики слугують багаточисельні протекціоністські закони Констанція.

Зокрема, указ (едикт) від 27 серпня 343 р.⁶⁹ гарантував клірикам звільнення від нових фінансових внесків і обов'язку “забезпечення” (утримання) чужинців, яких приймала Імперія (в першу чергу федератів). Указ від 26 травня 353 р.⁷⁰ надавав звільнення від важких повинностей: *munera sordida* (т.зв. “брудні” повинності, які полягали в обов'язковому забезпеченні імператорських кур'єрів і представників адміністрації ночівлею), *munera extraordinaria* (екстраординарні повинності, котрі зазвичай полягали в будівництві, утриманні та ремонті шляхів і мостів) й *ragangaria* (додаткова гужова повинність). Слід відзначити також заборону від 26 лютого 354 р.⁷¹ на притягнення кліриків до куріальних повинностей. В результаті, після Константина Великого, значною мірою саме завдяки Констанцію християнські єпископи отримали можливість здійснювати великі майнові придбання та досягати домінуючого положення в містах⁷².

Серед сучасних дослідників перманентно відбувається полеміка з приводу того, на чому початково ще за правління Константина I (306-337) був заснований правовий імунітет церковних володінь, котрий у подальшому зміцнювався тим же Констанцієм. Частина фахівців⁷³ вважає, що цей імунітет походив від того, що на початку IV ст. (після едикту 311 р. імператора Галерія (293-311) про заборону гоніннь на Церкву)⁷⁴ християни, фундуючи першу церкву діоцеза, користувались фінансовими привілеями (в межах загальних прав римських релігійних колегій), які дарувались раніше притулкам і новим побудовам, що зводились на імператорській землі в якості *res priuata* (приватної будівлі). Надалі Константин Великий дозволив (з 327 р.)⁷⁵ зберегти за єпископами даний важливий привілей, котрий перейшов (трансформувався) в церковний імунітет. Ця гіпотеза зазнала гострої критики з боку вчених, які дотримуються дещо іншої думки⁷⁶. Її суть: важко

припустити, що подібний привілей міг перейти до церковних володінь автоматично, без спеціального закону. Дійсно, необхідно було рішуче визнати особливу природу церковного майна, щоби надати цьому майну особливі привілеї (і ряд специфічних пільг його господарям).

Вирогідно (і тут можна погодитись з А. Митрофановим)⁷⁷, саме Констанцій перший усвідомив дану обставину повною мірою, однак його політика була результатом достатньо “приземлених” ідей. В рамках усвідомлення своєї мети кесар вважав, що він стане спроможним, визнавши “особливу” природу церковних володінь і захистивши їх імунітетом, втручатись у внутрішні церковні справи на “особливих” правах покровителя Церкви. Формальна єдність на ґрунті чіткого й логічного аріанства та зрима соціальна могутність – в таких категоріях імператор мислив торжество християнства. Отже, скоріш за все, усвідомлюючи специфіку імператорського погляду на становище Церкви, за котрого Констанцій пагано розрізняв богословську боротьбу і боротьбу *pro praebenda* (за прибутки, що стягувались з церковних володінь), тогочасні світоглядні супротивники намагались викрити фанатичного антиаріаніна Св. Афанасія Александрійського в матеріальній зацікавленості, яка містилась в сфері експорту зерна з Єгипта (йому закидали спекуляції на цінах і зловживання пільгами)⁷⁸, намагаючись дискредитувати святиителя за допомогою звинувачення, зрозумілого імператору⁷⁹. З іншого боку, Медіоланські собори 40-х рр. IV ст. остаточно продемонстрували рішучість кесаря очолити церковну політику. Після засудження Фотинія на Медіоланському соборі 348 р. наступною жертвою розпочавшогося імператорського наступу на нікейців в Італії повинен був стати Св. Афанасій Александрійський, до цього часу захищений церковним авторитетом папи Юлія⁸⁰.

Узагальнюючи викладений в статті матеріал, необхідно зробити ряд конвенційних висновків в руслі історичного аналізу та дивергентних релігійних перспектив:

1. Італійські собори вказаного періоду являють собою приклад взаємної боротьби омоусіанського кліру, з одного боку, і омійського кліру, а також імператорської влади – з іншого. Моделювання взаємин кліра та світської влади обумовлює висновок, згідно котрому ці взаємини розвивались на італійських соборах 40-х рр. IV ст. по лінії жорсткої конфронтації. Римський собор 340 р. здійснив різке протиставлення Римського єпископа як духовного лідера західного омоусіанства більшості ієрархів Сирії і Малої Азії, догматична позиція котрих коливалась від поміркованого омоусіанства до крайнього аномейства. І, коли їх теологічне протистояння після Антіохійського собору 341 р. й Сердикського собору 343 р. остаточно зайшло в глухий кут, імператорська влада в особі Констанція здійснила спробу втручання у справи Церкви, щоби утвердити в ній мир на підставі нового варіанту аріанської доктрини – омійства. Медіоланські собори 346-347 та 347-348 рр. стали канонічним прикриттям для цього втручання, оскільки імператор виступав на них як захисник віри проти ересі Фотинія Сирмійського, котра бентежила і омоусіан, і аріан.

2. Конфронтація кліру і світської влади вступила в активну фазу після попереднього та заочного засудження Св. Афанасія Александрійського як злочинця на Арелатському соборі в 353 р. Папа Ліберій (352-366), усвідомлюючи, що імператор намагається нав'язати всій Церкві аріанство, наполягав на відкритих “змагальних” диспутах з представниками кліру, котрі не визнавали рішень Першого Вселенського Собору. Однак, максимально використовуючи свій “адміністративний” ресурс, імператор організував потужну опозицію папі всередині кліру. Медиоланський собор 355 р. приніс політичну перемогу кесарю над омоусіанським кліром в масштабах Італії та Галлії, в результаті чого конфронтація світської влади з омоусіанським кліром набула характеру придушення адептами пануючої богословської доктрини релігійного дисиденства.

3. Створення під політичним тиском партії оміїв не могло дати Вселенській Церкві догматичного одуження та спокою; тим більше, що наближався момент швидких змін на імператорському троні зі сценарієм відновлення в Імперії язичництва та мітраїзму Юліаном Апостатом (Відступником) (361-363). А поки що на короткий термін намагались в урядовому оточенні Констанція консолідувати досягнуту домовленість. Акакіани тримались двору кесаря. Сюди ж 360 р. прибув з Германії Євдоксій. 15 лютого 361 р. церковні ієреї прийняли рішення скликати новий собор. Однак, коли Св. Іларій Піктавійський, який через об'єктивні обставини перебував на Сході⁸¹, висловив бажання взяти в ньому участь, то його майже силоміць вислали до рідної Галлії. Цей собор, відчувачи під собою тверду опору державної влади, вирішив поглибити й зміцнити свою вселенську диктатуру та проявити “особисту” владу і в віроучительній, і в канонічно-адміністративній галузях. Були переглянуті символічні тексти четвертої Сирмійської формули, т.зв. “датованої віри”.

4. Під різними канонічними приводами імператор низложив 11 видних омоусіан, в тому числі Аетія (290-367), Василя Анкірського, Євстафія Севастійського, Македонія Константинопольського (287-360), Кирила Єрусалимського (315-386). Останній постраждав за те, що нібито розтратив церковне майно: продав ризи з дорогої парчі й цю матерію пізніше бачили в одежах якоїсь актриси-танцівниці. Знов переглянуті віросповідні тексти імператор наказав підписати всьому єпископату. Підписала переважна більшість ієреїв, навіть Отці Церкви Св. Василій Великий (329-379), Св. Григорій Ниський (335-394), Св. Григорій Назіанзін (Богослов) (329-389); проте “крайньо ліві” аріани не вибачили Євдоксію його “зради”, й не перейшли в табір акакіан-оміїв.

5. Саме ця обставина, тим не менш, змусила оміїв пом'якшити свою непримиренність щодо омоусіан, які виявили готовність йти на компроміси, й тому вони погодились звільнити єпископські кафедри, після заслання крайніх (“затятих”) аріан надавати і василіанам (прибічникам теології Св. Василя Великого). За такою “квотою” на анкірську кафедру прийшов майбутній вже православний святий Афанасій Великий – друг Св. Василя Каппадокійського. Лаодикійську кафедру одержав Пелагій (304-378),

майбутній активний діяч Другого Вселенського Собору 381 р. в Константинополі. Самому Констанцію II здавалось, що він досягнув нарешті поставленої мети – дав Церкві мир. Наступні політичні потрясіння в Імперії виявили всю ілюзорність цього нереального, а лише офіційного “мира Церкви”.

Примітки:

¹ Див.: Дучесне А.Д. История Древней Церкви: В 2-х т. – М.: Тип. А. Сабурова, 1911. – Т. I. – XIII, 532, VI с.; Буассье Г. Падение язычества. Исследование последней религиозной борьбы на Западе в IV в. // Буассье Г. Собрание сочинений в 10-ти т. – СПб.: Изд. Пономарёвых, 1998. – Т. V. – 310 с.; Brooks E.L. A Synod at Caesarea in Palaestine in 393 // The Journal of Theological Studies, 1902. – Vol. III. – P. 433-446; Дюшен Л.К. История Древней Церкви. – М.: Тип-ия Императ-го Московского Университета, 1912. – Т. 1-2. – XI, 385/446, III с.; Пареди А. Святой Амвросий Медиоланский и его время. – Милан: Russia Cristiana, 1990. – 268 с.; Sellers R.B. The council of Chalcedon. A historical and doctrinal survey. – L., 1953. – XVIII, 350 p.; Rivington L.P. The roman primacy A.D. 430-451. – L., 1899. – XXIII, 364/401 p.; Tefler W.N. When did the arian controversy begin? // The Journal of Theological Studies, 1946. – Vol. XVIII. – P. 129-142; Tefler W.N. Arius takes refuge at Nicomedia // The Journal of Theological Studies, 1936. – Vol. XXXVII. – P. 60-63; Raab C.Y. The twenty ecumenical councils of the catholic church. – L., 1937. – XIV, 214 p.; Moxom Ph.L. From Jerusalem to Nicaea. The church in the first three centuries. – Boston, 1895. – XII, 433/446 p.; Armstrong C.B. The Synod of Alexandria and the Schism at Antioch in A.D. 362 // The Journal of Theological Studies, 1921. – Vol. XXII. – P. 206-221; Jenkins R.W. The authority of general councils examined and roman forgeries therein detected. A preservative against popery, in several select discourses upon the principal heads of controversy between protestants and papists. – L., 1849. – 482 p.; Kidd B.J. The council of Nicaea A.D. 325 // The Christian East, 1925. – June. – Vol. VI. – P. 49-59; Chadwick H.S. The Early Church. – N.Y., 1967. – 636 p.

² Детальніше див.: Neumann W.C. The Virgin Mary in the works of Saint Ambrose. – Fribourg, 1962. – 395 p.; Dudden F.H. The Life and Times of St. Ambrose. – Oxf., 1935. – XV, 481 p.; Grier R.J. An epitome of the general councils of the church from the council of Nice, A.D. 325, to the roman council of Trent in the year 1563. – Dublin, 1826. – 326 p.; Dudley D.F. History of the first council of Nice: a world's Christian convention, A.D. 325: with a life of Constantine. – Boston, 1880. – 120 p.; Chrystal J.B. Authoritative Christianity. The third council, that is the third council of the whole Christian world, East and West, which was held A.D. 431 at Ephesus in Asia. – Jersey City, 1895-1908. – Vol. I-III; Collins W. The Authority of General Councils. The Church Historical Society Lectures. – L., 1896. – XXI, 396 p.; Burn A.E. The council of Nicea. A memorial for its sixteenth centenary. – L., 1925. – X, 143 p.; Bethune-Backer J.-F. Nestorius and his Teaching. A fresh examination of the evidence, with special reference to the newly recovered Apology of Nestorius (The Bazaar of Heraclides). – Cambr., 1908. – XVIII, 232 p.; Anastos M.V. The Immutability of Christ and Justinian's Condemnation of Theodore of Mopsuestia // Dumbarton Oaks Papers, 1951. – Vol. VI. – P. 125-160; Alexander P.J. Iconoclastic Council of St. Sophia (815) and its Definition (Horus) // Dumbarton Oaks Papers, 1953. – Vol. VII. – P. 35-66; Anastos M.V. The Ethical Theory of Images Formulated by the Iconolasts in 754 and 815 // Dumbarton Oaks Papers, 1954. – Vol. VII. – P. 153-160; Baynes N.H. The icons before iconoclasm // The Harvard Theological Review, 1951. – Vol. XIV. – P. 93-106; Mc Nabb Fr. C. An Anglican on the council of Ephesus // The American Ecclesiastical Review, 1928. – Vol. LXXVIII. – P. 496-502; Kitzinger E.S. The cult of images in the age before iconoclasm // Dumbarton Oaks Papers, 1945. – Vol. VIII. – P. 85-150.

³ Див.: Hughes Ph. D. The church in crisis: a history of the general councils 325-1870. – N.Y., 1960. – 365/369/371 p.; Murphy Fr.J. The Dogmatic definition at Chalcedon // The Theological Studies, 1951. – Vol. XII. – №4. – P. 505-519; Murphy Fr.J. Peter speaks through Leo. The

council of Chalcedon A.D. 451. – Washington, 1952. – XII, 113/128 p.; Murphy Fr.J. Chalcedon: October 451. Part I // *The American Ecclesiastical Review*, 1951. – Vol. CXXV. – P. 241-254, 431-442; Turner C.A. Ossius (Hosius) of Cordova // *The Journal of Theological Studies*, 1911. – Vol. XII. – P. 275-287; Wigram W.M.C. The separation of the monophysites. – L., 1923. – XVIII, 206/208 p.; Pusey E.I. The councils of the church from the council of Jerusalem A.D. 51 to the council of Constantinople A.D. 381, chiefly as to their constitution, but also to their objects and history. – Oxf., 1857. – 353 p.

⁴ Детальніше див.: Van Voast H.L. The council of Ephesus. An historical episode. – N.Y., 1932. – 59 p.; Dale A. The synod of Elvira and Christian life in the fourth century. A historical essay. – L., 1882. – 341 p.; De Clercq V.C. Ossius of Cordova. A contribution to the history of the period. – Washington, 1954. – XXXI, 530 p.; Dolan T.B. The Paracy and the First Councils of the Church. – St. Louis, 1910. – 183 p.; Du Bose W.P. The ecumenical councils. Ten Epochs of Church History. – N.Y., MDCCCXCVI. – XI, 341 p.

⁵ Див.: Спасский А.А. Вопрос о подлинности правил Сардикского собора 343 г. в современной западной литературе // *Богословский Вестник*, 1902. – Июнь. – С. 345-383; Спасский А.А. История догматических движений в эпоху Вселенских Соборов. – Сергиев Посад: Свято-Троицкая Сергиева Лавра, 1914. – Ч. I-II. – XXVII, 482/361 с.; Попович К.А. Патриарх Иерусалимский Сафроний как богослов, проповедник и песнописец // *Труды Киевской Духовной Академии*, 1888. – Т. III. – С. 44-62; Остроумов Г.В. Догматическое значение Седьмого Вселенского Собора. – М.: Изд-во МДА, 1884. – VII, 203 с.; Муравьев А.Н. Правда Вселенской Церкви о Римской и прочих патриарших кафедрах. – СПб.: СПбДА, 1841. – III, 426 с.; Лебедев Д.С. Антиохийский собор 324 года и его Послание к Александру, епископу Тессалоникскому // *Христианское Чтение*, 1901. – Июль-Август. – С. 831-858; Лебедев Д.С. Список епископов Первого Вселенского Собора. – Пг.: Нева, 1916. – 116 с.; Заозерский Н.И. Смысл и значение так называемого 13-го правила Лаодикийского собора // *Богословский Вестник*, 1907. – Апрель. – С. 639-661; Голубков В.Д. О значении Никейского Символа при современных заблуждениях // *Христианское Чтение*, 1868. – Ч. I. – С. 340-354; Карташев А.В. Вселенские Соборы и соборность // *Церковь, История, Россия*. – М.: Благовест, 1996. – С. 67-84; Карташев А.В. Вселенские Соборы. – М.: Республика, 1994. – 542 с.; Гидулянов П.В. Из истории развития церковно-правительственной власти (Восточные патриархи в период четырёх первых Вселенских Соборов) // *Временник Демидовского юридического лица (Ярославль)*, 1909. – Кн. 95. – С. 1-304; Кн. 96. – С. 305-760; Трубецкой Е.Н. Религиозно-общественный идеал западного христианства. – СПб.: Алетейя, 2004. – 418 с.; Волобуев Б.Н. Вселенский Собор и Римский папа // *Вера и Разум*, 1913. – Т. III. – С. 28-42; 201-214; 325-340; Поснов М.Э. История Христианской Церкви (до разделения Церквей – 1054 г.). – К.: Путь к Истине, 1991. – 614 с.; Барсов Т.И. О Вселенских соборах (По поводу современных явлений в общей жизни христианских церквей и толков литературы) // *Христианское чтение*, 1869. – Ч. II. – С. 191-242; Ч. III. – С. 378-417; Ч. IV. – С. 795-829; Ч. V. – С. 981-1011; Андреев И.К. Св. Герман, патриарх Константинопольский (715-730 гг.) // *Богословский Вестник*, 1897. – Июнь. – С. 305-326; Андреев И.К. Св. Тарасий, патриарх Константинопольский. Очерк жизни и деятельности в связи с ходом иконоборческих смут // *Богословский Вестник*, 1899. – Июнь. – С. 143-180; Июль. – С. 302-346; Август. – С. 459-504; Тальберг Н.Н. История Христианской Церкви. – М.: Интербук, 1991. – 352/145 с.; Никольский А.П. О Никео-Константинопольском Символе Веры // *Православный Собеседник*, 1909. – Май. – С. 519-525.

⁶ Детальніше див.: Лебедев А.П. О происхождении актов Вселенских Соборов // *Богословский Вестник*, 1904. – Май. – С. 46-74; Лебедев А.П. История Вселенских Соборов. Часть I. Вселенские Соборы IV и V веков (Обзор их догматической деятельности в связи с направлениями школы Александрийской и Антиохийской). – СПб.: Алетейя, 2000. – 524 с.; Лебедев А.П. Духовенство Древней Вселенской Церкви от времён апостольских до X века. – СПб.: Алетейя, 1997. – 563 с.; Иоанн, еп-оп Аксайский. История

Вселенских Соборов. – СПб: Изд. СПбДА, 1906. – XII, 408, V с.; Соколов Пл. Н. Церковно-имущественное право в Греко-Римской Империи. – Новгород: Губ-ая тип-ия, 1896. – XI, 343 с.; Терновский Ф.И. Грековосточная Церковь в период Вселенских Соборов. – К.: КДА, 1883. – XIV, 526 с.; Троицкий С.А. Церковный собор и миряне // *Церковный Вестник*, 1905. – Т. XXXI. – № 44. – С. 1378- 1381; Флоровский Г. прот-ей. Авторитет Древних Соборов и предания Отцов // *Избранные богословские статьи*. – М.: Богословский ин-ут св. апостола Андрея, 2000. – С. 271-304; Афанасьев Н.А. Провинциальные собрания Римской империи и Вселенские Соборы // *Записки русского научного института в Белграде*. – Белград, 1931. – 21 с.; Самуилов В.И. История арианства на Латинском Западе. – СПб.: Тип. В. Альтшуллера, 1890. – VIII, 315, V с.; Успенский К.Н. Очерки по истории Иконоборческого движения в Византийской империи в VIII-IX вв. Феодан и его “Хронография” // *Византийский временник*, 1950. – Т. III. – С. 393-438; 1951. – Т. IV. – С. 211-262; Болотов В.В. Лекции по истории Древней Церкви: В 4-х ч. – М.: Православный паломник, 1994. – Ч. III. – 396 с.

⁷ Туркало Я.К. Нарис історії Вселенських Соборів (325-787). – Брюссель: Літературно-наукове видавництво, 1974. – 320 с.;

⁸ Див.: Удальцова З.В. Италия и Византия в VI веке. – М.: АН СССР, 1959. – 510 с.; Удальцова З.В. Идеино-политическая борьба в ранней Византии. – М.: АН СССР, 1974. – 320 с.; Левченко М.В. Церковные имущества V-VII вв. в Восточно-Римской империи // *Византийский Временник*, 1949. – Т. II (XVII). – С. 17-28; Лебедева Г.Е. Социальная структура ранневизантийского общества (по данным кодексов Феодосия и Юстиниана). – Л.: Наука, 1980. – 252 с.; Курбатов Г.Л., Лебедева Г.Е. Некоторые вопросы истории Византийской Церкви в освещении современной историографии // *Феномены истории: Сб. к 70-летию В.Л. Керова*. – М.: РУДН, 1996. – С. 45-56.

⁹ Детальніше див.: Бородин О.Р. Византийская Италия в VI-VIII веках (Равеннский экзархат и Пентаполь). – СПб.: Изд-во СПбГУ, 1991. – 232 с.; Бородин О.Р. Равеннский экзархат. Византийцы в Италии. – СПб.: Алетейя, 2001. – 491 с.; Усков Н.Ф. Христианство и монашество в Западной Европе раннего средневековья. – СПб.: Изд. СПбГУ, 2001. – 536 с.; Мусин А., диакон. Церковь, Общество, Власть. Опыт патрологического исследования. – СПб: Петрозаводск, 1997. – 381 с.; Дворкин А.Л. Очерки по истории Вселенской Православной Церкви. – Нижний Новгород: Изд-во Братства Св. Александра Невского, 2005. – 925 с.

¹⁰ Див.: Солодовников В.В. Ранние соборы. Меровингская Галлия IV-V вв. – М.: Духовное Возрождение, 2004. – 427 с.; Афанасьев Н. прот-тер. Церковные соборы и их происхождение. – М.: Православный паломник, 2003. – 453 с.

¹¹ Митрофанов А.Ю. История церковных соборов в Италии (IV-V вв.). – М.: Крутицкое Патриаршее подворье, 2006. – 627 с.;

¹² Див.: Послание Римского собора 340-341 г. // *Святитель Афанасий Великий. Творения: В 4-х т.* – М.: Изд-во Московский Патриархии, 1994. – Т. I. – С. 312-330; *Canones apostolorum et conciliorum saeculorum IV-VII / Ed. Th. Bruns.* – Berolini, 1893. – Vol. I. – 915 p.; *Ecclesiae Occidentalis monumenta juris antiquissima / Ed. C. Turner.* – Oxf., 1899. – Vol. I. – 837 p.

¹³ Детальніше див.: Richer E.T. *Historia conciliorum generalium: In 4 v.* – Coloniae, 1683-1685. – Vol. I. – XXII, 678 p.; Hammond W.A. The definitions of faith, and canons of disciplines, of the six oecumenical councils. – N.Y., 1850. – 352 p.; Hutchinson C.M. Of the authority of councils and the rule of faith. – L., 1687. – XI, 113; *Liber Pontificalis // Le Liber Pontificalis / Ed. L. Duchesne.* – Paris, 1886. – Т. I. – XIX, 671 p.; Mansi J.-D. *Sacrorum conciliorum nova et amplissima collection: In LI v.* – Parisiis, 1862. – Vol. II. – 408 p.; Comber T.S. Roman forgeries in the councils during the first four centuries together with an appendix concerning the forgeries and errors in the annals of Baronius. – L., 1689. – XVI, 175 p.; Baxter R.T. The true history of councils. Enlarged and defended. – L., 1682. – XV, 240 p.; Blatchford

- A.N. Church councils and their decrees. – Boston, 1909. – 151 p.; Bindley T. I. The oecumenical documents of the faith. – L., 1950. – 235 p.
- ¹⁴ Туркало Я.К. Нарис історії Вселенських Соборів... – С. 13.
- ¹⁵ Tillemont S.L. de. The history of the arians and the council of Nice. – L., 1721. – P. 110.
- ¹⁶ Там само. – P. 112.
- ¹⁷ Там само. – P. 112-113.
- ¹⁸ Jedin H.A. Ecumenical counsils of the catholic church. An historical outline. – N.Y., 1960. – P. 51.
- ¹⁹ Kaye J.G. Some account of the council of Nicaea in connection with the life of Athanasius. – L., 1853. – P. 73.
- ²⁰ Barnes T.D. Athanasius and Constantius Theology and politics in the Constantian Empire. – Cambr., 1993. – P. 54.
- ²¹ Gwatkin H.I.C. Studies of arianism. Chifly referring to the character and chronology of the reaction which followed the council of Nicaea. – Cambr., 1900. – P. 59; Dale A. The synod of Elvira and Christian life... – P. 31.
- ²² Dvornik F.G. The Ecumenical Councils. – N.Y., 1961. – P. 21.
- ²³ Gwatkin H.I.C. Studies of arianism. Chifly referring to the character... – P. 63.
- ²⁴ Barnes T.D. Athanasius and Constantius Theology... – P. 86.
- ²⁵ Hughes Ph. D. The church in crisis... – P. 74-75.
- ²⁶ Послание Римского собора... – С. 312-330.
- ²⁷ Туркало Я.К. Нарис історії Вселенських Соборів... – С. 39.
- ²⁸ Там само. – С. 41.
- ²⁹ Карташев А.В. Вселенские Соборы... – С. 64.
- ³⁰ Там само. – С. 70.
- ³¹ Janus (Doellinger) S.N.F. The pope and the council. – L., 1869. – P. 115.
- ³² Там само. – P. 116.
- ³³ Chadwick N.J. The Fall of Eustathius of Antioch // The Journal of Theological Studies, 1948. – № 49. – P. 30.
- ³⁴ Митрофанов А.Ю. История церковных соборов... – С. 121.
- ³⁵ Евсевий Памфил. Церковная история. – М.: Благовест, 1994. – 481 с.; Тертуллиан. Апологетик // Тертуллиан Квинт Септимий Флоренс. Апологетик. К Скапуле. – СПб.: Изд-во Олега Абышко, 2005. – С. 202.
- ³⁶ Поснов М.Э. История Христианской Церкви... – С. 147.
- ³⁷ Болотов В.В. Лекции по истории Древней Церкви... – Ч. III. – С. 53.
- ³⁸ Поснов М.Э. История Христианской Церкви... – С. 149.
- ³⁹ Тертуллиан. Против Праксея // Тертуллиан Квинт Септимий Флоренс. Избранные сочинения – М.: Прогресс, 1994. – С. 217.
- ⁴⁰ Поснов М.Э. История Христианской Церкви... – С. 149.
- ⁴¹ Ипполит Римский. Пролегомена VIII // Ипполит Римский. Избранные сочинения. – СПб.: Летний Сад, 2003. – С. 73.
- ⁴² Евсевий Памфил. Церковная История... – С. 89.
- ⁴³ Там само. – С. 90.
- ⁴⁴ Там само. – С. 91.
- ⁴⁵ Ипполит Римский. Пролегомена VIII... – С. 75-76.
- ⁴⁶ Там само. – С. 76.
- ⁴⁷ Евсевий Памфил. Церковная История ... – С. 92.
- ⁴⁸ Там само. – С. 93.
- ⁴⁹ Поснов М.Э. История Христианской Церкви... – С. 149.
- ⁵⁰ Там само. – С. 94.
- ⁵¹ Там само. – С. 99.
- ⁵² Спасский А.А. История догматических движений... – С. 224.
- ⁵³ Евсевий Памфил. Церковная История... – С. 101.

- ⁵⁴ Там само. – С. 102.
- ⁵⁵ Поснов М.Э. История Христианской Церкви... – С. 150.
- ⁵⁶ Спасский А.А. История догматических движений... – С. 226-227.
- ⁵⁷ Там само. – С. 228.
- ⁵⁸ Gwatkin H.I.C. Studies of arianism. Chifly referring to the... – P. 99.
- ⁵⁹ Du Bose W.P. The ecumenical councils. Ten Epoches... – P. 67.
- ⁶⁰ Barnes T.D. Athanasius and Constantius Theology... – P. 324.
- ⁶¹ Митрофанов А.Ю. История церковных соборов... – С. 119.
- ⁶² Canones apostolorum et conciliorum... – P. 83-84.
- ⁶³ Там само. – P. 86.
- ⁶⁴ Див. наступні джерела: Baxter R.T. The true history of councils. Enlarged and defended. – L., 1682. – XV, 240 p.; Bindley T. I. The oecumenical documents of the faith. – L., 1950. – 235 p.; Blatchford A.N. Church councils and their decrees. – Boston, 1909. – 151 p.; Comber T.S. Roman forgeries in the councils during the first four centuries together with an appendix concerning the forgeries and errors in the annals of Baronius. – L., 1689. – XVI, 175 p.; Hutchinson C.M. Of the authority of councils and the rule of faith. – L., 1687. – XI, 113; Liber Pontificalis // Le Liber Pontificalis / Ed. L. Duchesne. – Paris, 1886. – T. I. – XIX, 671 p.; Mansi J.-D. Sacrorum conciliorum nova et amplissima collection: In LI v. – Parisiis, 1862. – Vol. II. – 408 p.
- ⁶⁵ Ecclesiae Occidentalis monumenta... – Col. 815.
- ⁶⁶ Митрофанов А.Ю. История церковных соборов... – С. 123.
- ⁶⁷ Barnes T.D. Athanasius and Constantius Theology... – P. 256.
- ⁶⁸ Там само. – P. 258.
- ⁶⁹ Richer E.T. Historia conciliorum generalium... – P. 140-142.
- ⁷⁰ Там само. – P. 144-145.
- ⁷¹ Там само. – P. 148-151.
- ⁷² Дучесне А.Д. История Древней Церкви... – С. 277.
- ⁷³ Див. наступні джерела: Jedin H.A. Ecumenical counsils of the catholic church. An historical outline. – N.Y., 1960. – 239/250/254 p.; Kidd B.J. The council of Nicaea A.D. 325 // The Christian East, 1925. – June. – Vol. VI. – P. 49-59; Raab C.Y. The twenty ecumenical councils of the catholic church. – L., 1937. – XIV, 214 p.; Van Voast H.L. The council of Ephesus. An historical episode. – N.Y., 1932. – 59 p.
- ⁷⁴ Дюшен Л.К. История Древней Церкви... – С. 151-152.
- ⁷⁵ Hughes Ph. D. The church in crisis... – P. 244.
- ⁷⁶ Див. наступні джерела: Barnes T.D. Athanasius and Constantius Theology and politics in the Constantian Empire. – Cambr., 1993. – V, 408 p.; Chadwick N.J. The Fall of Eustathius of Antioch // The Journal of Theological Studies, 1948. – № 49. – P. 27-35; Chadwick H.S. The Early Church. – N.Y., 1967. – 636 p.; Dvornik F.G. The Ecumenical Councils. – N.Y., 1961. – 110 p.; Neumann W.C. The Virgin Mary in the works of Saint Ambrose. – Fribourg, 1962. – 395 p.
- ⁷⁷ Митрофанов А.Ю. История церковных соборов... – С. 125.
- ⁷⁸ Tillemont S.L. de. The history of the arians... – P. 358.
- ⁷⁹ Chadwick H.S. The Early Church... – P. 380.
- ⁸⁰ Dvornik F.G. Emperors, Popes and General Councils // Dumbarton Oaks Papers, 1951. – Vol. VI. – P. 20.
- ⁸¹ Карташев А.В. Вселенские Соборы... – С. 90.

Богдан Боднарюк

Итальянские соборы 340-348 гг. на фоне религиозного противостояния в христианской среде Римской империи

В данной статье автор рассматривает проблему последствий ереси Ария, которая стала причиной религиозного противостояния в христианской среде Римской империи и

острым дискуссионным вопросом в ряде поместных соборов, которые проходили в Италии в 40-е годы IV в.

Bohdan Bodnariuk

The Italian Cathedrals of 40-ies of the 4th century on the Background of a Religious Opposition in the Christian Environment of Roman Empire

In given article the author considers the problem of consequences of heresy of Arius who became the reason of a religious opposition in the Christian environment of Roman Empire and complicated disputable question in the local councils which were held in Italy in 40-ies years of the 4th century.

Надійшла до редколегії 8.11.2006

НОВА ІСТОРІЯ

УДК: 94 (477.85) «10/19»

Михайло Чучко

Феномен буковинської толерантності в контексті взаємин православних з представниками інших конфесій

у XIV – на початку XX ст.

В умовах глобалізації особливої актуальності набувають питання історико-етнологічного аналізу різноманітних моделей міжкультурної взаємодії в зонах етнічних контактів. Однією із таких контактних зон є Буковина, де чисельно домінуючі українська та східнороманська спільноти, об'єднані в культурному відношенні спільною православною вірою, мали досвід давньої усталеної взаємодії й співпраці з представниками інших етнічних груп та віросповідань. Створена завдяки зусиллям австрійської адміністрації ця особлива буковинська модель міжетнічного та міжконфесійного співжиття і порозуміння неодноразово розглядалася в історіографії¹. Більше того, піднесена окремими письменниками та істориками до рангу своєрідної політичної міфологеми, вона й нині культивується деякими дослідниками як праобраз «єдиної полікультурної Європи»². Насправді, існування такої ідеальної міфологізованої «буковинської моделі» в реальній практиці XIX – на початку XX ст. є дискусійним, хоча австрійській імперській владі до певної міри все таки вдалося утримувати серед своїх буковинських підданих атмосферу відносної міжетнічної та конфесійної толерантності. Найбільш промовистим явищем у цьому контексті є зміна загального ставлення до іновірців та чужинців у середовищі православних жителів Буковини, що в молдавський період історії краю не було однозначним.

© Чучко М., 2007

Будучи з другої половини XIV ст. органічною складовою щойно посталою Молдавського воєводства, буковинський край, населений переважно православними русинами й молдаванами, подібно до всієї держави, знав у своїй історії як періоди відносної релігійної толерантності, так і часи періодичних спалахів нетерпимості на релігійному та етнічному ґрунті. Кінець XIV – початок XV ст. позначився в Землі Молдавській толерантним ставленням до представників всіх релігій. Крім православних, тут утворюються релігійні громади римо-католиків та вірмен-григоріан. Зокрема, в 1371 р., за сприяння воєводи Лацку, в тодішній молдавській столиці Сиреті було засновано католицьке єпископство, яке прямо підпорядковувалося папському престолу у Римі. Очолив його Андрій Краківський – протеже господаря. Невдовзі воєвода й сам прийняв католицтво, досягнувши в такий спосіб легітимності своєї держави з боку Риму, оскільки сподівався таким чином виключити Молдову з переліку народів «схизматиків». Один із його наступників – господарь Олександр Добрий – будучи православним, надав притулок при своєму дворі в Сучаві чеським втікачам-гуситам. В 1431 р. він навіть дозволив диспут щодо питань віри і догматів між гуситським проповідником, студентом празького університету Яковом та католицьким єпископом з Сирету Ризою. А інший гусит, Петер Пайнеус, між 1443 і 1448 рр. навіть приїздив до Молдавії вивчати православ'я.

Укладення у Флоренції унії між грецькою та латинською церквами, справило негативне враження в молдавському суспільстві. Жителі воєводства стали вбачати в римо-католиках загрозу православ'ю. А католики в свою чергу посилили місіонерську діяльність в Молдові, щоб схилити тамтешніх мешканців до латинського обряду³.

Тим часом, на півдні з'явився новий ворог православ'я – османи-мусульмани, які прагнули підкорити Молдавське воєводство. Молдавські джерела того часу називають їх не інакше як «бусурмани» і «агаряни», що загрожують всьому Християнському світові. Перехід в іслам розглядався в середовищі православних як великий гріх. Зокрема, молдавський літописець Євфимій зі зневагою пише про такий вчинок сина воєводи Петру Рареша – Ільаша. Посівши після смерті батька в 1546 р. престол в Сучаві, він, за словами літописця, «схкръвень писаниа посилааше къ великому царю перскому съ великими и страшними клятвами и обьщанми, яко желяеть и почитаеть и лобзаеть закон Махуметовъ», а прийнявши його «погуби съ царством и самая своя душа, съгарая въ неимящей угасняти геень»⁴.

На відміну від свого брата, воєвода Штефан Рареш твердо дотримувався православ'я. Водночас він розпочав наступ на іновірців. В 1552 р. господарь видав закон, який вимагав від представників інославною конфесій добровільного або примусового хрещення за православним обрядом, або покинути межі Молдови. Цей закон був спрямований, насамперед, проти багатих вірменських купців, що мешкали в Сучаві та й загалом в Молдові, але його дія поширювалася також на «всіх еретиків» цієї землі⁵.

У 1561 р. на престол в Сучаві зійшов грецький авантюрист Яків Гераклід Деспот, якому сприяли Габсбурги. Під виглядом віротерпимості він створив в Молдавії сприятливі умови для протестантів, яких переслідували в сусідніх державах. Підвищенням податків, конфіскацією церковних та монастирських цінностей, а також виразним нехтуванням офіційної релігії землі цей воєвода викликав до себе загальну ненависть, був скинений і вбитий повсталими боярами, залишившись в народній пам'яті як господарь, що «побажав оновити закон» та «зруйнувати країну»⁶.

Надалі, як свідчить венеціанець Джорджіо Томасі, жителі Молдавського воєводства залишалися «настільки стабільні в релігії, що ніколи не допускали, щоби до неї могла потрапити якась ересь і не дозволяли, щоби ніхто крім православних були їхніми воєводами, не дивлячись що султан багато разів пробував встановлювати свого пашу»⁷.

Тож брат Бернардіно Кюріні в 1599 р. повідомляв у реляції до Риму, що в Молдові «православні священники хрестять ще заново всіх тих католиків, які одружуються з православними жінками, або які хочуть жити за їхніми обрядами»⁸.

У XVII – XVIII ст. в Молдавському воєводстві католикам заборонялося перетягувати до своїх лав православних віруючих, схилити їх до ересі. До речі, «Румунська книга настанов» або «Уложення» В. Лупу (1646) погрожує за підмову ченця зректися постригу відтинанням голови (розд. 67, п. 8), а ересь шлюбного партнера давала підстави для розриву шлюбу (розд. 20, п. 1-4)⁹.

Католицький єпископ, італієць П. Д. Бакшич, що в 1641 р. відвідав Молдову з апостольською візитацією, описуючи тогочасну релігійну ситуацію в країні та ставлення місцевих жителів до іновірців, зазначав: «Воєвода та бояри є всі православні. Їхні священники просочені грецькою отрутою проти римської церкви і примату папи»¹⁰.

І хоча суперечки про віру з православними католикам заборонялися, їм надавалося право вільно сповідувати свій культ. Так, місіонер дель Монте Санта Марія Джованні Батіста писав в 1671 р. про стан католицької меншини в князівстві: «У всій Молдові, дозволяється вільне відправлення служби для наших католиків, але дискутувати щодо віри з православними у них не дуже дозволено»¹¹. Віто Пелуджі, який в тому ж році відвідав з місією Молдову, так само повідомляє, що «в усій провінції дозволено католицький культ», а «в Сучаві є 16 душ католиків»¹².

Неприятність у ставленні православних до католиків в Молдові экс-воєвода Д. Кантемір пояснював дволикістю латинян, які «приховують свій вовчий норов під овечою шкірою і називають прибічників грецької церкви то братами, то схизматиками, то такими що не мають глави, бо молдавани не визнають папу головою церкви, а іноді й еретиками, внаслідок чого відбувається те, що простий народ майже не здатен відрізнити істину від брехні і вберегтися від цих отруйних вчень»¹³.

Натомість мандрівників різних етносів та конфесій в Молдавії приймали досить гостинно, особливо в чисельних монастирських обителях. «Який би гість туди не прийшов, православний чи іудей, турок чи вірменин, – пише Д. Кантемір, – його не тільки гарно приймуть, але й повинні будуть годувати та утримувати за можливостями монастиря, навіть якщо він захоче залишитися там впродовж року з усіма своїми супутниками і волами, скільки би їх не було»¹⁴. Про таке прихильне ставлення до мандрівників повідомляють і самі чужинці. Зокрема, єзуїт Й. Боскович, описуючи відвідини Чернівців у 1762 р. англійським послом Портером, якого він супроводжував, особливо відзначає гостинність місцевого молдавського старости Мілло, що якнайкраще турбувався про амбасадора та його супутників протягом їхнього перебування у місті, а також сприяв у подальшій подорожі, подарувавши на дорогу 4 пляшки вина. Разом з тим, це не завадило Й. Босковичу називати у своєму подорожньому «Журналі» православних жителів міста над Прутом схизматичними греками і запідозрити чернівецького старосту в тому, що він хотів якнайшвидше сповадити своїх гостей до Польщі¹⁵.

Шведський офіцер, німець Е. Г. Шнайдер фон Вайсмантель, в 1714 р., описуючи віру жителів Молдавського воєводства та їх ставлення до іновірців, повідомляв, що в церковних таїнствах вони «дотримуються лише росіян, а нас не вважають за християн, бо їм м'ясо в дні їхнього поста, не хреститься перед їхніми іконами, і не слідуємо їхнім ересям [...]. Вони не дозволяють, щоб наших мертвих ховали біля їхніх»¹⁶. Така заборона, до речі, поширювалася в давній Молдові й на циган, які хоча формально і були православними, але в своїй більшості належали до категорії рабів, а отже соціально зневажалися¹⁷.

Характерно, що подібне ставлення до іновірців, особливо до католиків, збереглося в північній частині історичної Молдови – Буковині й після її інкорпорації імперією Габсбургів. Так, австрійський генерал Г. фон Сплєні в 1775 р. писав, що православні буковинці, а особливо їхні священники, «настільки фанатичні, що до всіх інших християн, особливо до католиків, ставляться не набагато краще, ніж до іудеїв або до язичників»¹⁸.

Автор опису «Буковина на початку 1801 р. за алфавітним порядком» теж зазначав, що місцеві православні клірики «мають про різницю релігій мало понять і тому зазвичай тримають» семигородських та німецьких католиків «не за таких добрих християн як вони самі»¹⁹. Навіть на початку XIX ст. вони приймали іновірних у своїх храмах з побоюванням. Цей факт, зокрема, відзначив у щоденнику своєї подорожі Буковиною в 1817 р. австрійський цісар Франц I²⁰.

Професор Й. Коль, який відвідав край в 1841 р., зауважує, що подальшому поліпшенню стосунків різних етнічних і конфесійних груп на Буковині сприяли енергійні заходи австрійського уряду. Він стверджує, що «під крилом австрійського плекання справедливості в цьому напрямку

помітні разючі зміни»²¹. Таких змін в ставленні потребували перш за все німецькі колоністи, яким австрійська адміністрація намагалася забезпечити спокійне життя в іншому етнокультурному середовищі. Саме тому Й. Коль пише, що «взаємини маленького німецького спадкоємного ядра австрійської монархії з чужими національностями є одними з найдивніших у Європі, й чогось подібного не зустріти в жодній державі. Тільки щодо Буковини й Галичини можливо легко прийняти багато тисяч австрійсько-німецьких родин, які поселені завдяки цим стосункам і базуються на цьому у своєму існуванні й щасті»²².

Отож уже в 1845 р. ректор православної духовної семінарії в Чернівцях Теофіл Бенделла змушений був відзначити, що «Буковина заселена різними етносами, які не зливаються воедино, а чітко вирізняються релігією, мовою, звичаями, характером та живуть поруч один з одним у незатмареній згоді»²³.

Поступово Буковина, а особливо її столиця – Чернівці, завдяки німецькому елементу та його активній культурній експансії, стала змінювати своє напівсхідне обличчя на західне. Цей мультикультурний поступ на Буковині став уже від часу свого початку впадати в око мандрівникам, які відвідували край та його столицю. Зокрема, угорський граф В. Баттjanі, відвідавши м. Чернівці в 1805 р., записав про своє враження від нього: «Місто – одна вулиця на пагорбі. Навколо пагорба бідні будівлі. Під турками дуже злиденно виглядало. Лише за Йосифа II були збудовані гарні будинки для солдат. Населення – 6000 чоловік: німці, молдавани, євреї, вірмени, руснаки, угорці»²⁴. Приємні спогади залишив про своє перебування в Чернівцях наприкінці 60-х рр. XIX ст. російський письменник В. Кельсієв. Найбільше його вразили «круті вулиці Чернівців, рясні православних священників – франтуватих, з підстриженими бородами; суміш церков православних, уніатських, латинських і чудовий вид на Прут та останні відроги Карпат»²⁵. Австрієць А. Бюм відвідавши Чернівці в 1897 р., описує місто як полікультурний центр на сході імперії: «На високому правому березі виблискують куполи архієпископської резиденції і проглядаються всі вежі міста. Ми на сході. Про це нам говорить не годинник і вечірній час, а саме місто з його довгими культовими спорудами в різних стилях, які зі смаком поєднані. Костюм, який вулицями міста носять народи краю, жінки, дівчата, одяг православних священників та каптани правовірних іудеїв на все життя складає враження, що в цьому нестарому австрійському місті всі релігії і нації мирно співпрацюють на благо рідного краю та спільної батьківщини»²⁶.

Отож під скіпетром Габсбургів буковинці різних етнічних груп та віросповідань почали вчитися жити поряд, толеруючи один одному. В середовищі православних жителів краю колишня неприязнь до іновірців та чужинців виглядала вже далеким анахронізмом, забутим і чужим. Наприклад, митрополит Буковини й Далмації Теоктист Блажевич у посланні до пастви від 1(13) січня 1878 р. засуджує національну та релігійну нетерпимість як шкідливу «для загального миру, благоговіння приватного межі людьми». Він наголошує, що «в Буковині при всьому тому, що від з'єднання краю з державами Австрії умножилися і поселилися жителі багатьох віросповідань

та народностей, фанатизм релігійний, або національний був дивним і невідомим», але задля злагоди кожному потрібно триматися своєї батьківської віри та мови»²⁷. Православний парафіяльний священник в Плоскій В. Козаришук в 1894 р. теж відзначав, що «ставлення нашої церкви та народності мирні до іноплеменників, але трудитися не перестанемо і діяти на користь своєї церкви та власного народу»²⁸. Характерно, що у некролозі, опублікованому в часописі «Наука» за 1902 р., цей публіцист поряд з іншим ставить в заслугу щойно почившому в Бозі митрополиту Буковини й Далмації Аркадію Чуперковичу його терпимість, справедливість та безпартійність. «Ось відмінні риси душі людини справжнього християнського духу, яким дихав блаженніший о. Аркадій», – зазначає він²⁹.

Особливого змісту набувала міжконфесійна толерантність буковинців у хвилини нещастя та важких випробувань. Показовим в цьому плані є приклад врятування римо-католицьким пастирем у Вижниці святих дарів з охопленої полум'ям православної церкви. Русофільська газета «Православная Русь» в числі за 31 липня 1909 р., повідомляючи про подробиці цього вчинку, писала: «Во вторник до света вибух знов страшный огонь в нашей громаде. Жертвою пала і наша православна приходска церков. Она сгорела до тла. Церковну утварь и важнейши предметы врятовано. Церков була асекурована на 20 000 корон. С особливою признательностью следует поднести факт, що месцевий латинський парох Енцингер подчас пожара войшов в церкву, виратував св. тайни – наш парох тепер больной и лечится в Карлсбаде – и занес до костела»³⁰. Чернівчанин Ісїу Гроніх натомість засвідчує факти заступництва православного владики Буковини Володимира Репти за представників інших конфесій під час першої російської окупації Чернівців в 1914 р. «Він не питав, якої віри людина, якої вона нації, – зазначає І. Гроніх, – всякий, хто був в небезпеці, всякий кого утискали, поспішав до палацу резиденції та знаходив там надійний захист. Як батько своїх дітей, так архієпископ піклувався про населення міста, і багато подій могли б отримати більш загрозливий розвиток, якби вчасно цей князь церкви не подав свого голосу»³¹. Зокрема, митрополит заховав тоді також у своїй резиденції 63 сувої «Тори», щоб уберегти їх від російських погромів³².

Отож загалом, як згадував пізніше письменник Г. Дроздовський, характер взаємин між буковинцями різних етнічних груп та конфесій за австрійської доби був мирним та базувався на взаємній співпраці. «Кілька національних груп туди чи сюди, – зазначав він, – це не відіграє тут особливої ролі. Велике число національностей, які проживали у цій привабливій місцевості, допускало таке порівняння: ми були розмаїттям у єдності і чудово лагодили між собою. Жити і давати жити іншим – ми дотримувалися цього принципу, і принагідні незначні суперечки про прикордонний камінь або й серйозніші суперечки навколо питання, де колись проживали румуни, а де мешкали українці, мали радше науковий характер [...]. Тільки твердження, що Штефан Великий розмовляв українською наштотувалося на схвильований опір – такого румуни все-таки не могли сприйняти»³³.

Але ідеальний образ Буковини як краю з пануючою атмосферою миру і взаємної згоди, змальований в 1875 р. австрійським письменником К. Е. Францозом, був ще надто далеким від реальності³⁴. Оскільки і в ту добу Буковина знала масу прикладів міжетнічних та міжконфесійних непорозумінь, які правда не виливалися в такі гострі протистояння, як скажімо в сусідній Галичині, де неподільно панувала польська шляхта. Адміністративне прилучення Буковинського дистрикту до королівства Галичини і Володимирії в 1786 р. гостро поставило перед православними жителями краю проблему католицького місіонерства, яке провадили тут за сприяння польських чиновників єзуїти та василіани.

За словами Г. Купчанка, «польська шляхта правила Буковиною з 1786 по 1848 р., ставши під час цього свого «правління» господиною найкращих маєтків на Буковині [...]. Все це є ще свіжим спогадом русинів на Буковині, і сьогодні русинські селяни описують там це панування польських поміщиків і мандаторів як жахливе, а період з 1786 до 1848 р. – як більш страхотливий, ніж татарсько-турецьке володарювання на Буковині». І хоча з 1849 р. Буковина вже не належала до Галичини, поляки виявляли «такий могутній вплив на національні і релігійні справи краю, що іншим національностям краю стає страшно і боязко від влади поляків та їх спільників єзуїтів, хоча їх є сотні тисяч, а поляків у краї є заледве 20 000 осіб»³⁵. Через це, зазначає Г. Купчанко, «нещодавно і греко-східне населення Буковини, яке складається з 250 000 русинів та 190 000 румунів, в особі князя церкви, Чернівецького греко-східного архієрея і митрополита др. Сильвестра Морара-Андрієвича, висловило енергійний протест проти згубної діяльності поляків і єзуїтів проти русинсько-румунського населення краю у трактаті під назвою «Апологія православної греко-східної церкви Буковини». У цій апології серед іншого йдеться про те, що «довший час на Буковині знаходиться значне число священиків-місіонерів єзуїтського ордену, які як поляки за національністю, володіють і русинською мовою; цими обома мовами проводять місіонерські відправи не лише у містах, але й на рівнині та у горах – у дусі і на користь римсько-католицької церкви».

Дослідник перелічує наведені в «Апології» докази щодо місіонерської діяльності польських єзуїтів на Буковині, серед яких: створення «Конгрегацією сестер урсулянок» Інституту з виховання дівчат, до якого приймали також дівчаток православної конфесії; прагнення колишнього Варшавського римо-католицького архієпископа Фелінського влаштувати собі в Чернівцях постійну резиденцію. «Крім того, – повідомляє Г. Купчанко, – ходять певні чутки, що є наміри спорудити у багатьох населених пунктах краю монастирські поселення, а у Сучаві незабаром повинен бути заснований великий конвент римо-католицького ордену сестер, здається для догляду за хворими. Хоча ці факти, які привертають до себе увагу всіх кіл православно-східного населення, повинні пробудити пильність митрополита і до певної міри стурбованість за збереження православної християнської пастви у не зменшеній кількості, але спочатку ці факти сприймали м'яко, в дусі євангельської любові і не надавали їм ваги. Але після того як згадані факти

стали предметом детальних дискусій не лише місцевих, але особливо центральних газет у Відні, і почали розглядатися не як невинні явища, їм було надано значення, яке може негативно позначитися як на культурному розвитку місцевого населення Буковини, так і на мирному стані православно-східної церкви і на міжконфесійному мирі у краї. За роз'яснення, що дані факти при прийнятті взаємного сприяння польсько-національних і римо-католицьких конфесійних інтересів можуть діяти лише на шкоду культурних та конфесійних інтересів православно-східного населення, у місцевих колах виникли спогади про ті конфесійні інтервенції й узурпації з боку римо-католицької та греко-католицької пропаганди з Галичини, на які раніше скаржилися православно-східні громади Буковини».

Г. Купчанко зауважує, що сама побудова церков й створення парафій та капеланств для забезпечення духовних потреб переселенських родин римо- і греко-католицьких конфесій не викликали закидів та гніву з боку православних буковинців. «Лише у наступні десятиріччя, – повідомляє він, – стало, на жаль, зрозумілим, що згадані духовні установи римо-католицького та греко-католицького культу були конфесійними вербувальними інстанціями для населення православно-східної віри краю». За словами дослідника, в умовах відокремлення Буковини від Галичини в 1849 р. та набуття нею статусу автономної провінції, а також після знищення пільг, якими раніше користувалися римо- та греко-католицькі церкви на противагу православної, «припинилась безпосередня духовна ловля душ західними священиками, але їхню конфесійну пропаганду замінила національна: особливо ті русини греко-католицької конфесії з Галичини, які потрапили сюди з родинами як цивільні урядовці і вчителі, а також як приватні службовці прагнуть пробудити національну русинську ідею у русиномовної частини населення, граючи на їх приналежності і родинних зв'язках з галицькими русинами. Але при цьому апостольстві на користь русинських національних інтересів ні в якому разі не можна зашкодити конфесійному інтересові, а навпаки, сприяти йому. Тому що, як аргументують русинські словесні вожді, після розриву генетичної роздільної стіни між Буковиною і Галичиною самі по собі зникнуть конфесійні наріжні камені. Самого припущення таких тенденцій уже досить, щоб викликати і поширити у колах православно-східного населення Буковини, особливо румунської національності, незадоволення й образи»³⁶.

Самі польські ксьондзи з Галичини не надто переймалися питаннями толерантності, несучи на Буковину, як вони вважали, справжню цивілізацію. Зокрема, ксьондз Ян Бадені в 1892 р. прямо зазначав: «Взагалі не ширяться щодо цього тільки похвальні вісті про Буковину. Майже від кожного, хто протягом певного часу перебував тут, особливо в деяких її південних повітах, і мав нагоду до її мешканців придивитися, можна почути дивні речі про їхні звичаї і обичаї, подробиці, які кудись в глиб Азії переносять. Ані уявити собі, ані повірити важко, що діється на схизматичних похоронах, на ярмарках, в самих церквах навіть: яке пияцтво, без жодної перешкоди, іноді з чинною співучастю попів; зростаюча забобонність! З однієї сторони – східне

варварство, а з другої – єврейсько-німецька індиферентність, а в кінцевому рахунку обидві ці крайні течії ціляться до католицької, щиро й істинно християнської релігії, християнської моралі. Спільно завдають їй ударів і наражають на велику небезпеку. Була б вже катастрофа, неминуча згуба, якщо б за кожною атакою слід у слід йшла перемога. Так, на щастя, не є – і в цьому немала заслуга буковинських католиків, в першу чергу поляків, що признають, в різних виразах і з різного кута зору, і друзі, і недруги; тому не вмирає надія на майбутнє, на швидкий і більш успішний розвиток. В повному значенні цього слова, християнської моралі, а тим самим на розвиток справжньої цивілізації [...].

Православним румунам, ліберальним євреям просто коле в очі, що у нас католицьке почуття зміцнюється, католицьке життя розвивається [...]. Звідси давніша злість на урсулянок і єзуїтів, теперішня – коли урсулянки мусіли піти – на єзуїтів, на архієпископа Фелінського [...]. Але що робити, важко вимагати, аби ми через чийсь надто чутливі нерви не повинні виконувати своїх обов'язків; щоб для втіхи коханих наших компатріотів ми спали спокійно, ні про що не турбуючись і щасливі, що нам дозволено спати. Тоді ми б одержували похвали як люди розумні, толерантні, митрополит запрошував би нас на обіди і прийоми, а то би виявив честь своїм візитом; повернулися б такі любі і хвалені часи взаємної толерації, якою Чернівці колись були так відомі... Борони нас Боже, від такої честі і такої толеранції, купленої такою ціною!»³⁷.

Не кращим чином виглядали справи з релігійною толерантністю стосовно православних буковинців і в греко-католиків. Зокрема, русофільська газета «Православная Русь» в 1909 р. повідомляла про спроби уніатського місіонерства через школу: «Коло Чернівців в селі Луківцях служить вчителем один з найбільших україноманських агітаторів на ім'я Дм. Макогон. Школою сей Макогон займається мало, більше займається політикою та й пропагандою унії так межі шкільною молоддю, як также в громаді. Одного дня коло Різдвяних празників учитель Макогон говорив в 5 класі місцевої школи про православ'я і унію, ганив православ'я та вихваляв унію і закликав наприкінці цієї богословської лекції шкільну молодь, аби вона покинула православну віру та заявила про свій переступ до унії. Це можуть всі ті зробити – навчав далі Макогон – котрі вже закінчили 14 років життя. Всі буков.-руські люди – вчив Макогон – повинні пристати до унії, оскільки лише одна унія може бути вірою руського народу, а православ'я – то віра волоська. Запропонував власноруч написати кожному відступнику до унії відповідну заяву до староства. Діти розповіли про це батькам, ті вдалися до парох. Священик, який знав свій обов'язок, списав з людей протокол і повідомив про уніатську пропаганду Макогона політичні і церковні власті»³⁸. Описуючи докладно цю подію у листі до Чернівецької православної консисторії від 12 (26) грудня 1908 р. луковецький парох Адріан Андронік наголошував, що родина Д. Макогона перебувала у тісних зв'язках з греко-католицьким священиком в Чернівцях та римо-католицьким ксьондзом в Молоді»³⁹.

Та ж газета в числі за 9 червня 1909 р. писала, що «єпископ уніатський Григорій Хомишин в Станіславі заборонив в посланні уніатам ходити на прощу до Сучави в день Різдва Іоанна Хрестителя. Те саме наказав духовенству, бо вони заносять «шизматичський» дух в його богоспасенну єпархію»⁴⁰. А часопис буковинських соціал-демократів «Борба» за 1 серпня 1911 р. описує інцидент, що виник між греко-католицьким священиком та його парафіянином в Радівцях на ґрунті спілкування того зі своїм православним товаришем: «Дня 9 липня с. р. приніс робітник Онищук дитину до Христу до попа, за свідка (кума) взяв собі свого приятеля Ш. Титовича. Боклащук спитав чи кум, не є припадково православний, а коли почув, що православний, то не хотів хрестити, лишень посилав батька дитини, щоб собі шукав когось іншого. Тоді Онищук – котрому се робило велику трудність – заявив, що коли так, то они йдуть до православного попа. То вправило попа Боклащука в таку лють, що почав в церкві викрикувати, «до православного?», «до дітків?»; «до чортів?», «до соціалістів» і т. п.»⁴¹.

В цілому варто підкреслити, що в той час як між представниками різних мов та релігій в інтелектуальних колах краю відбувався культурний обмін, для менш освічених верств населення на Буковині залишалося характерним роздільне сусідство з усіма його забобонами у ставленні до представників не їхньої віри та чужинців⁴².

Отже, протягом кінця XIV – XVIII ст. в історії буковинського краю були періоди відносної толерантності та моменти досить нетерпимих взаємин між православними та іновірцями. Більш менш стабільні толерантні відносини склалися на Буковині в період її перебування у складі імперії Габсбургів. Причому австрійська адміністрація докладала чимало зусиль для їх створення та подальшого підтримання. Особливо доброзичливими міжконфесійні відносини були в містах, що були мультикультурними центрами. Для менш освіченого сільського населення характерне роздільне сусідство з притаманними народу забобонами у ставленні до іновірців, які часто підігрівалися недоброзичливою поведінкою католицьких місіонерів з Галичини. Таким чином, за австрійської доби буковинці різних націй і конфесій жили у більш менш стабільній згоді, але ідеальної моделі співжиття, яка може слугувати праобразом «єдиної полікультурної Європи» у них не було.

Примітки:

¹ Рихло П. Міжетнічні та міжкультурні відносини у Буковині 1918-1940 рр. // Буковина 1918-1940 рр.: зовнішні впливи та внутрішній розвиток. – Чернівці, 2005; Beck E. Bukowina: Land zwischen Orient und Okzident. – Frelasig, 1963; Bevolkerungs der Bukowina – Населення Буковини / Переклад з нім. Ф.С.Андрійця, А.Т.Квасецького. – Чернівці, 2000; Simiginowicz-Staufe L. A. Die Volkergruppen der Bukowina. – Czernowitz, 1884.

² Дроздовський Г. Тоді в Чернівцях і довкола. Спогади старого австрійця. – Чернівці, 2001; Фелешко К. Буковина – мініатюрна Європа: Легенди, методи, дійсність // Матеріали III Міжнародної історико-краєзнавчої конференції. – Чернівці, 1995; Habsburg O. von. Idee Europa: Angebot der Freiheit. – Munchen-Wien, 1977; Kapri E. M. von. Buchenland: Ein osterreichisches Kronland verschiedener Volkergruppen. – Munich, 1974.

- ³ Zach K. Orthodoxe Kirche und rumanisches Volksbewusstsein im 15. bis 18. Jahrhundert. – Weisbaden, 1977. – S. 151-152.
- ⁴ Славяно-молдавские летописи XV–XVI вв. – М., 1976. – С. 95-99.
- ⁵ Zach K. Orthodoxe Kirche und rumanisches Volksbewusstsein im 15. bis 18. Jahrhundert. – S. 152.
- ⁶ История Румынии / И. Болован, И.-А. Поп (координаторы) и др. – М., 2005. – С. 275.
- ⁷ Calatori straini despre Tarile Romane. – Bucuresti, 1971. – Vol. III. – P. 674.
- ⁸ Calatori straini despre Tarile Romane. – Bucuresti, 1972. – Vol. IV. – P. 43.
- ⁹ Carte rominiasca de invatatura. – Bucuresti, 1961. – P. 179, 115-116.
- ¹⁰ Calatori straini despre Tarile Romane. – Bucuresti, 1973. – Vol. V. – P. 225.
- ¹¹ Calatori straini despre Tarile Romane. – Bucuresti, 1980. – Vol. VII. – P. 222.
- ¹² Calatori straini despre Tarile Romane. – Bucuresti, 1980. – Vol. VII. – P. 90-91.
- ¹³ Кантемир Д. Описание Молдавии. – Кишинев, 1973. – С. 171-172.
- ¹⁴ Кантемир Д. Описание Молдавии. – С. 183.
- ¹⁵ Journal d'un voyage de Constantinople en Pologne, fait a la suite de son Excellence Mr. Jaq. Porter, Ambassadeur d'Angleterre, par le R.P. Joseph Boscowich, de la Comp. de Jesus, en M.DCC.LXII [1762]. – Lousanne, M.DCC. LXXII [1772]. – P. 299-308.
- ¹⁶ Calatori straini despre Tarile Romane. – Bucuresti, 1983. – Vol. VIII. – P. 354-355.
- ¹⁷ Dan D. Die Zigeuner // Die Osterreich-Ungarische Monarchie in Wort und Bild. Bukowina. – Wien, 1899. – S. 330.
- ¹⁸ Сплени Г. фон. Опис Буковини / Пер. з нім., передмова і коментар О.Д.Огуя, М. М. Сайка. – Чернівці, 1995. – с. 27.
- ¹⁹ Polek J. Die Bukowina zu Anfang des Jahres 1801 in alphabetische Darstellung. – Czernowitz, 1908. – S. 55.
- ²⁰ Wagner R. Von Moldauwappen zum Doppeladler. Ausgewählte Beiträge zur Geschichte der Bukowina: Festgabe zu seinem 80. Geburtstag. – Augsburg, 1991. – S. 451.
- ²¹ Kohl J.G. Reisen im Inneren von Russland und Polen: Th.3. Die Bukowina. Galizien. – Dresden u. Leipzig, 1841. – S. 5.
- ²² Kohl J.G. Reisen im Inneren von Russland und Polen: Th.3. Die Bukowina. Galizien. – S.16.
- ²³ Bendella T. Die Bukowina im Konigreiche Galizien. – Wien, 1845. – S. 12.
- ²⁴ Reise durch einen Theil Ungarns, Siebenburgens, der Moldau und Buccovina im Jahr 1805. vom Grafen Vinzenz Batthyani. – Pest, 1811. – S. 163.
- ²⁵ Кельсиев В. Галичина и Молдавия. Путевые письма. – СПб., 1868. – С. 284.
- ²⁶ Bohm A. Durch die Bukowina. Eine Reiseskizze zur Excursion des Osterr. Reichsforstueres in der Bukowina im Juni 1897. – Czernowitz, 1897. – S. 6.
- ²⁷ Foaea Ordinaciunilor Consistoriului arhiepiscopal in trebile bisericesci ale Diecesei Bucovinei. Anul 1878. – Cernauti, 1878. – P. 15.
- ²⁸ Козаришук В. М. Средства къ поднесенію нравственнаго и матеріальнаго благосостоянія народа горскаго // Candela. Foia bisericeasca-literaria. Anul 1894. – Cernauti, 1894. – С. 634.
- ²⁹ Некрологи // Наука. Ежемесячный иллюстрированный журнал для русского народа за 1902-й годъ. – Черновцы, 1902. – С. 34.
- ³⁰ Изъ Выжницъ // Православная Русь. – 1909. – 31 июля (13 августа). – С. 4.
- ³¹ Gronih I. Un album al Cernautului=Album von Czernowitz. – Cernauti, 1925. – P. 18-19.
- ³² Рихло П. Міжетнічні та міжкультурні відносини у Буковині 1918-1940 рр. – С. 121.
- ³³ Дроздовский Г. Тоді в Чернівцях і довкола. Спогади старого австрійця. – С. 28.
- ³⁴ Рихло П. Міжетнічні та міжкультурні відносини у Буковині 1918-1940 рр. – С. 119.
- ³⁵ Kupczanko G. Die Schicksale der Ruthenen. – Leipzig, 1887. – S. 176.
- ³⁶ Kupczanko G. Die Schicksale der Ruthenen. – S. 176, 180-184.
- ³⁷ Бадені Я. В Чернівцях. Враження з кількадечної поїздки. – Чернівці, 2006. – С. 62-75.
- ³⁸ Унія ідець! // Православная Русь. – 1909. – 29 мая (11 июня). – С. 1.
- ³⁹ Державний архів Чернівецької області. – Ф. 329. – Оп. 1. – Спр. 103. – Арк. 7.

- ⁴⁰ Уніатська нетерпимість // Православная Русь. – 1909. – 19 июня (2 июля). – С. 1-2.
- ⁴¹ Дописи. З Радівців // Борба. – 1911. – 1 серпня. – С. 9.
- ⁴² Рихло П. Міжетнічні та міжкультурні відносини у Буковині 1918-1940 рр. – С. 136.

Михайло Чучко

Феномен буковинської толерантності в контексті взаємоотношень православних з представителями різних конфесій в XIV – в на початку XX ст.

В статті освещаются вопросы толерантності и нетерпимого отношения православных жителей Буковины к представителям иных конфесий в период пребывания края в составе Молдовы. Анализируются причины позитивных изменений относительно восприятия инославных православными австрийской Буковины под влиянием императорской администрации.

Mykhaylo Chuchko

The phenomenon of Bukovinian tolerance in context of mutual relations of orthodox with representatives of other confessions at the end XIV – at the beginning of the XX cent.

The article deals with the questions of tolerant and intolerant attitude of orthodox habitants of Bukovina to the representatives of other confessions in the Moldavian period. The reasons of positive changes are analyzed in relation to perception of heterodox by bukovinian orthodox connecting to an influence of Habsburg administration.

Надійшла до редколегії 10.11.2006

УДК: 94 (430)

Сергій Троян

Німецький колоніальний союз і його діяльність у 80-х рр. XIX ст.

Утворення на початку 1871 року Німецької імперії дуже швидко внесло зміни в геополітичну розстановку сил на території Європи. Водночас в різних колах німецького суспільства і навіть політикуму почали лунати заклики до вступу на шлях заоканської колоніальної експансії. Розвиток колоніального руху призвів до того, що з кінця 70-х років у Німеччині виник ряд організацій, союзів, товариств, які зайнялися колоніально-пропагандистською діяльністю. Володіючи великими капіталами, значним впливом на громадську думку та урядові структури, вони активізували колоніальну пропаганду і сприяли вступу Німецької імперії на шлях заоканської колоніальної політики.

Діяльність різного роду колоніальних союзів, товариств, експедицій стала невід'ємною складовою частиною завершального етапу становлення колоніалістської ідеології. Безпосереднє керівництво ними прибирала до рук буржуазія, яка пропонувала і навіть іноді здійснювала колоніально-політичні проекти. Уже до середини 1880 р. в Німеччині налічувалося біля десяти колоніальних союзів тільки загальнонімецького значення. Кількість їх членів досягла приблизно 6 тисяч¹. Крім того, в Африці тільки в 1881 р. працювало 45 німецьких експедицій². Утворення колоніальних об'єднань вело до матері-

© Троян С., 2007

алізації і прискорення практичного втілення в життя ідей колоніалізму.

Однак головну роль в організаційно-пропагандистській діяльності у першій половині та середині 80-х рр. XIX ст. відігравав Німецький колоніальний союз (НКС). На той час він був найбільш чисельною і впливовою організацією, яка займалася колоніальною пропагандою. До його складу поступово вливалися інші подібного роду союзи і товариства. Виникнення НКС свідчило про те, що ідеї і дух колоніалізму охопили досить широкі верстви німецького суспільства, особливо різні групи буржуазії та інтелігенції. Мета пропонованої наукової розвідки якраз і полягає в тому, щоб проаналізувати основні ідейно-теоретичні засади й головні аспекти діяльності цього потужного колоніального об'єднання 80-х років XIX ст. в Німеччині.

Формально заснування НКС відбулося на зборах у Франкфурті-на-Майні 6 грудня 1882 р. Але заклик до утворення союзу був опублікований ще у листопаді 1882 р. групою впливових представників капіталу, юнкерства й інтелігенції. У ньому ставилася вимога негайно приступити “до практичного вирішення колоніального питання шляхом запровадження торгових станцій у вигляді початкових пунктів торгових підприємств”, не чекаючи, поки експансіоністську політику почне проводити уряд³. Незважаючи на опублікований “Заклик”, у виступах організаторів НКС відчувалися значні розходження. Це, у кінцевому підсумку, призвело прийняття більш стриманого формулювання завдань союзу, ніж те, що було в “Заклику”. Так, відомий мандрівник Рольфс вважав за необхідне обмежитися вивченням історичної і юридичної сторін справи, а колоніальні справи повністю передати до рук купців. Банкір Г.Майер вказував на безсилля Німеччини за океаном і висловлювався проти заснування колоній для емігрантів. Він заявив також, що торгові колонії не потрібні, тому що німецькі торговельні фірми за кордоном процвітають і без них. Однак він все ж взяв участь у заснуванні союзу. Барон Мальтцан наполягав на практичній діяльності з метою підготовки до створення в майбутньому торгових колоній. Тим часом керівник Рейнського місіонерського товариства у Вупперталі Фабрі найбільшу увагу звертав на необхідність організації масової німецької еміграції. Його проект повною мірою зачіпав інтереси широких верств народу, які прагнули до розв'язання еміграційної проблематики. Виступаючи з заключним словом, лідер націонал-лібералів Мікель говорив про “захист національної праці”, для якого нібито потрібна колоніальна політика. Він пропонував об'єднатися навколо закликів до колоніальної експансії всіх німців незалежно від їх партійно-політичних поглядів і підтримати орієнтацію Мальтцана на загарбання тропічних країн⁴. Цим німецька буржуазія уже готувалася зайнятися, бо тоді тільки така експансія вбачалася їй прийнятною.

НКС очолило правління з 24 чоловік. Його президентом став “вільний консерватор” князь Гогенлоє-Лангенбург. Почалася посиленна вербовка нових членів. Мінімальний членський внесок становив 6 марок на рік⁵. Якщо під час заснування союзу до нього вступило приблизно 200 чоловік, то через рік,

у січні 1884 р., він нараховував уже 3260 членів. У їх числі були і колективні: міські общини, купецькі союзи, торговельні палати тощо. На той час союз охопив шляхом індивідуального і колективного очленства 492 населених пункти в Німеччині та 43 – за її межами. Центром союзу був Франкфурт-на-Майні. Його місцеві відділення виникли у Мангеймі, Вісбадені, Дармштадті, Хемніці, Штутгарті, Білофельді, Стендалі та інших містах⁶. НКС діяв переважно в Західній і Південній Німеччині.

У результаті аналізу соціального складу членів НКС слід зазначити, що його заснували відомі представники юнкерства, капіталу та інтелігенції. Серед них – майбутній намісник Ельзас-Лотарингії князь Гогенлоє-Лангенбург; члени німецького рейхстату обер-президент пруських провінцій граф Штольберг-Вернігероде і граф Арнім-Бойтценбург; великі сілезькі магнати герцог фон Ратібор та граф Доннерсмарк; найбільш впливові лідери націонал-ліберальної партії Бенігсен, Мікель, Гамахер; банкір Майер; таємні комерційні радники Хеймендаль з Крефельда, Фрідріхс з Ремшайда і Вейерман з Лейпцига; професори Хассе з Лейпцига і Дюнкельберг з Бонна; представники крупної буржуазії Бааре, Брюнінг, Зігле і Штум; письменник Г.Фрейтаг та публіцист барон Брюгген; відомі географи і мандрівники Фішер, Рольфс, Кіргоф; знаменитий археолог Шліман та учені Рошер і Шмоллер⁷.

Необхідно підкреслити, що керівну роль у НКС відігравали лідери націонал-ліберальної партії. Буржуазія не залишилася в стороні від піднятого колоніального ажіотажу. Але більша її частина бачила завдання союзу в колоніальній пропаганді, у підготовці народних мас до розуміння необхідності майбутніх загарбань, а не в негайній практичній діяльності по заснуванню колоній. В установчій відозві союзу говорилося, що його головним завданням є формування громадської думки з тією метою, “щоб нація була готова до великих рішень у той день, коли обставини складуться для цього сприятливо”⁸. З урахуванням цих нових історичних обставин поява своєрідного ідеологічного, пропагандистського національного центру, який взяв на себе основні функції по організації цілеспрямованого впливу на суспільну свідомість, вживлення в загальну структуру суспільних орієнтирів нових зовнішньополітичних потреб міцніючої німецької еконмоїки, була закономірною. Звичайно, на умови роботи НКС суттєво вплинули певні зміни у підходах німецького уряду до колоніального питання, що забезпечило урядову підтримку позицій членів союзу. Більш інтенсивне колоніальне забарвлення суспільної психології, на думку урядовців високого рангу, мало також якоюсь мірою пом'якшувати загострення соціальних протиріч і протидіяти поширенню соціалістичної ідеї. НКС зосередив у своїх руках могутні важелі пропагандистського впливу на широкі народні маси, всі верстви і соціальні групи німецького населення. Його створення означало, що колоніально-експансіоністський рух у Німеччині нарешті одержав справжній організаційний та ідеологічний центр.

Підводячи проміжні підсумки, можна констатувати, що формування колоніалістських ідей у Німеччині й підготовка до колоніальних загарбань

супроводжувалися активізацією колоніальної пропаганди та розвитком колоніально-товариського руху. Там, де викладалися конкретні плани експлуатації колоній, вони передбачали створення великих колоніальних товариств, які володіли б значними капіталами. Сприяння експорту німецьких товарів і капіталів, а також німецькій колонізації мало допомогти у розв'язанні внутрішніх соціальних протиріч. У формуванні колоніальних поглядів і переконань про нагальну необхідність колоніальної політики за океаном для кайзерівської Німеччини брали участь різноманітні колоніальні товариства, місіонерські організації, торговельні об'єднання буржуазії і купецтва. Серед них роль справжнього організаційного центру колоніально-пропагандистського руху став відігравати з 1882 р. Німецький колоніальний союз, який спирався на підтримку найвпливовіших суспільних сил і німецького уряду. В результаті на середину 80-х рр. XIX ст. країна була охоплена справжньою “колоніальною лихоманкою” і стояла на порозі вступу на шлях офіційної колоніальної політики.

Діяльність спочатку місіонерських, торговельних і морських об'єднань, а потім Німецького колоніального союзу сприяла поширенню колоніальних ідей в німецькому суспільстві. Їхня активна колоніальна-політична пропаганда була спрямована перш за все на середні прошарки населення з метою заразити їх середовище ідей колоніалізму. Вони відігравали головну роль в організаційному та ідейному згуртуванні колоніального руху Німеччині, безпосередньо впливати на оформлення принципів німецької колоніальної ідеології.

НКС на час вступу Німеччини на шлях заокеанських загарбань небезпечно вважався наймасовішою і найвпливовішою з колоніальних організацій. Він докладав максимум зусиль з метою колоніально-пропагандистського впливу на німецьке суспільство. Щоправда, з точки зору найбільш нетерплячих “колоніальних ентузіастів” діяльність НКС була невдалою, тому що він не зміг узяти безпосередньої участі у заснуванні німецьких колоній за океаном і отримати необхідні для цього капітали промисловців і фінансистів. Надходження до каси НКС за весь 1884 р. не перевищували 50 тис. марок і складалися в основному з членських внесків⁸. На ці кошти організувати будь-які значні колоніальні заходи було неможливо. Однак їх цілком вистачало для того, щоб, спираючись на активних прибічників колоніальної експансії, союз міг широко розгорнути свою пропагандистську діяльність і вербувати нових членів. На кінець 1884 р. їх кількість досягла 9 тис., з яких приблизно 300 чоловік проживали за кордоном, а решта в Німеччині. На території Німецької імперії члени союзу були більш як у 1000 населених пунктах. причому в 39 містах налічувалося не менше як по 50 членів союзу в кожному⁹. 22 лютого 1885 р. відбулися другі збори НКС. На ей час він нараховував уже 10275 чол.¹⁰, а до середини цього ж року в його рядах перебувало понад 12 тис. членів¹¹.

НКС підтримував усі колоніальні підприємства німецького уряду. він проводив широку агітаційну роботу, розсилав відповідні телеграми і революції на ім'я рейхсканцлера, уряду й рейхстагу. Прикладом можуть

служити “надзвичайні загальні збори” членів собору 21 вересня 1884 р. в м. Ейзенаху. Збори ухвалили революцію, де вітали анексію Камеруну. Того й Ангера-Пекени, а також запевняли Бісмарка, що в своїй подальшій діяльності на колоніальному поприщі уряд “може розраховувати на повну підтримку нації”. Ті самі збори прийняли ще одну революцію про схвалення і підтримку зусиль уряду добитися державних субсидій поштово-паровим лініям¹².

З газетних звітів та повідомлень видно, що протягом 1884-1885 років продовжували свою діяльність або були створені десятки місцевих організацій НКС, які діяли на правах його секцій. Серед них можна назвати організовану в квітні 1884 р. берлінську секцію, сілезьку секцію в Бреславлі, південнонімецьку і західнонімецьку секції у Дрездені, Хемніці, Вюрцбурзі, Штутгарті, Пфорцгеймі, Карлсруе, Мангеймі, Дарштадті, Вісбадені, Марбурзі, Бонні, Дюрени, Кельні, Гельзенкірхені, Білефельді, Гетінгені, Ганновері й Бремені¹³. Даний неповний перелік не слід сприймати у тому розумінні, що у Північній і Північно-Східній Німеччині не було організацій НКС. Вони були й там, зокрема в Мекленбурзі. Але безсумнівним фактом є переважне зосередження діяльності НКС у містах Південної і особливо Західної Німеччини. Лідер націонал-лібералів у рейхстазі й один з заправників союзу Гамахер зазначав на загальних зборах 22 лютого 1885 п., що, “на жаль, північ і схід Німеччини ще мало представлені в Колоніальному союзі”¹⁴.

До середини 1884 р. НКС все ще називався “Франкфуртським”, ніби підкреслюючи цим, що він не може претендувати на загальнонімецьке значення, бо паралельно з ним існують ряд інших однотипних організацій. та швидко після цього НКС вийшов на передові позиції у колоніальній пропаганді, відтіснивши своїх конкурентів. Це знайшло зовнішнє відображення у перенесенні з 1 травня 1885 р. резиденції правління союзу з Франкфурта-на-Майні в Берлін.

На той час до НКС вступили і брали активну участь у його діяльності представники торгового капіталу ганзейських міст в особі Бермана, Тормелена, Янтцена, Людеріца та інших. Усі вони брали участь у підготовці та проведенні анексії африканських територій. Зростання авторитету союзу виразилося і в тому, що до нього ввійшов і надав допомогу в організації берлінської секції відомий географ Яннаш, який до того намагався об'єднати прибічників колоніальної експансії навколо очолюваного ним Центрального союзу торгової географії¹⁵.

До НКС вступило багато представників аристократії і військових, у тому числі фельдмаршал Мольтке, такі учені як єгиптолог Бругш і географ Швейнфурт, деякі представники крупної буржуазії, зокрема Крупп. Особливо слід відзначити роль майбутнього “вугільного короля” Німеччини Е.Кірдорфа. Він часто друкував статті в журналі “Дойче Рев'ю”. Кірдорф був організатором і головою секції союзу в Гельзенкірхені і членом правління Західнонімецького союзу колонізації та експорту, який на правах автономної організації входив у НКС. При активному сприянні Кірдорфа, Круппа та інших промисловців було підготовлено створення секції НКС у таких

промислових центрах Руської області як Ессен, Гладбах, Ельберфельд і Крефельд. З ініціативи правління Союзу промисловців урядового округу Кельн виникла кельнська секція. Її члени були тісно пов'язані з правлінням Західнонімецького союзу колонізації та експорту.

Отже НКС зосередив у своїх руках могутні засоби пропагандистського впливу на народні маси, всі верстви і групи німецького населення. Крупні промисловці й банкіри, які входили до союзу, були зацікавлені у здійсненні широкомасштабних колоніальних загарбань. Розробляючи експансіоністські плани і субсидуючи їх здійснення, вони водночас створили для себе “опорні пункти” в націонал-ліберальній та імперській партіях, у колах вищої аристократії. Колоніально-експансіоністський рух у Німеччині в особі НКС мав організаційний та ідеологічний центр, що свідчило про його відповідний розмах і силу. До складу НКС поступово вливалися члени інших колоніальних організацій і товариств і до 1885 р. він уже не мав серйозних суперників на ниві колоніальної пропаганди в Німеччині.

Результатом усіх цих процесів стала консолідація сил колоніально-політичного табору і в грудні 1887 р. був створений новий союз – Німецьке колоніальне товариство (НКТ), яке налічувало 15 тисяч чоловік. До Першої світової війни його чисельність зросла втричі і на 1914 р. становила 45 тис. членів¹⁶. Для ведення пропаганди Колоніальне товариство видавало газету “Дойче Колоніальцайтунг”, різноманітні брошури та інші матеріали, а також широко використовувало пресу провідних буржуазних партій, зокрема націонал-ліберальну “Кельніше-Цайтунг”. Як організація крупної буржуазії і юнкерства НКТ поряд з іншими подібними організаціями справляло суттєвий вплив на внутрішню і зовнішню політику кайзерівської Німеччини.

Ідеологію Німецького колоніального союзу, Товариства німецької колонізації, Німецької Східноафриканської компанії, Німецького колоніального товариства, їхнього керівництва і тих політичних, фінансово-промислових, юнкерських та “різничинних” сил, на які вони спиралися, підживлювали переконання у справедливості й правильності своїх дій щодо колонізованих народів, у своєму виключному праві впливати і навіть розпоряджатися долями інших людей. Тому вся їхня колоніальна пропаганда була спрямована на розпалювання проколоніальних шовіністичних настроїв у німецькому суспільстві. У результаті ідеологія шовінізму, одержавши організаційно-пропагандистський центр спочатку в особі Німецького колоніального союзу і Товариства німецької колонізації, а потім Німецької Східноафриканської компанії і Німецького колоніального товариства, з середини 80-х років XIX ст. остаточно перетворюється в складову частину ідеології німецького колоніалізму. Подальший ріст шовінізму в Німеччині був зв'язаний із спробою врегулювання англо-німецьких колоніальних суперечностей у Східній Африці та підписанням у 1890 р. Гельголанд-Занзібарського договору, створенням і діяльністю Пангерманського союзу.

Примітки:

- ¹ Allgemeine Zeitung. – 5.07.1883.
- ² Zimmermann A. Geschichte der deutschen Kolonialpolitik. – B.: Mittler, 1914. – S.51.
- ³ Kölnische Zeitung. – 20.11.1882.
- ⁴ Ibid. – 8.12.1882.
- ⁵ Europäischer Geschichtskalender. – München, 1883. – S.10.
- ⁶ Kölnische Zeitung. – 7.01.1884.
- ⁷ Hagen M. Bismarcks Kolonialpolitik. – Stuttgart-B.: Dt. Verl. – Anst., 1923. – S.37-38.
- ⁸ Europäischer Geschichtskalender. – München, 1883. – S.10.
- ⁹ Kölnische Zeitung. – 28.02.1885.
- ¹⁰ Правительственный вестник. – 28.02.1885.
- ¹¹ Kölnische Zeitung. – 11.06.1885.
- ¹² Ibid. – 22.09.1884.
- ¹³ Ibid. – 7.01.1884; 23.04.1884; 9,16.07.1884.
- ¹⁴ Ibid. – 23.02.1885.
- ¹⁵ Ibid. – 22.05.1884.
- ¹⁶ Ibid. – 28.02.1885.
- ¹⁷ Туполев Б.М. Германская империя в борьбе за «место под солнцем». – М.: Наука, 1991. – С.7.
- ¹⁸ Ерусалимский А.С. Бисмарк. Дипломатия и милитаризм. – М.: Наука, 1968. – С.228.

Сергій Троян

Немецкий колониальный союз и его деятельность в 80-х гг. XIX ст.

В статье анализируются идейно-теоретические принципы и основные аспекты деятельности Немецкого колониального союза в сфере колониальной пропаганды в 1880-х гг. XIX в. и его роль в становлении идеологии германского колониализма.

Serhiy Troyan

German Colonial Union and its activity in the 80s of the XIX century

The ideological and theoretical principles and basic aspects of the German Colonial Union's activities in the sphere of the colonial propaganda in 1880s and its role in the formation of German colonialism ideology is analyzed in the article.

Надійшла до редколегії 27.01.2006

УДК: 94 (47+57) «188»

Олександр Безаров

Позиция генерала А.Р. Дрентельна в еврейском вопросе в контексте правительственной политики в Российской империи

(начало 1880-х годов)

В условиях общего политического и экономического кризиса в Российской империи на рубеже 1870-х — 1880-х гг., еврейский вопрос в очередной раз становится предметом острых дискуссий в российском правительстве, в которых позиция Киевского генерал-губернатора Александра Романовича Дрентельна занимала особое место.

© Безаров О., 2007

Известно, что А.Р. Дрентельн в оценках современников и исследователей снискал себе «славу» откровенного антисемита. Известный общественный деятель российских евреев конца XIX в., публицист и видный юрист Генрих Борисович Слиозберг назвал политику Киевского генерал-губернатора в отношении евреев «специальным антисемитизмом»¹, а знаменитый русско-еврейский историк Семён Маркович Дубнов считал, что А.Р. Дрентельна «следовало бы отдать под суд за попустительство погромов»². Более того, как утверждал в 70-х годах прошлого столетия американский исследователь Сало Уитмар Барон, генерал лично убеждал погромщиков в том, что мол «царь желал видеть евреев страдающими от возмездия»³. Подобные обвинения, хотя и косвенные, в возможной причастности А.Р. Дрентельна к организации погромной кампании создавали прецедент, как в отечественной, так и в зарубежной историографии, рассматривать реакцию местных, а в особенности, центральных властей на обострение еврейского вопроса спекулятивно, независимо от реальных социально-экономических и политических условий, которые, в сущности, были причиной такой реакции. Использование штампов типа «антисемит-реакционер», «махровый юдофоб», «сатрап» и т.п. для характеристики политической деятельности государственных деятелей, в том числе самого А.Р. Дрентельна, производит впечатление, что якобы российские власти, если и не желали обострения еврейского вопроса в форме погромных выступлений, то, по крайней мере, выступили на стороне сочувствующих погромщикам. Например, С.М. Дубнов писал: «Местные власти и сам генерал-губернатор Дрентельн, ярый реакционер-юдофоб, знали о готовящемся погроме и даже о назначенном для того дне — воскресенье, 26 апреля. Полиция предупредила евреев, чтобы они в воскресенье не выходили из своих домов и не открывали лавок. Евреи недоумевали: в резиденции генерал-губернатора, где сосредоточено многочисленное войско, могущее по одному знаку начальства подавить любой беспорядок, велят прятаться мирным гражданам, на которых готовится нападение, вместо того, чтобы не допустить самого нападения»⁴. Неизвестно, что именно подразумевал автор, утверждая, что Дрентельн знал о готовящемся погроме, но тот факт, что Киевский генерал-губернатор имел особое мнение, по поводу регулирования данного конфликта имеет свое веское объяснение.

Позиции Дрентельна и графа Кутайсова, командированного правительством в районы народных волнений для выяснения причин вызвавших беспорядки, совпадали в том, что если войска будут применять оружие против погромщиков, это возможно вызовет нежелательные антиправительственные настроения по поводу того, что, мол, русское правительство встало на защиту еврейского населения от «справедливого народного возмущения». Дрентельн еще во время первой волны погромов в 1881 г. был убежден в более глубоких причинах антиеврейских выступлений, что, по сути, и определяло его принципиальные соображения относительно разрешения еврейского вопроса в целом. По его мнению, главной причиной киевского погрома была известная «еврейская эксплуатация», которой была

недовольна украинская часть населения, и поэтому евреи в определенной степени заслужили погром. Впоследствии, как известно, к такому мнению присоединился и министр внутренних дел граф Н.П. Игнатьев. Неудивительно, что Дрентельн довольно прохладно относился к заявлениям еврейской общественности, в которых выражались опасения и тревога по поводу возможности повторения погромов. В ответ на подобные заявления он, как правило, отвечал так: «Скажите вашим евреям, чтобы сидели смирно и не телеграфировали мне вздору» или «сидите смирно и не трогайте других. Войска явятся, когда будет нужно»⁵. Любопытно, что в таком же духе он реагировал и на министерские рекомендации, и на действия своих же подчиненных. Например, товарищ министра внутренних дел Черевин предложил ему отправить войска в г. Тальное, где, согласно информации МВД, ожидался погром. Дрентельн в ответ телеграфировал: «До сих пор евреев нигде не избивали. Если войска посылать во все места, в которых их требуют, не достанет русской армии. Тальное вдали от железной дороги, послать войско туда трудно»⁶. На рапортах местной полиции из Бердичева и Канева о том, что там готовятся погромы, Дрентельн отмечал: «Все они ослы, а бердичевский полицмейстер архиосел»⁷. Поэтому, как нам кажется, вряд ли, можно было с определенной точностью знать о готовящемся в каком-либо месте погроме; шла речь только о предположениях и возможных методах борьбы с ними.

Интерес к политической фигуре Дрентельна вызван, на наш взгляд, прежде всего, двумя обстоятельствами. Во-первых, его принципиальная позиция в еврейском вопросе была сформулирована еще до начала погромной кампании и фактически оставалась неизменной на всем ее протяжении. В свою очередь, это дает возможность оценить адекватность действий местной власти на подобные социальные взрывы, проанализировать ситуацию в других районах, охваченных погромной лихорадкой. Во-вторых, активная позиция Дрентельна в еврейском вопросе была с пониманием встречена в высших правительственных кругах, что, несомненно, указывает на определенные политические взгляды генерала и позволяет, таким образом, рассмотреть ее в контексте общей государственной политики. В связи с этим, мы попытаемся выяснить, имела ли политика, проводимая в Российской империи в отношении евреев, какое либо серьезное идеологическое содержание, или она была всё же суммой каких-нибудь, не связанных между собой, мотиваций в среде чиновничьего аппарата.

Учитывая известную специфику административной власти Российской империи, которая сложилась во второй половине XIX века, когда генерал-губернаторы зачастую выступали инициаторами изменений и дополнений к действующему законодательству, степень политического влияния руководителей местной царской администрации на решения центрального правительства очевидно возрастала⁸, что, также, не может не вызывать определенного интереса к исследуемой в статье проблеме.

Уже в конце 1870-х гг. Дрентельн внимательно следил за процессами, происходившими в общественной жизни российских евреев. Под его нажимом Главное управление по делам печати отказалось от намерения разрешить А.Б. Готлоберу издавать в Одессе ивритоязычный журнал. По мнению Д.А. Эльяшевича, «заявление А.Р. Дрентельна о нежелательности появления такого издания в Одессе, на которое накинута, в первую очередь, «фанатики-ортодоксы», было продиктовано не только его антисемитскими взглядами, но и правильным расчетом: журнал на языке иврит в тот период и, тем более, в Одессе уже вряд ли мог противостоять социалистической пропаганде, которая по принципиальным соображениям с 1880 г. велась лишь на страницах идишитских изданий»⁹.

Дрентельн также был одним из первых российских чиновников, кто стал активно торпедировать известный закон 1865 г. о евреях-ремесленниках¹⁰. Впервые он столкнулся с этой проблемой опять таки во время погромов 1881 г., когда приказал полицмейстеру Киева Гюббенету проверить всех киевских евреев на предмет права жительства в городе¹¹. Как оказалось, бо́льшая их половина находилась в городе нелегально, другие же, используя фиктивные ремесленные удостоверения, занимались совершенно неремесленными занятиями. Была создана специальная комиссия, которая постановила выслать в административном порядке около 400 мелких еврейских лавочников, не имевших права жительства в Киеве¹². Это дало повод С.М. Дубнову утверждать, что, мол, после уличных погромов начались своеобразные погромы административные. «Полиция города Киева, — писал он, — еще в мае энергично приступила к выслеживанию евреев «незаконно» там проживающих, и тысячами изгоняла этих «преступников» из города»¹³. Следует заметить, что в таком «изгнании евреев» никак не был заинтересован Гюббенет, поскольку их нелегальное положение в Киеве устраивал именно он благодаря определенным «взносам» со стороны евреев, что фактически создало целую сеть взяточничества в среде киевской полиции. Еще в начале 1880 года Гюббенет в своем специальном распоряжении по поводу временного пребывания евреев в Киеве, обращал внимание местных полицейских чинов на «строжайшее исполнение всех предписаний касающихся права жительства евреев в городе», имея ввиду откровенные нарушения закона, которые допускались по вине киевской полиции в силу известных причин¹⁴. Поэтому настойчивость Дрентельна могла серьезно поколебать такие «устои» полиции. В результате все тех же взяток, представителям крупной еврейской буржуазии удалось остаться в Киеве¹⁵.

Проблема использования евреями-ремесленниками своих льготных прав повсеместного жительства, постепенно становится для Дрентельна предметом его дальнейших политических действий. В 1884 г. он приказал закрыть ремесленное училище в Житомире со следующей формулировкой: «Учитывая, что в городах и местностях Юго-Запада России евреи составляют большинство ремесленников и таким образом препятствуют развитию ремесла среди эксплуатируемого ими местного населения, ремесленное

училище, подобного которому нет у христиан, образует в руках евреев дополнительное средство эксплуатации местного населения»¹⁶. Понятие «эксплуатации» удачно вписывалось в общую тактическую схему российского правительства по разрешению еврейского вопроса. К.П. Победоносцев в своем письме Александру III от 3 октября 1888 г. по поводу смерти А.Р. Дрентельна высоко оценил его взгляды. Он писал: «Всматриваясь в причины волнений, Дрентельн считал, что это была глубокая народная ненависть к экономической эксплуатации евреев. Страсть их к наживе, легкой работе, избежать всех обязанностей и уже потом, возможно и религиозная неприязнь к иноверцам.... Подводя итог положению еврейства в крае вообще, Дрентельн признавал, что корень зла находится в самом еврействе, в национальных особенностях, с которыми вынужден был бороться элемент, значительно слабее, которым есть русское население; что необходимо стремиться уничтожить в еврействе все то, что поддерживает в нем племенную замкнутость, обособленность от любых забот в деле их богомоления и религиозного развития еврейского юношества, отменить все постановления относительно синагог, молитвенных домов, раввинов, школ и меламедов, еврейской общины с ее отдельными сборщиками налогов, коробочным и свечным сборами...»¹⁷ и т.д. Политический радикализм Дрентельна, согласно письму Победоносцева, достиг своего апогея в предложении о том, чтобы оставить черту оседлости в ее прежних границах, не дать возможности евреям расселяться далее в России, а подталкивать к выезду.

Какие факторы побудили Дрентельна занять такую жёсткую позицию в еврейском вопросе? Можно ли признавать лишь его личное предубеждение к евреям главным мотивом его политических взглядов? Для разрешения этой задачи попытаемся проанализировать его поведение во время погромной кампании.

С одной стороны, Дрентельна сложно заподозрить в сочувствии погромщикам, злопыхательстве в адрес пострадавших евреев. Именно при его активном участии в Киеве вскоре после первых вспышек погромной стихии был создан Комитет помощи пострадавшим от погромов, который возглавила его супруга. Комитетом в центре города был организован палаточный городок, в котором нашли убежище около 2-х тыс. пострадавших евреев; собрано пожертвований на сумму в 220 тыс. руб., в то время, когда Киевская городская дума смогла ассигновать на возмещение убытков пострадавшим от погромов только 3 тыс. руб. Комитет организовал также бесплатное питание, медицинскую помощь; выдавал небольшие ссуды разгромленным еврейским лавочникам и т.д.¹⁸. Сознвая опасность подобных народных выступлений, которые в любой момент могли превратиться в настоящие крестьянские бунты, но уже с политическими требованиями, Дрентельн решил бороться с ними путем простого, но как показал опыт, надежного способа — увещевания с помощью воззваний к народу. Причем, как правильно рассчитал он, необходимо было устно обратиться к народу, поскольку печатное слово имело меньше шансов проникнуть в народные

массы. Через мировых посредников было разослано и прочитано на мировых сходах 7,5 тыс. экземпляров воззвания Дрентельна, в котором, он, имитируя народный стиль, резко осудил не только действия погромщиков, но и тех, кто пошел у них на поводу¹⁹. Также заметив, что в беспорядках приняли участие рабочие железнодорожных мастерских, он обратился 29 апреля 1881 г. к руководителям Юго-Западной железной дороги с просьбой по возможности информировать местные власти о готовящихся в рабочей среде провокациях.

С другой стороны, Дрентельна раздражали требования об усилении антипогромных мер. Особенно упорно их отстаивал Киевский губернатор Гессе, который опасался, что подобные народные вспышки чреваты более серьезными последствиями, нежели грабежи и драки. Дрентельн склонен был расценивать такие требования как проявление панических настроений. В ответе на доклад Гессе о погроме в Смеле, в котором Киевский губернатор высказал свои опасения, Дрентельн заметил: «Просить губернатора указать мне на лиц, которые сообщили ему сведения о данных, заставляющие опасаться движения аграрного характера. Уведомить, в каких именно имениях происходил захват земель и в каких мероприятиях должны заключаться энергичные и строжайшие меры, о которых он заставляет в отношении»²⁰. Определенная ирония Дрентельна прозвучала и в резолюции на «Записку» Гессе, адресованной на имя министра внутренних дел, в которой тот указывал, что полковник Голубев наказал розгами участников погрома. Дрентельн написал: «Надо спросить Гессе, признает ли он распоряжение Голубева целесообразным, или неуместным»²¹.

Впрочем, позиция Дрентельна в этом вопросе не была лишена лицемерия. Войска, как правило, вовремя и организовано прибывали на место погрома, когда просьба исходила непосредственно от известных помещиков и государственных деятелей, какими были Абаза, Бобринский, Лопухин или Трепов. Тем не менее, Дрентельн решительно выступал против предложений Гессе увеличить количество войск в районах возможных беспорядков, мотивируя свой отказ тем, что передислокация армейских частей ослабит охрану русско-австрийской границы. Предложение Гессе предоставить право начальникам военных частей самим устанавливать меру наказания, он также отвергнул, уверяя, что когда выступления подавлены, то все распоряжения относительно наказаний виновных переходят в компетенцию гражданской администрации.

Двойственность позиции Дрентельна относительно предлагаемых мер по предотвращению беспорядков особенно проявилась во время судебных процессов по делу антиеврейских выступлений. Дрентельн рассматривал судебный процесс, как показательный пример того, что государство не потерпит никаких проявлений грубой народной силы. Одновременно, он попытался ускорить судебные разбирательства, так как количество задержанных по подозрению в соучастии в погромах все возрастало, а это, в свою очередь, вызывало нежелательное социальное напряжение. Уже 28 апреля 1881 г. он приказал в административном порядке выслать всех арестованных из Киева. Однако это не уменьшило количества арестованных

и раздражение Дрентельна возрастало. Он обвинил в этом самого Гессе. В своем письме от 6 мая 1881 г. Дрентельн обращаясь к нему, писал: «Из полученных мною вчера сведений видно, что в тюремном замке оставалось задержанных за участие в беспорядках 1121 человек. Происходит это, как мне известно, от того, что чины, главным образом, уездной полиции, постоянно присылают новые партии арестованных, иногда без всяких протоколов, а из составляемых ими видно, что они иногда сами возбуждают дела и начинают спрашивать евреев, не могут ли те указать на кого-либо из лиц, участвовавших в беспорядках. Указания евреев признается за сим достаточными данными для ареста множества лиц»²². Дрентельн, таким образом, давал понять Гессе, что тот не должен идти на поводу у евреев, даже если они и являются потерпевшей стороной.

Именно последний аргумент и составил принципиальное соображение Дрентельна не только по поводу погромных выступлений, а вообще в еврейском вопросе.

Впервые тезис о «виновности» евреев во вспыхнувших народных беспорядках был сформулирован Дрентельном по-видимому 30 апреля 1881 г., когда он обратился с целью прекращения погромов к представителям местного духовенства. Так, обращаясь к руководителям христианских церквей, он призывал их всячески рассеивать опасные слухи и сплетни о том, что, мол, власть равнодушно относится к погромам, а иногда и поддерживает их²³. В совершенно ином смысле было составлено обращение к раввинам, которое было подписано вице-губернатором Баумгартеном, однако автором его был, как нам кажется, сам Дрентельн. В обращении, в частности, отмечалось, что для предупреждения погромного движения невозможно обеспечить все регионы края войсками. И далее делалось предупреждение ультимативного характера в том, что, мол, сами евреи возбуждают тревожные настроения и слухи. «Евреи не должны забывать, — указывалось в обращении, — что, обособляясь в обыденной жизни от прочего коренного населения, они в известной степени своим благосостоянием обязаны добродушию этого населения. Ввиду этого для избежания столкновений, особенно в настоящее время, евреи тем паче должны быть чуткими в своих отношениях к окружающему их коренному населению»²⁴. «Московские ведомости» опубликовали это обращение, которое начиналось с вопросительных слов самого Дрентельна: «А не евреи ли вызвали напряжение и беспорядки в крае?»²⁵.

Как ни парадоксально, но именно под таким углом рассмотрения российское правительство пыталось разрешить еврейский вопрос в целом, начиная с августа 1881 г. (создания Губернских комиссий по еврейскому вопросу), а на местах рождались нелепые слухи о том, что якобы евреи с целью отмщения местному населению за погромы отравляли муку на складах и воду в колодцах. Напуганный Дрентельн даже назначил комиссию для проверки этих слухов²⁶. По-видимому, по этой же причине Дрентельн не склонен был поддерживать первоначальную версию правительства — о причастности революционных групп к организации погромных провокаций,

считая, что в ее существовании были заинтересованы именно евреи. Кстати, подобная интерпретация встречалась и у самих революционеров. Так, «Листок Народной воли» сообщал по этому поводу следующее: «Желая вызвать со стороны русских властей решительные меры к ограждению их безопасности, евреи усиленно толковали о проделках социалистов, приписывая им в этом деле роль подстрекателей...»²⁷.

До конца 1881 г. Дрентельн окончательно определился в своем отношении к еврейскому вопросу и в начале следующего года изложил свои соображения по этому поводу Н.П. Игнатьеву в виде отчета о результатах деятельности Киевской комиссии по еврейскому вопросу.

Достаточно объемная по своему содержанию записка начиналась с того, что снимались все подозрения с русских в нагнетании религиозной и национальной нетерпимости не только по отношению к евреям, а вообще к нерусскому населению — подданным империи. С точки зрения Дрентельна, евреи никогда не были господствующей нацией в России ни в религиозном ни, тем более в политическом значении, и, следовательно, причины погромного движения необходимо рассматривать только в социально-экономическом аспекте. Религия же, по мнению Дрентельна, делает еврея евреем и сохраняет его в историческом времени, не дает ему раствориться в нем. «Вероучение евреев, — писал он, — не только связывает их по духу, но и объединяет это племя в одно целое, национально обособленную организацию»²⁸.

Вероятно, Дрентельн находился под влиянием славянофильской риторики того времени, поскольку пришел к аналогичным выводам о том, что «иудейство остается верным себе, оно не поддается ни давлению репрессий, ни применению к этой национальности более широкой равноправности. Христиане же будут в глазах евреев «гоями» — лицами, согласно Талмуда, без человеческого достоинства и обязанными служить еврею, как племени высшему»²⁹. Следует отметить, что Дрентельн неплохо разбирался в теоретических аспектах еврейского вопроса. Так, обращая внимание на то, что еврейская религия остается причиной непонимания между евреями и христианами, он был убежден в том, что разрушить эту стену может только историческое время, а не государственная власть: «Любое вторжение укрепляет силу усвоенного религиозного мироощущения, каждое давление дает прямо пропорциональное ему отражение»³⁰.

Что же предлагал правительству Дрентельн для скорейшего разрешения еврейского вопроса? Только ограничительные меры радикального порядка: «Насколько нежелательные эти ограничения, — писал он, — государственная необходимость предусматривает их принятие. Это зло, но зло неизбежное. Запутанный до невозможности узел можно лишь рассекать, но не постепенно разматывать. Стремиться ослабить в евреях их племенную связь, заботиться об увеличении их умственного развития и материального благосостояния коренного населения; направленные в эту сторону [меры]

могут принести пользу только в отдаленном будущем, а возрастающая ныне еврейская эксплуатация, если она своевременно не будет остановлена известными ограничениями евреев, как и раньше будет преследовать население, и, тем самым, тормозить дело повышения его уровня»³¹. По мнению Дрентельна правительству необходимо действовать в двух направлениях. Во-первых, разрешить «свободную эмиграцию» евреев, а во-вторых, запретить еврейскую иммиграцию в понимании «временного пребывания», поскольку евреям-иностранцам, как известно, запрещалось переходить в русское подданство, а только лишь «временно пребывать».

Неизвестно, был ли Дрентельн единственным автором такой популярной в правительственных кругах, особенно в конце 1880-х — начале 1890-х гг., идеи о свободной эмиграции российских евреев, но впервые политическое заявление подобного рода сделал Киевский военный прокурор Стрельников³² на одном из заседаний военно-полевого суда по делу киевского погрома, в мае 1881 г.³³. «Московские ведомости» сообщали об этом процессе как об одном из самых скандальных: «Вместо того, чтобы обвинять погромщиков, генерал Стрельников превратил трибуну военно-полевого суда в арену для обсуждения вопросов высшей государственной политики, которые не имели прямого отношения к делу, и местом для агитационных речей которые возбуждали ненависть одной части населения к другой»³⁴.

Тем не менее, Дрентельн был убежден в правильности своих позиций в еврейском вопросе. Во время погрома в Балте 1882 г. он изложил свою точку зрения графу Н. П. Игнатьеву и высказал соображение относительно того, что невозможно держать целую армию в боевой готовности только лишь для того, чтобы «стеречь каждого еврея по отдельности»³⁵. Н. П. Игнатьев с ним согласился и подчеркнул необходимость скорейшего урегулирования еврейского вопроса на правительственном уровне.

Таким образом, можно ли считать позицию А.Р. Дрентельна в еврейском вопросе определенно антисемитской, основанной исключительно на субъективном восприятии проблемы?

Для разрешения этого вопроса необходимо учитывать политические условия, которые, в принципе, предопределили формирование взглядов Киевского генерал-губернатора. В частности, идет речь об изменении общего курса правительственной политики в еврейском вопросе. Если до 1881 г. правительство еще пыталось маневрировать в решении «еврейской проблемы», то теперь четко прослеживались односторонние — консервативные — подходы, что явилось следствием изменения правительственной тактики государственной политики (это проявлялось в стремлении к контролируемой модернизации империи на этнических принципах, усилении патерналистских тенденций в отношении национальной буржуазии) и преобладания в высших эшелонах власти носителей консервативной идеологии. Поэтому консервативная группировка в правительстве (Н.П. Игнатьев, Д.А. Толстой, К.П. Победоносцев и др.) в борьбе против либеральных идей в решении еврейского вопроса, опиралась на политические взгляды тех представителей местного российского

чиновничества, которые соответствовали ее устремлениям заморозить любые, а особенно в отношении евреев, попытки углубления буржуазных преобразований.

С другой стороны, признавая за еврейской буржуазией лидирующую роль в развитии рыночных отношений в стране, российские консерваторы обнаружили в ее лице серьезную конкуренцию национальной — русской буржуазии, которая, по их мнению, должна была компенсировать экономический упадок русского помещичьего хозяйства на Западе России. Для этого консерваторы попытались разрушить «еврейскую кагальную замкнутость», а также «их экономическую солидарность» жесткой доктриной экономического национализма, одним из выразителей которой и был А.Р. Дрентельн. Поэтому его заявление о том, что «еврейские капиталы для страны — потерянные капиталы», поскольку «работают они на еврейство, а не на Россию»³⁶ было воспринято российскими консерваторами как некая идеологическая модель новых правительственных подходов в решении еврейского вопроса. В своем выступлении перед городским правлением г. Балты в августе 1882 года Дрентельн предельно ясно выразил свое отношение к еврейскому вопросу. В частности, обращаясь к представителям еврейской общности, генерал подчеркнул, что евреям не следует ожидать от властей никаких уступок и послаблений в том случае, если сами евреи не выразят откровенного желания стать «истинными русскими гражданами»³⁷.

Оставляя в стороне личные чувства Дрентельна к евреям³⁸, следует отметить, что его политические взгляды в еврейском вопросе, которые можно определить как ультраправый консерватизм, соответствовали политическим настроениям в высших эшелонах власти и явились закономерным результатом эволюции российского консерватизма. Это, во-первых.

Во-вторых, некоторая двойственность позиции Дрентельна в еврейском вопросе отражала политическую реакцию государственной власти, на проявление таких мощных этносоциальных конфликтов, какими были погромы. Тот факт, что именно Юго-Западный край оказался эпицентром погромного движения и средоточием обострившихся отношений еврейской и нееврейской этногрупп, требовал от Киевского генерал-губернаторства решительных, и, в то же время, политически продуманных действий, которых, к сожалению, в арсенале государственной власти к тому времени не оказалось, так как она попросту была не готова предотвращать такие сложные конфликты.

Поэтому надо признать, что Киевский генерал-губернатор оказался в двусмысленном положении. С одной стороны, он, как генерал-губернатор обязан был предотвращать любые, в том числе, антиеврейские беспорядки в крае, а с другой, был вынужден выступить в роли политического арбитра в процессе обострения еврейского вопроса, но уже на общегосударственном уровне. Вследствие этого, Дрентельн был вынужден нести полную

ответственность за принятые решения в еврейском вопросе. Адекватность таких решений, как нам кажется, была продиктована идеей российского правительства, отказаться от политики частичной эмансипации евреев и признания их «политически неблагонадежной нацией».

Примечания:

- ¹ Слиозберг Г.Б. Дела минувших дней. // Евреи в России: XIX век. - М., 2000. - С. 476.
- ² Дубнов С.М. Евреи в России и Западной Европе в эпоху антисемитской реакции. Кн. 1-3. — М. - П., 1923. — С.32.
- ³ Baron S.W. The Russian Jew under Tsars and Soviets. — New-York-London, 1976. — Р. 44.
- ⁴ Дубнов С.М. Указ. соч. — С. 15.
- ⁵ Рибинський В.П. Протиеврейський рух 1881 р. на Україні. // Збірник праць історично-археологічної комісії / Під ред. акад. А.Е. Кримського. — К., 1929. Т. 2. — С.151.
- ⁶ Там же.
- ⁷ Там же.
- ⁸ Грицак В.М. Губернатор в державному механізмі Російської імперії в другій половині XIX ст. (На матеріалах Харківської губернії): історико-правове дослідження.: Автореферат дисертації кандидата юридичних наук. — Одеса. 1999. — С. 10.
- ⁹ Эльшевич Д.А. Правительственная политика и еврейская печать в России, 1797-1917: Очерки истории цензуры. — СПб.-Иерусалим, 1999. — С. 391.
- ¹⁰ В период буржуазных преобразований Александра II право жить вне черты оседлости получили многие категории российских евреев. В частности, 28 июня 1865 г. решением Государственного совета «евреям-механикам, винокурам, пивоварам и вообще мастерам и ремесленникам, по узаконенным паспортам и билетам было дозволено проживать повсеместно в империи» (Записка о правах жительства и передвижения евреев. — СПб., 1906. — С. 38). Однако пользоваться своим правом могли только те евреи-ремесленники, которые фактически занимались в данном месте своим ремеслом, имея на то выданное местной ремесленной управой свидетельство. То есть, чтобы иметь право жительства, еврей-ремесленник должен был доказать не только то, что он занимается своим делом, но и то, что его занятие действительно является ремеслом. Это вызывало на местах большую путаницу в определении юридических оснований права жительства евреев-ремесленников (см. подробнее: Гольденвейзер А.А. Правовое положение евреев в России. // Книга о русском еврействе: от 1860-х годов до революции 1917 г. — Иерусалим - М.- Мн., 2002. — С. 129-130).
- ¹¹ Город Киев формально был исключен в самом законе из черты еврейской оседлости, хотя Киевская губерния в нее входила. На постоянное жительство в Киеве допускались только те евреи, которые пользовались таким правом повсеместно, но определенным категориям разрешалось «временное пребывание» в Киеве (Записка о правах жительства и передвижения евреев. — СПб., 1906. — С. 69). «Для сосредоточения надзора за приезжающими в Киев евреями», этим категориям разрешалось жить только в двух полицейских участках — Лыбедском и Плосском. Пестрота и неясность правил о праве жительства евреев в Киеве открывали широкий простор для взяточничества и произвола местной полиции. Посты приставов Лыбедского и Плосского участков считались в полицейских кругах наиболее доходными и в эти участки назначали лишь за особые заслуги (Гольденвейзер А.А. Указ. соч. — С. 127).
- ¹² Государственный архив Российской Федерации (ГА РФ), ф. 1766, оп. 1, д. 2, л. 29.
- ¹³ Дубнов С.М. Указ. соч. — С. 22.
- ¹⁴ Приказ по киевской городской полиции, 27 января 1880 года, №27. // Киевлянин. Литературная и политическая газета Юго-Западного края.—1880. — № 26 (31 января). — С. 1.
- ¹⁵ ГА РФ, ф. 1766, оп. 1, д. 2, л. 29.

- ¹⁶ Поляков Л. История антисемитизма. Эпоха знаний. — М. — Иерусалим, 1998. — С. 275.
- ¹⁷ ГА РФ, ф. 677, оп. 1, д. 590, л. 30-31.
- ¹⁸ Рибинський В.П. Указ. соч. — С. 146-147.
- ¹⁹ Там же. — С. 154.
- ²⁰ Там же. — С. 153.
- ²¹ Там же.
- ²² Там же. — С. 159.
- ²³ Там же. — С. 155.
- ²⁴ Эпилог к еврейскому погрому (Письмо к издателю). // Московские ведомости. — 1881. — 1 июня. — С. 3.
- ²⁵ Там же.
- ²⁶ Там же. — С. 4.
- ²⁷ ГА РФ, ф. 1766, оп. 1, д. 1, л. 141.
- ²⁸ ГА РФ, ф. 730, оп. 1, д. 1619, л. 9.
- ²⁹ Там же. — Л. 10.
- ³⁰ Там же.
- ³¹ Там же. — Л. 19.
- ³² Политическая роль генерала Стрельникова в ходе погромной кампании до конца остается не выясненной. Известно, что именно Дрентельн добивался рассмотрения всех дел о погромах не в гражданских, а в военно-полевых судах. Возможно, что он, зная о неприязни Стрельникова к евреям, как активным участникам революционного движения, предполагал подобное развитие событий. Кроме этого, Стрельников после этого процесса, по особым рекомендациям графа Кутайсова был вызван в Петербург и принят графом Воронцовым-Дашковым, а потом и самим императором, после чего Стрельников получил весьма солидные полномочия — «высшего политического надзора за Киевским, Харьковским и Одесским генерал-губернаторствами» (см.: ГА РФ, ф. 1766, оп. 1, д. 2, л. 32).
- ³³ Дубнов С.М. Указ. соч. — С. 23.
- ³⁴ Эпилог к еврейскому погрому (Письмо к издателю). // Московские ведомости. — 1881. — 1 июня. — С. 3.
- ³⁵ Зельцер А. Погром в Балте. // Вестник Еврейского университета в Москве. — 1996. — № 3. — С. 53.
- ³⁶ ГА РФ, ф. 586, оп. 1, д. 101, л. 23.
- ³⁷ Выступление Киевского генерал-губернатора Дрентельна в Балте. // Русь. — 1882. — 28 августа. — С. 7-8.
- ³⁸ Амбициозный характер А.Р. Дрентельна своеобразно сочетался с его антиеврейскими чувствами. Когда депутация евреев — жителей Белой Церкви, обратилась к нему с просьбой и предоставлении Белой Церкви статуса местечка или города (после 3 мая 1882 года евреям было запрещено селиться вне городов и местечек), Киевский генерал-губернатор ответил: «Скажите вашим евреям, что я скорее превращу Бердичев в деревню, чем Белую Церковь в местечко» (Гольденвейзер А.А. Указ. соч. — С.151). В 1886 году вследствие личной ссоры Дрентельна и известного киевского еврейского предпринимателя И. Бродского из Киева было выселено около 2-х тысяч еврейских семей (Дубнов С.М. Указ. соч. — С. 69).

Олександр Безаров

Позиція генерала О. Р. Дрентельна в єврейському питанні у контексті урядової політики Російської імперії (початок 1880-х рр.)

В статті проаналізовано позицію Київського генерал-губернатора О. Р. Дрентельна в єврейському питанні в Російській імперії в період його найбільшого загострення (кінець 1870-х — початок 1880-х рр.). Він вважав, що головною причиною загострення єврейського питання була «єврейська експлуатація», яка, на його думку, й спричинила

масові антиєврейські виступи в Російській імперії на початку 1880-х років. Консерватизм О.Р. Дрентельна в єврейському питанні відповідав принципам політики російського уряду стосовно євреїв, яка у цей період ґрунтувалась на ідеях обмеження російських євреїв у правах, які вони отримали впродовж ліберальних реформ 1860-х - 1870-х років. Зроблено висновок про необґрунтованість звинувачень на адресу О.Р. Дрентельна у відвертому антисемітизмі та упередженості щодо євреїв. Його принципівість в єврейському питанні була зумовлена необхідністю запровадження єдиної - консервативної - ідеології державної політики стосовно євреїв.

Bezarov Alexander

Position of general A. R. Drenteln in the Jewish question in the context of governmental policy of the Russian Empire (beginning 1880th)

The article views the Kyiv governor general A. R. Drenteln's attitude concerning Jewish question in the Russian Empire in the period of it's most sharpening (late 1870th - beginning of 1880th). He considered the main reason of the Jewish question sharpening to be «Jewish exploitation» which, according to his opinion, entailed mass Antijewish violence in the Russian Empire at the beginning of 1880th. Drenteln's conservativeness in the Jewish question answered the principles of the Russian government's policy in relation to Jews, which in this period was based on the ideas of limitation of Russian Jews in rights they received during liberal transformations in 1860th -1870th. The author came to the about the groundlessness of prosecutions of A. R. Drenteln in a frank anti-semitism and prejudice towards Jews. His principal attitude to the Jewish question was predefined by the necessity of introduction of the unique - conservative - ideology of public policy in relation to Jews.

Надійшла до редколегії 14.11.2006

НОВІТНЯ ІСТОРІЯ

УДК 94 (511.14) (498)

Віктор Папук, Елеонора Молдован (Румунія)

До питання про становище угорців в Румунії в міжвоєнний період: особливості етнічнонаціональної політики

Одним з результатів Першої світової війни стало утворення в регіоні Центральної та Південно-Східної Європи низки нових держав, політичні кордони яких не співпадали з етнічними. При цьому частина деяких титуль - льних націй колишньої Австро-Угорської поліетнічної імперії (як, наприклад, австрійці в Чехословаччині, угорці в Трансільванії та ін.) в нових політичних умовах де-факто і де-юре перетворилися на етнічні меншини. Будучи неготовими до такої радикальної трансформації свого політичного статусу, частина останніх, змушена тимчасово зміритися з подібним status quo, не вступаючи на шлях різкого протистояння з новоутвореними на уламках імперії державами, тим не менше, у період між світовими війнами так і не спромоглася внутрішньо визнати їхню легітимність.

Передусім, досить гострим було протистояння титульної нації та етнічнонаціональних меншин на теренах Румунії, до складу якої після 1918 р. увійшло декілька територій, переважно населених представниками нацменшин. Особливо багато останніх було в Трансільванії (угорці), Північ - © Папук В., Е. Молдован, 2007

ній Буковині та Бессарабії (українці). З'ясуванню становища угорців в Румунії в період між двома світовими війнами в контексті трансформації етнонаціональної політики румунського уряду присвячена дана стаття.

Потрібно відзначити, що дана проблема, попри наявність значної кількості робіт, їй присвячених, (які належать, головним чином, перу румунських істориків, публіцистів, громадсько-політичних діячів) потребує детального неупередженого висвітлення. Пов'язана з так званим «трансільванським питанням», проблема угорської етнонаціональної меншини довгий час була приречена на зрозумілу упередженість оцінок. Угорська Трансільванія, чи то румунський Ардял як невід'ємні складові геополітичних конструкцій під назвою „Велика Румунія” або „Держава Святого Іштвана” у вказаний період часу являли собою важливий чинник націоналістичної пропаганди у міжвоєнних як Румунії, так і Угорщини. Взаємні територіальні претензії, як нерідко буває, обґрунтовувались аргументами „історичної першості”, якими рясніли історико-публіцистичні та наукові публікації. При цьому впадає в око суттєва особливість румунської історіографії проблеми: переважна більшість її відноситься до 20 - 30-х років, тобто дослідження велися „по гарячих слідах”, паралельно з загостренням румуно-угорських міждержавних взаємин.

Чимало інформації щодо становища угорської етнічної меншини в міжвоєнний період міститься у фундаментальній праці І. Скурту та Георге Бузату¹. Серед праць, що розглядали етнонаціональну політику румунського уряду в цілому і, як окремий фрагмент, - динаміку становища угорської меншини та еволюцію румуно-угорських взаємин варто віднести публікації І. Градістану², В. Яманді³, В. Сердичі⁴, П. Банеску⁵, С. Драгоміра⁶, П. Гарбовічану⁷, І. Міческо⁸, З. Пакушану⁹, Т. Пушкаріу¹⁰, Д. Раца та Ж. Вінца¹¹ тощо. Гострій критиці проявив так званого „угорського ревізіонізму”¹² присвячені роботи В. Сербанеску¹³, О. Джибу¹⁴, А. Госімана¹⁵, П. Немояну¹⁶. Досить ґрунтовною працею з проблематики „угорського ревізіонізму” в контексті румуно-угорських відносин, що вийшла в Румунії останніми роками є також робота Д. Стратулате „Угорський ревізіонізм: вчора і сьогодні”¹⁷. Низка праць торкається проблеми так званих „оптантів”¹⁸ та пов'язаної з ними аграрної реформи, проведеної у перші післявоєнні роки, зокрема, публікація К. Куткутаче „Угорські оптанти в Трансільванії та аграрна реформа в Румунії”¹⁹, колективна праця „Аграрна реформа в Румунії та угорські оптанти Трансільванії у Лізі Націй”²⁰ та ще декілька аналогічних.

Саме Угорщина стала однією з країн, які постраждали в результаті Першої світової війни найбільше: за Тріанонською угодою вона втратила приблизно 71, 3 % території й 33, 03 % угорськомовного населення; більш ніж 3, 6 мільйонів етнічних угорців опинилися поза новоутвореними державними кордонами Угорщини, при цьому два мільйони з цієї кількості жили в компактних анклавах вздовж нових кордонів²¹. Серед держав, які суттєво зросли територіально за рахунок етнічних угорських земель, не головне місце займала Румунія. Унаслідок об'єднання із Трансільванією та

Південною Буковиною і анексії інших земель за договорами Версальської системи, територія Румунії збільшилась більш ніж удвічі, населення зросло з 7,8 млн. (1915 р.) до 16 млн. (1920 р.); чисельність національних меншин склали більше чверті населення країни²².

Фактично, починаючи з грудня 1918 р.²³, лідери угорської етнічної меншини взяли курс на здійснення так званого «пасивного опору» щодо румунської держави. Для захисту угорської етнічної спільноти на теренах Румунії в січні 1921 р. виникла їхня перша політична позапартійна організація – «Федерація угорців». Метою останньої було репрезентувати та захищати політичні, економічні та культурно-освітні інтереси угорців у Румунії; втім, хоча, за рішенням Паризької мирної конференції, національним меншинам було декларовано право на створення політичних асоціацій на етнонаціональній основі, «Федерація» невдовзі була розпущена румунським урядом. Однак процес політичної структуризації угорської етнічної меншини продовжувався і невдовзі, в червні 1921 р. та лютому 1922 р., були утворені дві політичні партії: «Угорська національна партія» та «Угорська народна партія»; їхня верхівка являла представників старої угорської аристократії, пов'язаної з фінансовою олігархією, та, частково, середнього класу (суттєвих протиріч між обома партіями не існувало, тому в грудні 1922 р. вони об'єдналися в «Угорську партію»)²⁴.

Серед вимог лідерів угорської спільноти, зокрема, виділялися: невтручання румунського державного апарату у внутрішні справи шкіл з угорською мовою викладання; вилучення названих шкіл з-під системи загальної акредитації міністерства народної освіти Румунії; водночас лідери партій претендували на те, щоб дані школи перебували на фінансовому утриманні румунської держави²⁵. Приводом для обурення багатьох партійних лідерів було усунення угорської молоді від можливості здійснення навчання у спеціальних конфесійних школах; важливість вирішення шкільного питання для стабілізації угорсько-румунських відносин всередині країни була цілком зрозумілою, адже в 1934 р. нараховувалося 66 тис. 830 учнів угорського етнічного походження²⁶. Варто відзначити, що Важливим гаслом «Угорської партії» було також намагання домогтися внутрішнього самоврядування для територій, здебільшого заселених угорцями²⁷.

«Угорська партія» зовсім не являла собою монолітне утворення: в її надрах періодично виникали різні угруповання зі своїми, дещо відмінними від загальнопартійного баченнями шляхів розвитку угорської меншини. Так, в 1926 відбулося становлення групи лівого спрямування, яке гуртувалося навколо журналу «Korunk»; у 1928 р. виникло інше угруповання, згуртоване навколо журналу «Erdelyi Helikon». З 1934 р. в межах «Угорської партії» виникло «Об'єднання угорських трудящих Румунії» (MADOSZ), яке функціонувало під загальним керівництвом Комуністичної партії²⁸.

З-поміж інших, існувало й угруповання екстремістського характеру, представники якого вважали «Угорську партію» надто консервативною й олігархічною, оскільки вона, мовляв, свого часу виникла з числа адвокатів і банкірів. Лідер екстремістів в листопаді 1931 р. висунув законопроект

культурної, церковної та адміністративної автономії для територій, населених угорцями, за яким передбачалося паралельне функціонування в межах автономії угорської мови поруч з румунською²⁹.

Надзвичайно гострою в плані угорсько-румунських відносин як всередині Румунії, так і на міждержавному рівні в міжвоєнний період стояла проблема угорських «оптантів». Суть проблеми полягала в наступному. За ст. 61 Тріанонського договору населення Трансільванії автоматично отримувало румунське громадянство, за винятком угорців, які протягом року мали право обирати між румунським і угорським громадянствами. Стаття 63 вказаного договору зазначала, що особи, які відмовлялись від румунського громадянства протягом року повинні були переселитися в Угорщину, зберігаючи своє рухоме майно³⁰.

Вказані статті Тріанонського договору мали подвійне значення. З одного боку декларувалася рівність прав населення Трансільванії (принаймні у тому випадку, якщо угорська його частина визнає новий статус території, що саме по собі було сумнівним). З іншого боку, десятки тисяч угорських сімей, які мали підстави не менші, ніж їх румунські земляки вважати себе автохтонним населенням своєї землі, змушені були її залишити, до чого їх підштовхував напівофіційно і румунський уряд.

Наприкінці 1918р. управлінський апарат Трансільванії, з часів Австро-Угорщини переповнений угорськими чиновниками, піддаючись ревізійній агітації Будапешту, почав страйкувати. І хоча це ускладнювало важкий процес відновлення післявоєнного румунського суспільства, але водночас дало привід провести румунізацію державного апарату, посиливши свій вплив у провінції³¹. Трагічно склалася подальша доля цих чиновників (близько 10 тис. осіб), які зі своїми сім'ями вимушені були виїхати до Будапешту. Тут вони прожили декілька місяців у критичних умовах, оскільки угорський уряд не зміг їм забезпечити мінімальних умов життя, і звернувся до США з проханням допомогти цим особам емігрувати в Америку³².

Надалі загострились протиріччя між угорським та румунським урядами в наслідок проведення аграрної реформи в Румунії. 80% трансільванського населення були безземельним або малоземельними, тому нагальна необхідність проведення цієї реформи назріла ще до війни, коли і був складений її проект. Згідно цієї реформи, угорським землевласникам у Трансільванії було залишено по 50 га землі. Як і інші держави, Румунія не дозволяла іноземцям володіти землею і тому вищезгадані особи, які не стали румунськими громадянами, повинні були продавати свої маєтки. В румунській історичній літературі цих угорських землевласників називають "оптанти" (див. вище). Останніх підтримував угорський уряд у своїх намаганнях повернути колишні території.

На перших порах «оптанти» звертались до румунських судових органів, але юридичні норми, які визначали їх експропріацію, не могли стати об'єктом зворотної дії закону. Угорський уряд, захищаючи інтереси «оптантів», звернувся до міжнародних організацій. Питання «оптантів» було обговорено

в 1922-1923 рр. на конференції Ради Послів, в квітні 1923 року – на засіданні Ради Ліги Націй, в травні 1923 року – в Брюсселі на румуно-угорських переговорах. На цих міжнародних форумах угорський уряд намагався пояснити представникам європейських держав, що румунське законодавство суперечить рішенням Паризької мирної конференції, тому і вимагав відшкодувати конфісковане майно «оптантів». Румунська сторона на цих конференціях була представлена делегацією на чолі з міністром закордонних справ Румунії Н. Тітулеску, який на засіданні Ради Ліги Націй заявив: «Реформа та план її проведення вироблені ще до війни, вона була проведена не для того, щоб утискати угорських землевласників; це була соціальна реформа, до якої румунське суспільство готувалося століттями, вона означала зрівняння в правах всіх румунських громадян. А твердження угорців нібито ми не дотримуємося міжнародних угод, зовсім не відповідає дійсності»³³.

Згодом на румуно-угорських переговорах в Брюсселі, угорці визнали, що експропріація – це внутрішня справа Румунії і тому не може відповідати міжнародним вимогам, а сама процедура експропріації була встановлена суверенною державою. Інакше кажучи, угорська делегація визнала легітимність аграрної реформи, і здавалось, що в Брюсселі проблема «оптантів» вирішена. Проте угорський уряд не визнав рішення переговорів в Брюсселі і дезавував позицію своєї делегації³⁴, хоча деякі депутати з угорського парламенту погодились з брюссельськими рішеннями.

Розв'язання проблеми «оптантів» ускладнювалось ще й тим, що протягом 1923-1928 рр. нею займалися виключно дві зацікавлені сторони (Румунія і Угорщина), які з цілком зрозумілих причин не бажали (та й не могли) йти на поступки одна одній. Ситуація змінилась в грудні 1928 р., коли за рішенням Ліги Націй було створено спеціальний румуно-угорський трибунал, до складу якого увійшли і представники Ліги. Однак через деякий час Румунія відмовилась брати участь в роботі зазначеного трибуналу, оскільки міжнародні представники в ньому підтримували угорську сторону в питанні «оптантів». Після цього, згідно з постановою Ліги Націй, питання аграрного характеру були вилучені з компетенції трибуналу. Попри те, що питанням «оптантів» займалась безпосередньо Ліга Націй, створивши спеціальний фонд, який зі спільних румуно-угорських грошових внесків повинен був компенсувати втрачені «оптантами» землі, варто зазначити, що в кінцевому підсумку ця досить гостра та болісна проблема так і не була розв'язана³⁵.

Набагато вагомішими були досягнення угорської етнонаціональної меншини в галузі культурно-освітнього життя. Спеціальний закон від липня 1924 р. регламентовано навчання рідною мовою в школах для етнічних меншин: дозволялося викладання рідною мовою всіх навчальних дисциплін, за виключенням наступних, для яких зберігалось обов'язкове вивчення румунської: це були, власне, румунська мова, історія румунів та географія Румунії³⁶. Протягом 1934/1935 н.р. у початкових школах навчалось 117 796 угорців; у розпорядженні трансільванських угорців перебувало 17 ліцеїв, 20

гімназій, 3 вищі комерційні школи, 8 педагогічних училищ, 48 середніх конфесійних шкіл, до того ж у більшості румунських ліцеїв діяли угорськомовні секції³⁷. Частина угорської молоді здобувало освіту у вищих навчальних закладах. Так, у Клужському та Чернівецькому університетах протягом 1934/1935 н.р. навчалося 1177 (3,9% від загальної кількості студентів) угорських юнаків та 255 (2,4%) угорських дівчат³⁸.

Румунська держава виділяла значну суму для відправлення релігійних культів національних меншин. Наприклад, у 1936-1937 рр. на потреби культових установ римо-католиків було виділено 29 422 680 лей³⁹.

Відчутного розвитку в 30-х рр. набули преса та видавнича справа національних меншин. У 1935 р. в Трансільванії угорською мовою виходило 150 газет та 112 журналів, діяло 147 угорських друкарень та 255 книгарень; протягом міжвоєнного двадцятиліття було видано близько 9 тис. примірників наукової продукції⁴⁰.

Немає сумнівів, що становище угорської національної меншини в Румунії визначалося цілою низкою факторів внутрішнього та міжнародного життя. Не в останню чергу на нього впливала динаміка дипломатичних стосунків між Румунією та Угорщиною: в 30-х рр., коли між ними виникло відчуження внаслідок висунутих угорським урядом територіальних претензій, це позначилось і на ставленні румунської громадськості та урядових кіл до угорської етнонаціональної меншини. Другим суттєвим фактором, що забезпечив неабиякі здобутки угорської общини Румунії в політичній та культурно-освітній галузях, була достатньо ліберальна політична система Румунської держави, що діяла в 20 – першій половині 30-х рр. Скасування ліберальної конституції в 1938 р., що призвело до заборони політичних партій та асоціацій національних меншин, по суті, вибило ґрунт з-під ніг лідерів угорської спільноти. Отож, у період королівської диктатури становище угорської національної меншини в Румунії дедалі погіршувалося.

Таким чином, протягом міжвоєнного періоду угорська етнонаціональна меншина в Румунії отримала суттєві здобутки. Попри збереження досить скептичного ставлення до самого факту існування румунської державності на етнічних угорських територіях, вона дістала можливість (і повною мірою нею скористалася) щодо створення легальних політичних структур для захисту власних інтересів, значно просунулась по шляху здійснення певної автономії у сфері освіти, культурно-релігійного життя тощо. Водночас, не підлягає сумніву те, що одночасно етнонаціональна політика румунського уряду була спрямована на послаблення соціально-економічної основи угорських консервативних кіл, що повною мірою проявилось у спробах вирішення проблеми опантів та проведенні аграрної реформи в Трансільванії.

Примітки:

¹ Scurtu I., Buzatu Ch. Istoria Romanilor in secolul XX (1918 - 1948). – Bucuresti: Paideia, 1999. – 712 p.

² Gradisteanu I. Politica etnica a Romaniei (sedinta Senatului). – Bucuresti: Imprimeria statului, 1927. – 28 p.

³ Iamandi V. Politica nationala de stat. Problema nationalizarii oraselor, minoritati etnice si alte chestiuni. – Bucuresti: Imprimeria independenta, 1935. – 159 p.

⁴ Serdici V. Problema minoritatilor. – Bucuresti: Imprimeria culturala, 1932. – 22 p.

⁵ Banescu P. Le nouveau regime des minorities en Roumanie. – Bucharest: Imprimeri Nationale, 1938. – 14 p.

⁶ Dragomir S. La Transylvanie roumaine et ses minorities ethniques. – Bucharest: Imprimeria nationala, 1934. – 284 p.

⁷ Garboviceanu P. Minoritatile din Romania. – Bucuresti: Ed.Casa scolilor, 1928. – 55 p.

⁸ Misesco I. Le probleme des minorities ethnique. – Bucharest: Curierul judiciar, 1937. – 14 p.

⁹ Pacuseanu Z. Problema satului minoritatilor. – Bucuresti: Tip.L.Geller, 1936. – 24p.

¹⁰ Puscariu T. Minoritatile nationale din Transilvania. - Bucuresnti : TLX, 1940. - 198 p.

¹¹ Racz D., Vincze J. Problema nationala a ungarilor din Ardeal . - Bucuresti, 1940. - 13 p.

¹² Термін “угорський ревізіонізм” означає прагнення угорських урядових кіл повернути всі території Угорського королівства, втрачені ним за умовами Тріанонської мирної угоди та конкретні кроки Угорщини в цьому напрямку. У контексті румуно-угорських відносин “угорський ревізіонізм” був пов'язаний з питанням Трансільванії, що відійшла за Тріанонською угодою до Румунії, однак яку обидві сторони вважали своєю невід'ємною історичною територією.

¹³ Serbanescu V. Teze antirevizioniste.-Cernauti: Glasul Bucovinei, 1934. – 35 p.

¹⁴ Ghibu O. Revizionismul romanesc, ca raspuns la revizionismul unguresc. – Bucuresti: Cartea Romaneasca 1938. – 12 p.

¹⁵ Gosiman A. Romania si revisionismul maghiar. – Bucuresti: Universul, 1934. – 410 p.

¹⁶ Nemoianu P. In calea revizionistului maghiar. -Bucuresti :Curierul Judiciar, 1939.-54p.

¹⁷ Stratulate D. Revizionismul ungar: ieri si astazi. – Bucuresti: Ed. Tineretului, 1999. – 350 p.

¹⁸ *Оптанті* (від рум. „*aopta*” – „*бажати*”) - особи, переважно з числа угорських землевласників, що проживали на приєднаних до Румунії територіях, але обрали угорське громадянство, внаслідок чого втратили переважну більшість своїх земельних володінь.

¹⁹ Cutcutache C. Optantii unguri al Transilvaniei si reforma agrara din Romania. – Bucuresti: Revista Geniului, 1931. - 180p.

²⁰ La reforme agraire en Roumanie et les optants hongrois de Transylvanie devant la Societe des Nations . - Bucarest, 1927. - 301p.

²¹ National minorities in Romania. New York, 1982 // <http://www.hungarian-history.hu/lib/minor/min06.htm>

²² Краткая история Румынии. С древнейших времен до наших дней. – М.: Наука, 1987. – С. 319.

²³ 1 грудня 1918 р. відбулося приєднання Трансільванії до Румунської держави.

²⁴ Див.: Scurtu I., Buzatu Ch. Op.cit. – P. 36.; Illyés E. Op.cit.

²⁵ Scurtu I., Buzatu Ch. Op.cit. – P. 37.

²⁶ Ibidem.

²⁷ Ibidem.

²⁸ Ibidem. – P. 38.

²⁹ Ibidem.

³⁰ Nemoianu P. Op. cit. – P. 5.

³¹ La question des minorites en Transilvanie. – P. 50.

³² Gociman A. Op. cit. – P. 341.

³³ Цит. за: Cutcutache C. Op. cit. – P. 30.

³⁴ Ibidem. – P. 82.

³⁵ Ibidem. – P. 148.

³⁶ Scurtu I., Buzatu Ch. Op.cit. – P. 49.

³⁷ Ibidem.

³⁸ Ibidem.

³⁹ Ibidem. – P. 50.

⁴⁰ Ibidem.

Виктор Папук, Елеонора Молдован

**До питання про становище угорців в Румунії в міжвоєнний період:
особливості етнонаціональної політики**

В данной статье авторы пытаются проследить положение венгров Румынии в межвоенный период. Авторы анализируют динамику политики румынской власти относительно венгерского этнического меньшинства в 20-30-х гг. XX века.

Victor Papuk, Eleonora Moldovan

**To the question of the status of Hungarians in Romania in the interwar period:
the features of ethnonational policy**

The body of the article goes on to discuss the Hungarians in Romania in the interwar period. The dynamics of the Romania authorities' policy towards the Hungarian ethnic minority in 1920's and 1930's is under study.

Надійшла до редколегії 10.10.2006

УДК 94 (477. 85) «1918/1940»

Ігор Жалоба, Ігор Піддубний

Зовнішні комунікації Чернівців у 1918 –1940 рр.

Відомий сучасний німецький дослідник Ральф Рот свій виступ, присвячений значенню революцій мобільності XIX-XX ст. на “Кайндлівських читаннях” у травні 2006 р. розпочав з очевидного твердження: “За останні 200 років мобільність людей, обмін товарами і знаннями драматично змінилися, що віднайшло великі прояви в усіх галузях суспільства”¹. В основі означеної німецьким колегою всезростаючої мобільності лежали дві транспортні революції – транспортна революція XIX ст., започаткована винайденням паровоза, і друга транспортна революція XX ст., яка розпочалася з появою автомобіля². У залежності від особливостей регіону, стану його соціально-економічного розвитку, наявності давніх торгово-транспортних традицій конкретні форми прояву дії цих революцій змінювалися. Як це відбувалося, з якими наслідками для соціально-економічної і духовної сфери того чи іншого регіону, міста тощо – все це становить безумовний науковий інтерес. У цьому контексті цікавим виглядає розгляд історії міста Чернівці, розташованого на східних околицях Карпат і яке, за словами відомого австрійського дослідника Г. Геппнера, належить “... географічно до області тих процесів..., які постали з обміну між Центральною і Східною та Східною і Південно-Східною Європою”³.

Історія розвитку Чернівців як одного з проміжних, але важливих транспортних пунктів Європи давно цікавить дослідників. При цьому мусимо відзначити, що значна увага все ж таки приділяється періоду, коли транспортна мережа Буковини проходила період становлення. Так, одним з перших увагу на розвиток шляхів сполучення у краї та їх значення для піднесення Чернівців звернув Р.-Ф. Кайндль⁴. Значний доробок у вивченні комунікацій та економічних зв'язків Буковини у XIX – на початку XX ст. належить

© Жалоба І., Піддубний І., 2007

сучасним українським історикам І.А. Гриценку, В.М. Ботушанському, І.В. Жалобі⁵. Питання історії розвитку міського транспорту розкрито у низці науково-популярних та наукових праць. Так, до ювілею електричного трамваю у Чернівцях було видано працю, яка не лише відтворила історію його появи у місті, але й окреслила ті плани і завдання, які ставила перед собою міська влада⁶. Пізніше, вже до сторіччя чернівецького міського електротранспорту вийшла монографія, у якій поєднано історію використання міського електротранспорту з автомобільним у міжвоєнний період та піднято ряд питань застосування автотранспорту для міжміського сполучення⁷. Якщо історія міського транспорту Чернівців є предметом більшої уваги дослідників, то стан зовнішніх комунікацій міжвоєнного періоду досліджувався значно менше. Так, окремі зауваження стосовно змін у транспортній мережі Чернівців подав в одній з останніх праць український дослідник О.М. Масань⁸. Звернув увагу на зміну становища Чернівців у кінці 20-х – на початку 30-х рр. XX ст. історик С.Д. Осачук⁹. Не згасає інтерес до історії краю міжвоєнного періоду і в істориків Румунії. Так, варто згадати про дослідження І.Лупу, присвячене історії розбудови залізниць у краї. Він подав досить широкий, як для такого об'єму, огляд становлення головної буковинської залізниці Львів–Чернівці–Ясси протягом другої половини XIX – початку XX ст. Значно менше матеріалу в його роботі стосується міжвоєнного періоду¹⁰. Цікавим є дослідження іншого румунського історика Ф.Ангела, присвячене розвитку торгових шляхів Польщі. Історик розглядає процес матеріалізації ідеї про використання торгових шляхів на Балканах, які б сполучили Польщу з Чорноморським регіоном¹¹. Питання розвитку авіаційного сполучення, яке проходило і через Чернівці розглядалося у колективній монографії, авторами якої є М.Мікульські та А.Глас¹², а також новітньому дослідженні І.А. Піддубного¹³. Окремі питання розвитку шляхів сполучення на Буковині піднімалися і в дослідженнях І.Ністора, Р.Економу, С.Гакмана¹⁴, хоча здебільшого в них розглядався міжнародний аспект транспортних комунікацій.

Таким чином, в сучасній історіографії відсутня достатня кількість робіт, в яких комплексно розглядалося б питання розвитку транспортної мережі, що забезпечувала сполучення Чернівців з іншими територіями у міжвоєнний час. Автори ставлять перед собою мету певною мірою заповнити цю прогалину, проаналізувавши стан зовнішніх комунікацій Чернівців у період між двома світовими війнами та на початку Другої світової війни.

Загалом на початок XX ст. місто володіло врегульованими зовнішніми комунікаційними мережами, які відігравали свою роль у функціонуванні міста та його становища у сполученні різних територій Центральної та Східної Європи. Це підтверджували і події останніх років Першої світової війни. Станом на листопад 1917 р. на Буковині припинилися бойові дії між австрійськими та російськими військами з укладенням перемир'я, а вже після підписання Брестського миру на Буковину з України почали прибувати ешелони з продовольством, так, що у травні 1918 р. постала проблема прийому продовольчих товарів та їх зберігання перед подальшим рухом на

захід. Таким чином, у 1918 р. було поновлено сполучення Буковини зі сходом, але поразка Центральних країн у Першій світовій війні та розпад Австро-Угорщини змінили становище у Східній Європі. На уламках колишньої імперії відродилися та утворилися нові країни, які мали свої інтереси у плані налагодження сполучення. Одночасно з цим змін зазнав і сам транспорт, адже початок ХХ ст. додав до вже відомих видів транспорту і нові, які успішно розвивалися впродовж 1920 – 1930-х рр. Власне відродження Польщі та розширення королівської Румунії, внаслідок включення до її складу Буковини, Бессарабії, Трансильванії, частини Банату у 1918 р. вплинули суттєво на транспортну політику та на саме використання наземного та повітряного транспорту для потреб обох країн.

У цьому відношенні не зайвим буде нагадати, що у русі товарів та пасажирів між двома країнами (тут йде мова і про транзит) немало роль відігравало м. Чернівці, які стали елементом тієї комунікаційної системи, яка сполучала Балкани зі Східною та Центральною Європою передусім та дозволяла забезпечити рух товарів і пасажирів у напрямку Північної та Західної Європи.

Зовнішні комунікаційні лінії, які сполучали Чернівці з населеними пунктами в краї та Румунії, а також з іншими місцевостями носили різний характер. Так, безумовно до системи комунікації можна віднести діяльність різних туристичних бюро, які діяли у Чернівцях і служили здебільшого виїзду буковинців за кордон. Зокрема, цим займалося Чернівецьке відділення фірми “RomItaly”, центральний офіс якого знаходився у Бухаресті, а інші – у Кишиневі та Тімішоарі. Це товариство користувалося послугами “Navigazione Generale Italiana” для перевезення емігрантів до обох Америк, та Австралії¹⁵. Існували в місті й інші туристичні фірми, які уможливлювали проїзд буковинців в різні частини світу. Зокрема це були бюро подорожей Буковинської ощадної каси, представництва “Cunard White Star”, “Europa-România”, “Hamburg-America Linie”, “Orient” та ін.¹⁶

Нові віяння та нові вимоги часу змусили звертатися до нових видів транспорту і вже від 1919 р. потреба мандрувати краєм змушувала використовувати автомобільний транспорт приватних осіб та державних службовців. Як приклад можна навести прибуття до Чернівців військового аташе Франції у Румунії генерала Петена 8 серпня 1919 р. та його відвідини монастиря Путна та м. Хотина, які були здійснені за допомогою автомобілів¹⁷.

Розвиток автотранспорту та розширення його застосування вело до зростання числа автотранспортних засобів у громадян міста. Зокрема, на початок 1930 р. в розпорядженні чернівчан був 391 автомобіль. З них 247 були у приватній власності, 9 належали військовим, а 44 були державними. У 1936 р. у місті було 402 транспортні засоби (331 автомобіль та 71 мотоцикл), тоді як травні 1938 р. – 925 (850 авто і 75 мотоциклів), а у 1939 р. – 975 одиниць техніки¹⁸. Автотранспорт використовували як у особистих цілях, так і для перевезення пасажирів та вантажів. Зокрема, в середині 20-х років автотранспорт стали застосовувати для перевезення поштових відправлень.

Робили це машини товариства “Auto-transport”, які з 26 січня 1926 р. забезпечували доставку пошти в краї та за його межами. З Чернівців пошта доставлялася до Заставни, Радівців, Хотина, Липкан¹⁹.

Отриманий досвід поштових перевезень дозволив розпочати використання автобусів для пасажирських перевезень на міжміських лініях. Саме на міжміських дорогах відбулося самоствердження автобуса, перш ніж він завоював собі визнання в якості міського транспорту у м. Чернівці. Перша лінія, яка відкрилася 11 червня 1930 р. пролягла з Чернівців через Серет-Радівці-Солку-Качіку до м. Гура Гуморулуй. Її обслуговував автобус, що відходив з П'яца Унірій (суч. Центральна площа) о 16.30 та прибував у кінцевий пункт о 20.30. У серпні 1934 р. було відкрито лінію з автобусним сполученням Чернівці–Клуж. Також у цей час було введено автобусні лінії, які сполучали великі залізничні станції з великими селами. Розвиток міжміських ліній привів до того, що станом на 1939 р. діяли автобусні маршрути на лініях Чернівці–Фелтичені, Чернівці–Ботошані, Чернівці–Тиргу Нямц. Автостанція розташовувалася на П'яца Дачія (суч. пл. Філармонії) і звідси двічі на день відправлялися автобуси за маршрутами Чернівці–Серет–Сучава–Фелтичені–Тиргу Нямц та Чернівці–Серет–Мигайлени–Дорогой, а також раз на день за маршрутами: Чернівці–Серет–Дорогой–Сучава; Чернівці–Мигайлени–Дорогой–Ботошані; Чернівці–Бучеча–Ботошані. Станом на 1939 р. досить традиційним став маршрут з Чернівців до Дністровського берега (до Хрещатика та Звинячина), який обслуговували автобуси дирекції Румунських залізниць. Автобус відправлявся двічі на день (о 7.35 та о 16.00) і вартість проїзду коштувала 85 лей²⁰.

Подорож автобусом до м. Хотина бажаною могли здійснити сівши до машини, яка відправлялася з вул. М.Емінеску (суч. вул. Максима Горького) о 8-й та 18-й годині, сплативши з особи 124 лей. Проїзд з Чернівців до Дорогоя обслуговувався автобусом Румунських залізниць, який відправлявся з вул. генерала Задіка (суч. вул.М.Ватутіна) о 6-й ранку. Проїзд по цьому маршруту довжиною 65 км коштував 120 лей. Автобусний маршрут до Вижиці (вартість проїзду 100 лей) створював додаткову можливість для тих, хто не встигав на пасажирський поїзд о 5.30²¹. Оскільки П'яца Дачія була перевантажена транспортними засобами, то виникла потреба перенести автостанцію у нове місце. У березні 1939 р. був підготовлений план будівництва нової автостанції на вул. Александру чел Бун (суч. вул. Олександра Доброго). Щоправда, цей проект не був реалізований. На цей же рік припало і визначення першочергових заходів із вдосконалення транспортної мережі цинуту Сучава. Виділені 442 млн. лей мали дати змогу спорудити 199 нових мостів та прокласти 248 км основних доріг. Крім того планували провести роботи з впорядкування другорядних доріг та мостів²².

Потреба спорудження та ремонту мостів і доріг була актуальна для краю, в якому повені завдавали частих руйнувань комунікаційним засобам. Іноді після зруйнування стаціонарного мосту доводилося використовувати тимчасові мости. Зокрема, коли повінь 1929 р. зруйнувала шосейний міст на Садгору, то 4-й інженерний полк побудував для переправи дерев'яний міст.

Відкриття руху по мосту супроводжувалося встановленням такс за перехід чи переїзд, а це викликало значне невдоволення на Буковині та в самих Чернівцях. У відповідях на невдоволення командування полку посилялося на розпорядження кабінету міністрів, витяг з якого було вивішено з обох сторін мосту²³.

Та все ж найбільше уваги приділяли вже традиційному засобу пересування, який сполучав Чернівці з іншими краями та країнами від 1866 р. і який вигідніше було використовувати у якості транспортного засобу для перевезення значних партій товарів – залізничному транспорту. Щоправда, тут від початку румунського володарювання на Буковині сталися свої зміни викликані як територіальними змінами по війні, так і особистісним фактором. Зокрема, зайняття румунськими військами Буковини та встановлення стану облоги були тими причинами, на підставі яких залізничників Буковини було оголошено особами на військовому становищі, що автоматичного визнавало їх підсудність військовому трибуналу у разі порушень чи участі у страйку. І все ж в плані боротьби за власні права залізничники були найзгуртованішими з усіх категорій робітників. Про це свідчив їх меморандум, поданий міністру Буковини І.Ністору в грудні 1919 р., в якому вимагали покращення умов існування, підвищення оплати праці, захисту прав залізничників, до яких належало усунення з залізниці чиновників зі Старого королівства. Соціал-демократична преса, яка опікувалася також даним питанням, розкриваючи становище на залізниці, сама вимагала децентралізації її управління²⁴.

Власне румунській владі в листопаді 1918 р. потрапила система залізниць створена в краї за участі держави та приватних осіб, яка перейшла повністю під управління дирекції Румунських залізниць (Căile Ferate Române) і яку на Буковині представляв VII інспекторат залізниць. Румунська сторона визнавала, що з 608,642 км доріг лише 221,745 км використовувалася державою. Щоправда, до загальної кількості доріг входили і ті вузькоколіїні залізниці, які використовувалися акціонерними товариствами, що розробляли лісові угіддя та вивозили ліс, з яких найбільшим користувачем і власником угідь був Православний релігійний фонд Буковини. До числа загального кілометражу залізниць слід віднести також 78,418 км “військових залізниць”, споруджених у 1914-1918 рр.²⁵

Особливу роль у розвитку торгових зв'язків з іншими Європейськими країнами відігравали торгові зносини із сусідньою Польщею. Торгову угоду Румунія та Польща підписали 2 липня 1921 р. і нею регламентували торгові відносини та обіг товарів. Ця конвенція залишалася у силі до 1929 р. і доповнювалася укладеною 1925 р. конвенцією Польщі, Румунії, Королівства сербів-хорватів-словенців, якою додатково регламентували транзит зброї та спорядження, а також і військ між Чорним, Адріатичним та Балтійським морями. Розвиток торгових відносин між Румунією та Польщею привів до зростання числа польських консульств у Румунії. Так, окрім Чернівців консульства, які займалися в першу чергу комерційними питаннями, були відкриті у Брейлі та Галаці у 20-х роках та у 1934 р. – у Констанці. У відповідь Румунія відкрила Генеральне консульство у Львові (1927), а

впродовж 30-х років з'явилися почесні консульства у Данцігу (Гданськ), Гдині, Познані, Лодзі, Вільно та Катовіце²⁶. Товари, які йшли з Польщі до Румунії були різноманітними і до їх списку входили залізо, сільськогосподарські машини та реманент, вироби зі скла та порцеляни, галантерея, вугілля, цукор. З Румунії переважно відправляли зернові, овочі та фрукти, вино, необроблені шкіри, пиломатеріали. Частина товарів з Польщі у Галаці кораблями відправлялася до Болгарії, Греції, Туреччини, Єгипту та Палестини. Товари, які ввозилися до Румунії уже в 1922 р. обраховувалися сумою у 20 млн. швейцарських франків, а у 1923 р. – 90 млн. Зі свого боку Румунія вивезла у 1922 р. товарів на суму 4,5 млн. франків, а у 1923 р. – 8 млн. франків²⁷. Таким чином особливу вагу для Буковини зберігала та лінія, яка сполучала Буковину з сусідньою Польщею²⁸. Щоправда, лише 10 грудня 1928 р. ця лінія перейшла у власність держави та отримала ширші можливості для використання і утримання її в робочому стані. Почасти нормальний стан рухомого складу забезпечувався ремонтними майстернями локомотивних депо станцій Чернівці та Іцкани. З 1928 р. депо станції Іцкани, де ремонтували вагони було перенесене на станцію Бурдужень²⁹. Проте окрім підтримання в робочому стані рухомого складу слід було звертати увагу і на стан залізничного полотна. Нерідко повинь виводила з ладу дороги, що сталося з лінією Гадікфалва-Селятин між станціями Гура-Путней та Стража у листопаді 1929 р.³⁰. Мали місце й інші проблеми на місцевих лініях. Зокрема, пасажирський поїзд лінії Веренчанка-Юрківці нарікали на відсутність освітлення у вагонах увечері та на надзвичайно тривале (2 години) перебування у дорозі³¹.

Сучасники відзначали вагу лінії, що сполучала Польщу та Румунію і тим, що вважали, як професор Беджицкі, за необхідне обом урядам подбати про створення залізничної лінії, яка б дублювала лінію Львів-Чернівці-Галац. А на польсько-румунській зустрічі у Галаці у 1926 р. міністр Польщі Т.Габровскі запропонував налагодити залізничне сполучення між Гдиною та Констанцою (також Галацем) та провести модернізацію лінії Львів-Чернівці-Мерешешть³².

Загалом експлуатація даної лінії мала свої особливості, оскільки до того єдина лінія Львів-Іцкани опинилася у користуванні двох держав. Домовленості між Польщею та Румунією стосовно залізничного сполучення мали базуватися на умовах Сен-Жерменського та Тріанонського мирних договорів та прикордонного розмежування.

Щоправда, лінія кордону між Румунією та Польщею була визначена таким чином, щоб зберегти на Буковині “цілісність її історичної території, окрім невеликого вирівнювання, необхідного для того, щоб не переривати залізничний зв'язок між галицькими містами Городенка та Заліщики”³³. Доля ж п'яти населених пунктів, які формально відійшли до Польщі, але фактично залишалися у складі Румунії, обговорювалася спільною польсько-румунською комісією з делімітації кордонів протягом 1921 – 1935 рр. на шести пленарних конференціях. Делімітацію кордонів Буковини здійснено 26 січня 1928 р. на V пленарній конференції (м. Бухарест), коли п'ять

буковинських громад Бабин, Лука, Прилипче, Звинячин, Хрещатик формально поверталися Румунії³⁴.

Крім того приймалося рішення, що “зі свого боку румунська делегація інформує польську делегацію, що у випадку, якщо Румунія буде мати повну компенсацію в тому, що стосується комунікацій між Буковиною та Мармарошем, а також того, що стосується транзиту залізницею Коломия–Делятин–Ясенів, то румунський уряд збирається відмовитися від передбачень у протоколі Таке Іонеску-Сапегі і які варто віддавати руху на лінії Заліщики–Городенка через Стефенешти”³⁵. Саме тоді було прийнято рішення про дозвіл вільного пересування мешканців прикордонних сіл Оршівці (з румунського боку) та Кулачин (з польської сторони)³⁶.

Здійснення делімітації було і причиною польсько-румунської залізничної конференції, яка в квітні 1929 р. обговорювала питання про рух на залізниці у відповідності до третього розділу рішення конференції з делімітації³⁷. Рішенням залізничної конференції передбачалося встановлення транзитної лінії для руху польських потягів з Городенки до Заліщиків через станцію Стефанівка. Крім того, обговорювалося питання про рух у напрямках “Снятин–Неполоківці”, “Ясенів–Стефанівка”, “Заліщики–Хрещатик”. Єдине питання, яке не обговорили на цій конференції, стосувалося сполучення Буковини з Мармарошиною, бо тут необхідно було досягти згоди Чехословаччини. У цьому плані конференція мала відбутися за участю трьох сторін 8 травня 1929 р. в Бухаресті³⁸. Остаточну лінію кордону затверджено на VI пленарній конференції протоколом від 17 листопада 1935 р. (пункт 2)³⁹.

Врегулювання питань для кращої організації руху залізницею було важливе для обох сторін, бо і Румунія, і Польща були зацікавлені у експорті та імпорті товарів та руху транзитних вантажів. З Румунії до Польщі в основному ввозили зерно та фрукти. До Польщі, а також транзитом через її територію ввозили з Румунії худобу⁴⁰.

Об’єми вивозу були різними впродовж 30-х рр. і скорочення вивозу іноді ставало причиною відповідних дій уряду. Зокрема, від кінця 20-х років урядом встановлювалися грошові премії за вивезення зерна⁴¹. Поруч з цими товарами експортували також ліс і пиломатеріали та меблі⁴². Для буковинських товарів встановилося своєрідне коло країн до яких вони експортувалися, а саме Німеччина, Польща, Чехословаччина, Франція, Австрія, Італія, з якими Румунія мала торговельні договори. Вивозилися буковинські товари і до Данії та Єгипту.

Окрему главу торгових відносин становили торгові відносини Румунії з СРСР. Лише наприкінці 20-х років як результат лібералізації політичного життя в країні було піднято питання про встановлення постійних торгових зв’язків між Румунією та Радянським Союзом. Першочерговість таких відносин вважалася найбільш необхідною для Бессарабії, господарська система якої впродовж тривалого часу функціонувала у тісному зв’язку з системами колишньої Російської імперії (власне з Україною). Проте процес укладення торгового договору тут був досить тривалим і фактично став

реальністю після підписання угоди про платежі між СРСР та Румунією 15 лютого 1936 р.⁴³.

Використання місцевих залізниць стало одним з етапів у веденні торгово-експортних операцій. Зокрема, це продемонстрував свого часу український щоденник «Час», який, посилаючись на укладену 1929 р. угоду між Румунією та Польщею, писав про спорудження 110-км залізничної лінії Кути–Вижниця, яка загалом мала сприяти вивозу лісу з Буковини через м. Снятин. Вартість будівництва цієї лінії мала скласти 15 млн. злотих⁴⁴.

Щоправда, залізничний транспорт завжди повністю виконував своє завдання, і не завжди співпрацював з іншими видами транспорту. Для прикладу наприкінці 20-х років своє незадоволення з цього приводу висловлювало керівництво Палати ремесел та торгівлі у Чернівцях, комітетом директорів якої певний час керував Й.Віговіч. Так, керівництво Палати ремесел та торгівлі у кінці 20-х рр. взяло участь в обговоренні проекту закону про митниці, який вважали за необхідне узгодити з умовами комерційної угоди з Польщею, укладеною 1929 р. Зокрема, це стосувалося зниження польських та німецьких митних такс на пшеницю та інші зернові, а також встановлення кращих умов до вивозу свинини до Чехословаччини. Не залишилася поза увагою і проблема віз у паспортах⁴⁵.

Того ж року керівництво Палати ремесел та торгівлі не один раз зверталося до регіонального керівництва залізниці з метою покращення роботи останньої. Зокрема, це стосувалося відкриття автомобільного сполучення при деяких станціях, встановлення єдиного регульованого тарифу на перевезення до Чернівців дров. Відповідно мали врегулювати тариф на перевезення деревної стружки, будівельних матеріалів т.п. Однак не лише транспорт був предметом інтересу керівництва Палатою. Крім того, воно прагнуло, щоб пошта з інших країн до Буковини доставлялася через Польщу і просило збільшити число поштових вагонів⁴⁶.

Досить своєрідно прозвучала тема міста в обговоренні, яке влаштували газети “Universul” та “Час” у 1929 р. Воно торкалося використання адміністративної реформи, яку румунська газета закликала використати для збільшення чисельності румунів у місті (приєднання передмість заселених румунами). Пояснюючи ситуацію, “Universul” писав, що Чернівці тяжіють до Бессарабії та решти Румунії, що вони розвиваються в напрямку румунських громад. Заперечуючи йому, Ю.Сербинюк, автор статті в газеті “Час”, справедливо зауважував, що економічні інтереси Чернівців лежать на півночі та заході, адже місто стало на 1929 р. значним центром, через який ішли імпорт та експорт (майже 80% експорту до Польщі). Ю.Сербинюк вказував, що “худоба, свині, хліб, а головню овочі з Бессарабії, все це завагоновується в Жучці й тим самим станція Жучка (Моші) і Нова Садагура стали важливими вузловими станціями, стали дійсним товарним двірцем для Чернівців”. Саме економічні інтереси лежали в основі підписання 1929 р. договору з Польщею та у відкритті нових залізничних ліній через Заліщики, Городенку, Кути і через Ясенів до Мармарошини, відзначав Ю.Сербинюк⁴⁷.

Початок Другої світової війни позначився на використанні залізничного транспорту. Бойові дії на території Польщі, відступ польських військ, від'їзд уряду та евакуація польських громадян наклало певний вантаж на залізницю. Переслідування військових потягів підрозділами Червоної армії супроводжувалося завданням бомбових ударів по ним, зокрема на румунській території в районі станції Стефанешти. Існувала загроза бомбардування чернівецького вокзалу, що змусило румунську владу інтенсивніше відправляти потяги з польськими біженцями та військовими в глиб країни⁴⁸.

Завершення німецько-польської кампанії та зайняття радянськими військами Східної Галичини значно змінили шляхи румунського експорту. Ця дія викликала занепокоєння у ділових колах Буковини майже одразу по тому, як відбулася. Занепокоєння висловив навіть митрополит Буковини Віссаріон, який у вересні 1939 р. звернувся з листом до німецького консульства у Чернівцях, висловивши «сильні побоювання стосовно майбутнього товарного обміну між Німеччиною та Буковиною, в якому сильне становище займає православна церква Буковини»⁴⁹.

Щоправда, німецький консул доповідав і про інші побоювання, зокрема про введення радянського залізничного стандарту, що мало привести до подорожчання товарів у зв'язку з їх подвійним перевантаженням. Важливість товарів, які вироблялися на північному сході тодішньої Румунії для Німеччини змушувало цікавитися даною проблемою і вивчати також меморандум Палати ремесел та торгівлі, копію якого було направлено до консульства митрополитом. Останній, датований 20 вересня 1939 р., був пов'язаний з проханням відновити рух товарів через пункт Орашені-Бойтен, адже три тижні війни «закрили для нас практично єдиний для нашого експорту та імпорту рентабельний шлях, на півночі країни призвели до повного економічного розвалу, а нашої національній економіці та крайовим фінансам нанесли не виправних збитків»⁵⁰.

Висловлюючи це занепокоєння представники Палати сподівалися на швидке завершення кампанії та відкриття руху на залізниці. Відновлення цього руху вважали гарною підставою для укладення угоди між Румунією та Німеччиною та погодження з радянським керівництвом стосовно транзиту товарів через Галичину.

Говорячи про бажану угоду, керівництво Палати звертало увагу на її взаємовигідність для всіх сторін і як приклад наводило склад товарів, які вивозилися та ввозилися до Румунії⁵¹. Після констатування об'ємів вивозу та ввозу товарів керівництво Палати наголосило: «Так як наше і німецьке господарства доповнюють одне одного, постає необхідність якомога більшого зростання товарообміну між обома країнами.

Термінове відновлення сполучення з Німеччиною через Орашені надзвичайно відновило б повністю розвалене економічне життя нашої області і дало б нам можливість в ці складні часи незрівнянно більше порівняно з звичайними часами експортувати та імпортувати. Румунський уряд повинен з огляду на вивіз фруктів якомога швидше посприяти в тому,

щоб шлях Орашені-Бойтен знову став певною та спокійною магістраллю для нашого товарообміну з Німеччиною. У протилежному випадку господарське життя Буковини і особливо хороший розвиток лісової промисловості дуже застопориться, якщо наше сполучення з Німеччиною через Орашені якомога швидше не відновиться, так як відправлення з області Сучава через Гальмей є нерентабельними і складними»⁵².

Проте навіть ще у жовтні 1939 р. в Румунії існував деякий неспокій. З листа німецького консула до посольства видно, що рух на лінії Чернівці-Снятин-Львів-Катовіце ще не було відновлено. Повернення ж до економічних питань змушувало все більше шукати можливостей для відкриття транзитного руху на згаданій лінії⁵³. Ця ситуація залишалася складною до червня 1940 р.

Ще один вид транспорту, який використовувався як поштово-пасажирський – це авіація. Вперше з'явившись на Буковині у вигляді військової авіації цей вид транспорту зміг завоювати певну довіру та зайняв відповідне місце у системі буковинських та румунських комунікаційних зв'язків⁵⁴. Проте вже від кінця Першої світової війни через територію Буковини та Хотинського повіту Бессарабії проходили повітряні траси, які сполучали УНР з європейськими країнами.

Для прикладу нагадаємо події, які подає у своїй статті Р.Мараєв. Так, він описує, що 10 жовтня 1919 р. військовий льотчик Арватов та льотчик-спостерігач вирушили з Кам'янець-Подільського до Бухаресту з дипломатичною поштою. Дорогою мали одну посадку для дозаправлення у Текучі. Зворотна дорога 15 жовтня виявилася складнішою через погані погодні умови. Летіти довелося у тумані на висоті 10-15 м. Врешті на підльоті до р. Дністра почав давати перебої, а потім і зупинився двигун. Арватов змушений був посадити літак неподалік м. Хотина на невідготовлену площадку. В результаті жорсткої посадки було пошкоджено костиль та фюзеляж. Місцева влада затримала обох пілотів і до Кам'янець-Подільського вони потрапили через місяць. Доля літака залишилася невідомою⁵⁵.

Припинення бойових дій у Східній Європі та перехід до мирного життя зумовили певну реорганізацію військово-повітряних сил Румунії, які стали підпорядковуватися Вищому директорату авіації у складі Міністерства війни, а вже від середини 20-х років поштові авіаційні перевезення стали регулярними⁵⁶. Співпраця Румунії з сусідніми країнами дозволила значно підняти стан румунської авіації та використовувати для власних перевезень літаки зарубіжних авіакомпаній. Немалу роль у цьому відіграла й Польща, яка спромоглася налагодити міжнародне авіаційне сполучення з Румунією та сусідніми країнами. У 1922 р. в Польщі було відкрито авіаційну компанію «Аероллойд», літаки якої у 1925 р. виконали пробні польоти до Бухаресту. На базі цієї авіакомпанії у 1929 р. розпочала діяльність польська компанія «Лот» (Polskie Linie Lotnicze «Lot»). Саме ця компанія у 1930 р. почала обслуговувати авіалінію Варшава-Бухарест, яка проходила через Чернівці. Виключно до травня 1936 р. на цій лінії літали літаки «Фоккер F-VIIa/IM», а з

1938 р. авіалінії, що пролягали над територією Румунії обслуговувалися літаками “Локхід L-14H “Super Electra”⁵⁷.

Все більшим ставало число літаків, урізноманітнювалися їх типи, зростала кількість авіаліній. До тих регіонів, які лежали на шляху авіаліній належала й Буковина, у зв'язку з чим на її території будувалися аеродроми. Вже у 1927 р. вигін біля с. Рогізна перетворився на аеропорт Чернівців і, можливо, що саме на цій злітній смузі приземлився 3 серпня 1928 р. пасажирський літак з Бухареста, а у 1930 р. тут могли приземлятися літаки, що обслуговували лінії Данціг–Бухарест, згодом Данціг–Салоніки⁵⁸.

Стосовно іншої авіалінії, Прага–Москва, мусимо зазначити, що перельоти на ній мали місце вже у 1929 р. Намагання вдосконалити техніку, яка застосовувалася на цій лінії були причиною того, що 9 вересня 1935 р. відбувся пробний політ 6-місного чехословацького літака за маршрутом Прага–Ужгород–Чернівці–Київ–Москва. Пробний політ мав започаткувати постійне повітряне сполучення на лінії Прага–Москва. Дещо раніше в газеті “Час” було оголошено про купівлю Румунією в СРСР двох пасажирських літаків для обслуговування лінії Прага–Москва. З радянського боку міжнародна лінія Москва–Прага була відкрита 31 серпня 1936 р. Відомо також, що для її обслуговування радянське керівництво збиралося закупити літаки за кордоном, але критика, яка мала місце змусила використовувати власну техніку. Тому 31 серпня 1936 р. на Прагу вилетів АНТ-9 з екіпажем у складі пілотів Гуревича та Тімашева і бортмеханіка-радиста Котова. Пасажирами були службовці Цивільного повітряного флоту. Це був єдиний рейс того року. Лише наступного року розпочалася експлуатація траси на якій працював закуплений за кордоном “Дуглас” DC-2⁵⁹.

У 30-х роках минулого століття Чернівецький аеропорт набув значення міжнародного, зважаючи також і на близьке розташування міста до кордону. Це змусило владу звернути увагу на вдосконалення повітряних воріт міста і у 1930 р. розпочати роботи з будівництва приміщення аеропорту⁶⁰. Відкриття будівлі аеропорту відбулося в урочистій обстановці 25 травня 1933 р. Присутній на урочистостях король Кароль II у своїй промові наголосив, що новий аеропорт є першим кроком на шляху розвитку румунського комерційного повітроплавання⁶¹.

Проте роботи з впорядкування аеропорту та прилеглої до нього території тривали ще декілька років, аж до 1937 р. Виконані роботи перетворили Чернівецький аеропорт на привабливе місце, в тому числі і місце відпочинку. Тому не є надмірно хвалебною одна з заміток газети «Час», в якій громадянам повідомляли, що м. Чернівці, в якому знаходиться найкраще в Румунії летовище стане точкою перетину важливих повітряних шляхів⁶².

Безумовно, що Чернівці не могли бути єдиним містом Буковини, де існував аеропорт і питання про виділення земельних ділянок піднімалися в інших містах вже у 30-х роках. Так, прийнято рішення про спорудження аеропорту біля громади Садова, поблизу Кимполунга, щоб уможливити

авіаційне сполучення Кимполунга з Чернівцями та Клузем. Відводилися землі під аеропорти у Байському, Сучавському, Дорохойському повітах⁶³.

Регулярність повітряного сполучення дозволила розгорнути і новий вид послуг – авіапошту. Щоб її рекламувати поштова дирекція давала повну інформацію про послугу. Так, лист авіапошти коштував 1 лею за кожні 20 грамів ваги і доставлявся досить швидко до адресату: до Бухаресту за 2 години, до Софії – за 3,5 год., до Салонік – за 5 год. і до Афін – за 7 годин. З цих міст листи при потребі пересилалися за іншими напрямками, так що максимально за 12 годин вони доправлялися до Парижа, а звідти, впродовж трьох днів до Південної Америки та семи днів до Північної Америки. Здійснювалися перевезення “повітряної пошти” літаками фірм “Lot”, “SARTA” та “LARES”. Вигідним було і те, що пошту збирали за годину перед відльотом літака, але на летовищі можна було відправити пошту за 15 хвилин перед відльотом⁶⁴.

Налагодження цивільних авіаліній було свідченням зростання досконалості машин та майстерності пілотів. Разом з тим подібні заходи ставали однією з тих ланок у загальному ланцюзі розвитку техніки, якою цікавилися військові. Налагоджені авіаційні лінії намагалися використати під загострення питання навколо Чехословаччини. Це простежується і у радянсько–румунських стосунках на загальному тлі обговорення проблеми колективної безпеки та питань врегулювання відносин, які мали місце у 1938 р.⁶⁵.

Початок Другої світової війни призвів до того, що регулярність сполучення на вже усталених трасах була перервана. Польським пілотам цивільної авіації вдалося, однак, перегнати за кордон частину рухомого складу. Разом з тим, відомими авіатрасами перелетіли кордон Польщі з Румунією ті пілоти, які віділили у боях та отримали наказ залишити країну. До того ж, Румунія залишалася єдиною країною, через яку уряд Польщі міг отримати допомогу, в тому числі зброєю. Прикладом може служити випадок з Вітольдом Урбановичем, який до 17 вересня 1939 р. був відправлений до Румунії з групою курсантів авіаційної школи Дебліна для отримання у м. Констанца замовлених у Великій Британії та Франції літаків. Коли ж літаків не отримали Урбанович вирішив повернутися до Польщі, щоб знову взяти участь у боях. Дорогою до Варшави потрапив у полон, але втік і, нелегально перейшовши кордон, приєднався до курсантів⁶⁶. Інші пілоти перелітали кордон на бойових та транспортних літаках, які згодом використовувалися Румунією після їх інтернування⁶⁷.

Таким чином, у міжвоєнний період Чернівці, втративши у своєму адміністративному статусі, набули більшого значення як промислово-торговельний та культурний центр. Зміна політичної приналежності не позначилася на процесах вдосконалення комунікаційних ліній. У цьому відношенні Чернівці не відставали у своєму розвитку як від інших міст Румунії, так і в цілому від інших східноєвропейських міст. Інша справа, що зміна політичної карти Європи призвела до посилення торгово-транспортного та пасажирського руху, який огинав СРСР від Балтійського

моря до Чорного і за традицією проходив, у тому числі і через Чернівці. Однак початок Другої світової війни став прологом до тих змін, яких зазнали Чернівці після того, як вони з 1940 р., а остаточно з 1944 р. ввійшли до складу Української РСР як складової і невід'ємної частини СРСР. Саме з цього часу Чернівці майже на півстоліття поривають з західноєвропейською культурною традицією, що позначається на місті до сьогодні.

Примітки:

¹ Roth R. Ist die Geschichtswissenschaft auf das Zeitalter der globalen Prozesse vorbereitet? Zur Bedeutung der Mobilitätsrevolutionen im 19. und 20. Jahrhundert // На перехрестях світової науки. Матеріали III Міжнародної наукової конференції "Вікно в європейську науку", присвяченої 140-річчя від дня народження Раймунда Фрідріха Кайндля. Чернівці, 20-21 травня 2006 р. – Чернівці: Прут, 2006. – С. 212.

² Matis H. Das Industriesystem. Wirtschaftswachstum und sozialer Wandel im 19. Jahrhundert. – Wien: Ueberreuter, 1988. – S. 51-52.

³ Heppner H. Czernowitz im städtegeschichtlichen Vergleich // Czernowitz: die Geschichte einer ungewöhnlichen Stadt / hrsg. von Harald Heppner. – Köln; Weimar; Wien: Böhlau, 2000. – S. 1.

⁴ Kaindl R.F.=Кайндль Р.Ф. Geschichte von Czernowitz von den ältesten Zeiten bis zur Gegenwart = Історія Чернівців від найдавніших часів до сьогодні / Переклад з нім. В.Ю.Іванюка. – Чернівці: Зелена Буковина, 2005. – С. 25-27, 278-281.

⁵ Гриценко І.А. Економічні зв'язки Північної Буковини з Росією і Наддніпрянською Україною в XIX – на початку XX ст. – Львів: Вища школа, 1980; Ботушанський В.М., Макар Ю.І. Чернівецький трамвай (До 100-річчя виникнення електротранспорту в Чернівцях) // Питання історії України: Збірник наукових статей. – Чернівці, 1997. – Вип. 1. – С. 129-135; Ботушанський В., Чайка Г. Встановлення на Буковині поштово-телеграфного і телефонного зв'язку та його значення для входження краю в європейські взаємини (XIX – поч. XX ст.) // Матеріали V конгресу Міжнародної асоціації українців. Історія: Збірник наукових статей. Частина 2. – Чернівці, 2004. – С. 95–102; Жалоба І.В. Будівництво чернівецького колійного двірця в середині 60-х років XIX ст. та буковинська громадськість // Буковинський журнал. – 2000. – Ч.1-2. – С. 85-96; *його ж.* Інфраструктурна політика Австрійського уряду на північному сході монархії в останній чверті XVIII – 60-х роках XIX ст. (на прикладі шляхів сполучення). – Чернівці: Книги-XXI, 2004; *його ж.* Розширення торгово-транспортних зв'язків Буковини під впливом Львівсько-Чернівецько-Яської залізниці (друга половина XIX – початок XX ст.) // Вісник Чернівецького державного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка. Вип. 33. Серія: історичні науки: № 3. – Чернівці: ЧДПУ, 2006. – С. 125-130.

⁶ Monografia uzinelor și tramvaielor electrice ale municipiului Cernăuți. Elaborată de Administrația Regiei I.E.M.C. cu ocazia sărbătoririi jubileului de 40 ani activitate: 1897-1937.- Cernăuți, 1937.

⁷ Тархов С.А. Історія міськелектротранспорту Чернівців. – Чернівці: Прут, 1997.

⁸ Masan O. Czernowitz in Vergangenheit und Gegenwart // Czernowitz: die Geschichte einer ungewöhnlichen Stadt / hrsg. Von Harald Heppner. – Köln-Weimar-Wien: Böhlau, 2000. – S.32.

⁹ Осачук С.Д. Соціальна динаміка і політичні орієнтації німців Буковини у 1918-1940 рр. // Буковина 1918 – 1940 рр.: зовнішні впливи та внутрішній розвиток (Матеріали і документи) / Упор. та ред. С.Д.Осачука. – Чернівці: Зелена Буковина, 2005. – С. 101-102.

¹⁰ Lupu I. Scurt istoric al căilor ferate din Bucovina // Glasul Bucovinei. – 1997. – №1. – P. 37-47.

¹¹ Anghel F. Proiectele de drumuri comerciale polone spre Balcani și Mare Neagră. Obiective, strategii și mijloace, 1919–1926 // Revista istorică. – 2002. – Nr.5-6. – P. 185-210.

¹² Mikulski M., Glass A. Polski transport lotniczy: 1918–1978. – Warszawa: Wydawnictwa Komunikacji i Łączności, 1980.

¹³ Піддубний І.А. Історія авіації на Буковині (1910-1945): Ілюстрований нарис. – Чернівці: Зелена Буковина, 2006.

¹⁴ Nistor I. Unirea Bucovinei 28 Noembrie 1918. Studiu și documente. – București: Cartea Românească, 1928; Economu R. Unirea Bucovinei. 1918. – București, 1994; Гакман С. Проблема Буковини на Паризькій мирній конференції 1919–1920 рр. // Питання історії нового та новітнього часу: Збірник наукових статей. – Вип.7. – Чернівці: Рута, 2000. – С. 169-178.

¹⁵ Час. – 1929. – 31 серп.

¹⁶ Bănățeanu V., Knittel E. Ghidul turistic, istoric și balnear al Ținutului Suceava. – Cernăuți, 1939. – P. 112.

¹⁷ Glasul Bucovinei. – 1919. – 8, 9 aug.

¹⁸ Тархов С.А. Історія міськелектротранспорту Чернівців. – С.141.

¹⁹ Marini A. Serviciul poștal, telegrafic și telefonic din Bucovina (1918-1928) // Zece ani de la Unirea. – Cernăuți, 1928. – P.415-416.

²⁰ Bănățeanu V., Knittel E. Ghidul turistic, istoric și balnear al Ținutului Suceava. – Cernăuți, 1939. – P. 92.

²¹ Ibidem. – P. 96, 100, 106.

²² Тархов С.А. Історія міськелектротранспорту Чернівців. – С. 141; Час. – 1939. – 18 січ.

²³ Час. – 1929. – 5 вер.

²⁴ Див.: Воля народа. – 1919. – 4, 11 груд.; 1920. – 1, 22 січ., 5 лют.

²⁵ Lupu I. Op.cit. – P. 37.

²⁶ Anghel F. Op. cit. – P. 193-194.

²⁷ Ibidem. – P. 195.

²⁸ Мова йде про лінію, яка у міжвоєнний період називалася лінією «Неполоківці-Іцкани».

²⁹ Lupu I. Op. cit. – P. 44.

³⁰ Час. – 1929. – 14 лист.

³¹ Час. – 1929. – 27 вер.

³² Anghel F. Op. Cit. – P. 204, 205.

³³ Гакман С. Вказ. праця. – С. 173.

³⁴ Nistor I. Unirea Bucovinei 28 Noembrie 1918.... – P.74-75; Nistor I. Problema ucraineana în lumina istoriei. – Cernăuți: Glasul Bucovinei, 1934. – P.215.

³⁵ Nistor I. Unirea Bucovinei 28 Noembrie 1918.... – P. 207.

³⁶ Nistor I. Unirea Bucovinei 28 Noembrie 1918.... – P.210; Буковина в контексті європейських міжнародних відносин (з давніх часів до середини XX ст.) / Ботушанський В.М. та ін. – Чернівці: Рута, 2005. – С.579.

³⁷ Nistor I. Unirea Bucovinei 28 Noembrie 1918... – P.210.

³⁸ Час. – 1929. – 30 квіт., 4 трав.

³⁹ Economu R. Unirea Bucovinei. 1918. – București, 1994. – P.105.

⁴⁰ Czernowitzer Allgemeine Zeitung. – 1932. – 20 März.

⁴¹ Див.: Час. – 1931. – 9, 15 лип.

⁴² Czernowitzer Allgemeine Zeitung. – 1932. – 20 März; Gronich I. Un albm al Cernăuțului. – Cernăuți, 1926. – P.9, 17.

⁴³ Час. – 1928. – 15 груд.; Очерки политической истории Румынии 1859-1944 / Под ред. Минца А.А., Лебедева Н.И., Левита И.Э., Мадиевского С.А., Мошану А.И. – Кишинев: Штиинца, 1985. – С. 338; Час. – 1929. – 3 жовт.

⁴⁴ Час. – 1929. – 22 вер.

⁴⁵ Dare de seamă asupra activității Camerei de Comerț și Industrie Cernăuți pe anul 1929. – Cernăuți, 1930. – P.12.

⁴⁶ Ibidem. – P.13.

⁴⁷ Час. – 1929. – 17 вер.

- ⁴⁸ Масан О.М., Чеховський І.Г. Чернівці: 1408-1998: Нариси з історії міста. – Чернівці: Місто, 1998. – С.48.
- ⁴⁹ Буковина 1918 – 1940 рр.: зовнішні впливи та внутрішній розвиток. – С. 217.
- ⁵⁰ Там само. – С. 218.
- ⁵¹ Там само.
- ⁵² Там само. – С.220.
- ⁵³ Там само. – С. 223.
- ⁵⁴ Romanian wings the war // Aeronautica. Magazin. – 1995. – 7 iunie. – Р.11 Державний архів Чернівецької області (далі – ДАЧО). – Ф. 18. – Оп.1. – Спр.2. – Арк.1-2.
- ⁵⁵ Мараев Р. Украинский воздушный флот в гражданской войне // Аэрохобби. – 1992. – № 2. – С.13.
- ⁵⁶ Radu G. Priorități și recorduri mondiale aviație. – București, 1993. – Р. 12, 63-65, 135.
- ⁵⁷ Jonca A. Samoloty linii lotniczych. 1931–1939 // Barwa w Lotnictwie Polskim. – 1985. – № 3. – S. 12, 17.
- ⁵⁸ ДАЧО. – Ф.15. – Оп.1. – Спр. 6311. – Арк.11, 2, 9, 6; Масан О.М., Чеховський І.Г. Чернівці: 1408-1998: Нариси з історії міста. – С.44.
- ⁵⁹ Час. – 1935. – 17 лип.; 20 вер.; Котельников В. А кто сказал, что крокодилы не летают? Пассажирский самолет АНТ-9 (ПС-9) // Авиамастер. – 2004. – № 3. – С. 34.
- ⁶⁰ ДАЧО. – Ф.15. – Оп.1. – Спр.12735. – Арк.1, 2; Ф.13. – Оп.2. – Спр. 15. – Арк. 90.
- ⁶¹ Glasul Bucovinei. – 1933. – 27 mai.
- ⁶² Час. – 1936. – 1 лют.
- ⁶³ ДАЧО. – Ф.14. – Оп.2. – Спр.319. – Арк.2зв, 8, 10, 12, 18.
- ⁶⁴ Час. – 1936. – 2 лип.
- ⁶⁵ Документы внешней политики СССР. – М.: Госполитиздат, 1977. – Т.21: 1 января – 31 декабря 1938 г. – С. 23, 146, 295, 488, 197, 709-710.
- ⁶⁶ Жирохов М. "Польский тигр" Витольд Урбанович // Авиамастер. – 2003. – № 7. – С.41.
- ⁶⁷ Див.: Mikulski M., Glass A. Polski transport lotniczy: 1918 – 1978. – Warszawa: Wydawnictwa Komunikacji i Łączności, 1980; Піддубний І. Історія авіації на Буковині (1910-1945): Глюстрований нарис. – Чернівці: Зелена Буковина, 2006.

Ihor Jaloba, Ihor Piddubnyi

The external communication lines of Chernivtsi in 1918 – 1940

During the period between two World Wars Chernivtsi were a part of Romania and the city was a transport point on the way from Baltic to Balkans. That was the period, when automobile and railways has developed. Also first international airlines has developed. Capacity of commercial and passenger transit grew greatly at that period and only the beginning of the II World War interrupted this process.

Игорь Жалоба, Игорь Пиддубный

Внешние коммуникации Черновцов в 1918 – 1940 гг.

В период между двумя мировыми войнами г.Черновцы находился в составе Румынии и был в это время одним из важных транспортных пунктов на пути соединявшем Балтику и Балканы. В это время развивался автотранспорт и усовершенствовался железнодорожный транспорт. Также появились первые международные авиалинии. Грузовые и пассажирские перевозки в данном регионе были достаточно высоки, что разрешает говорить о развитой системе внешних коммуникаций города. Начало Второй мировой войны оборвало установившийся процесс перевозок.

Надійшла до редколегії 29.11.2006

УДК 94 (4-15) «196» + 94 (73) «196»

Андрій Мінасв

Поняття "субкультура" та "контркультура"

**в контексті молодіжного протесту другої половини 60-х рр. XX ст.
в країнах Західної Європи та США**

Дослідження радикального протесту молоді, який мав місце в другій половині 60-х рр. XX ст. в країнах Західної Європи та США вимагає насамперед певної термінологічної чіткості. Особливо це стосується дефініцій, які виявляють досить вагомі і, водночас, надзвичайно складні, суперечливі характеристики поведінки, соціальної психології та стилю життя в цілому «молодих бунтівників». Серед визначальних для з'ясування суті названого історичного феномену понять необхідно зосередити особливу увагу на таких як «субкультура» та «контркультура». Між тим, у соціологічній та історичній літературі існують певні труднощі щодо розробки та узгодження коректних визначень «субкультура», «контркультура» та співвідношень між ними. Безумовно, обидві дефініції можуть бути розглянуті лише у єдності, враховуючи спорідненість явищ, ними позначених. Дозволимо собі простежити історію походження вказаних термінів та їх вживання у науковій літературі.

Передусім варто відмітити, що, за свідченням англійського дослідника К. Ліча, поняття «субкультура» та «контркультура» спочатку вживалися у американській кримінології: термін «субкультура» був запроваджений ще в 1955 р. відносно злочинних банд; так само, «контркультура» означала характеристику молодіжних кримінальних угруповань переважно вихідців з низів великих міст¹. Термін «субкультура» одним з перших був вжитий американським дослідником М. Гордоном і означав «підрозділ національної культури, сформований комбінацією таких соціально важливих факторів, як класова приналежність, етнічний фон, місце проживання (регіон, місто, село) та віросповідання, і який становить у даній комбінації функціонуючу єдність, що справляє поєднаний вплив на індивідуума»; тоді як поняття «контркультура» було запроваджене американським соціологом Дж. Янгером у значенні «сукупності викривлених або конфронтуючих цінностей» певної соціальної групи, що "містять, як первинний елемент, тему конфлікту з цінностями всього суспільства...»². Отож, вже тоді було сформовано притаманне для сьогоденної соціології розуміння спільного та відмінного в обох поняттях. З одного боку, обидва застосовувались щодо соціокультурних характеристик груп чи спільнот у середині суспільства (як правило, асоціальних). З іншого, *поняття «субкультура» склалося як більш широке: фактично під нього підпадали будь-які соціальні групи, тоді як дефініція «контркультура» стосувалась лише тих спільнот, культура яких є виразно опозиційною домінуючій у суспільстві.*

Наприкінці 60-х рр. обидва поняття вийшли зі сфери вжитку кримінології, набувши широкого поширення у західній соціології та культурології. Особливо відчутний інтерес був прикутий до феномену контркультури з боку
© Мінасв А., 2007

«нових лівих», представнику яких, американському соціологу Т. Розаку належить заслуга запровадження у широкий обіг власне терміну «контркультура». Останній зазначав наступне: «Здається безсумнівним, що зацікавленість нашої студентської та учнівської молоді в психології відчуження, східній містиці, психоделічних речовинах та комунітарних експериментах формують культурну сукупність радикально відмінну від цінностей та уявлень, які домінували у нашому суспільстві, принаймні з часів наукової революції XVII ст.»³.

Таким чином, у розумінні Т. Розака, а надалі й більшості «нових лівих», «контркультура» набула ототожнення з певним, принципово новим типом світогляду та свідомості, який є «революційним» щодо панівної культури. Зокрема, він вважав, що створення контркультури передбачає формування нових стосунків між людьми, формулювання і прийняття нових цінностей, вироблення нових соціальних норм, принципів, ідеалів, естетичних та етичних критеріїв, виховання нового типу особистості з новими формами свідомості й дії⁴. Водночас, Розак підкреслював, що контркультура повинна протистояти не лише домінуючій суспільній культурі, але й екстремістським гаслам так званої «антикультури», яку він характеризує як схильність до «маніакального нігілізму»⁵. Втім, неозброєним оком очевидна натягнутість такого штучного виділення в альтернативній культурі «революційної» та «маніакально-нігілістичної» тенденцій. Принаймні, теоретично обґрунтувати це «нові ліві» виявилися неспроможні.

Оцінка контркультури як свого роду «революції у світогляді» збереглася згодом практично лише серед самих представників контркультури і майже не зустрічається у серйозних соціологічних дослідженнях. Втім, є й виключення. Так, французький соціолог Ж. Еллюль припускав можливість здійснення на основі молодіжної контркультури 60-х рр. свого роду «культурної революції» в США; передусім він бачив у контркультурі «вибухову силу кохання, свободи та справедливості..., нове втілення християнської культури...»⁶.

Широко поширеною серед західних дослідників була теза про домінування підсвідомих або неусвідомлених мотивів при створенні контркультури. Типовим в цьому плані може виступати розуміння контркультури (або «альтернативної культури», за його термінологією), сформульоване західнонімецьким соціологом Ф. Фрідманом. Останній стверджував, що формування контркультури являє собою спонтанний і безпосередній вияв світогляду певних прошарків молоді, здебільшого не виражений за допомогою понять; основний зміст контркультури полягає в тому, щоб «бути іншою», відрізнятись в усьому до дрібничок від домінуючої культури, аж до перетворення усіх елементів традиційної культури суспільства на свою протилежність⁷. Щоправда, варто відмітити, що під своїм визначенням «альтернативної культури» дослідник здебільшого схильний був розуміти лише неполітичний протест молоді, оскільки вважав, що саме там вона виражена у найбільш чистому вигляді, тоді як студентські

радикали керувались не тільки світовідчуттям, але і певними ідейними уявленнями.

Взагалі, досить важливою (особливо у західній історіографії) постає проблема співвідношення понять «контркультура» і «молодіжний радикалізм». Більшість наявних думок з цього приводу, напевно, можна об'єднати у дві групи:

1) Ототожнення поняття «контркультура» лише з неполітичним протестом молоді 60-х рр. Потрібно відзначити, що друга думка знаходила собі ширше коло прихильників. Так, крім названого вище Ф. Фрідмана, її підтримував також американський історик К. Вудворд⁸.

2) Розуміння контркультури як явища, яке об'єднувало в собі всі аспекти молодіжного руху 60-х рр. XX ст. в країнах Заходу. Досить чітко цієї позиції дотримувались американські дослідники Ховарди. Для останніх «і юний довговолосий адвокат... і той, хто вирощує собі харчування у сільській комуні, однаковою мірою входять до контркультури»; на їхню думку, контркультура не є цілісністю, а являє собою конгломерат різних, нерідко взаємовиключних позицій, цінностей та орієнтирів⁹.

Радянська історіографія так само не містила спільної думки щодо контркультури, а дослідники намагались обмежити її рамками тієї тематики, якою самі займалися. Тому трактування варіювались, насамперед, в межах трьох головних концепцій: 1) бачення у контркультурі лише суто ідеологічного терміну «нових лівих», який вживається для опису явища, нібито не існуючого в об'єктивній реальності; 2) розуміння її як певного культурного феномену, зумовленого особливостями матеріального стану його носіїв; 3) тлумачення контркультури як відірваного від життя, крайньо вузького напрямку протесту дрібнобуржуазної молоді проти певних елементів панівної культури капіталістичного суспільства.

Ці, досить характерні для радянської історіографії молодіжного протесту другої половини 60-х рр., уявлення представлені, наприклад, в роботах радянських дослідників І. Хижняка, С. Іконникової, Е. Шумілової та В. Арсланова. Так, І. Хижняк розглядав феномен молодіжної контркультури як певний шар буржуазної культури поряд з елітарною, масовою й популярною, який виник у країнах Заходу у 60-х рр. XX ст. і відображав невдоволення молоді наявною соціально-економічною системою¹⁰. Таким чином, він зводив складне явище контркультури виключно до протесту, викликаного матеріальними факторами. Натомість, С. Іконникова та Е. Шумілова, відходячи, до певної міри, від вульгарного економізму в трактовці проблем молодіжної свідомості, водночас вважали контркультуру достатньо вузьким шаром молодіжної культури як такої, поряд із споживчо-орієнтованим та бунтарсько-гедоністичним¹¹. Тобто контркультура розумілась ними як один з напрямків молодіжного протесту (причому, незрозумілою залишалась відмінність між ним та бунтарсько-гедоністичним); названі дослідниці чомусь обмежували контркультуру настроями технофобії, осудом науково-технічної революції, прагненням

зупинити рух історії¹². Щодо В. Арсланова, то для нього контркультура взагалі виступала як «одна з форм охоронної буржуазної ідеології»¹³.

З цього переліку безумовно вирізняються підходи, які належать радянським дослідникам Ю. Давидову та П. Гуревичу, оскільки саме в них думки щодо дефініції «контркультура» виглядають найбільш логічними. Зокрема, Ю. Давидов, один з найглибших дослідників феномену контркультури в радянській історіографії, розрізняв широке та вузьке значення терміну: перше, як синонім молодіжної «субкультури протесту», тобто сукупності всіх форм молодіжного бунту проти «істеблішменту», притаманних для 50-60-х рр.; друге, як особливий тип свідомості, поведінки, світовідчуття і способу життя, який сформувався на рубежі 60 – 70-х рр., увібравши в себе елементи декількох поширених у молодіжному середовищі форм протесту¹⁴.

Натомість, П. Гуревич, який так само наголошував на подвійному значенні терміну «контркультура», вважав, що останній вживається, по-перше, для позначення соціально-культурних установок, які протистоять фундаментальним принципам, пануючим у конкретній культурі, і, по-друге, для ототожнення з західною молодіжною субкультурою 60-х рр.¹⁵. Дослідник також наголосив на принциповій відмінності між поняттями «субкультура» та «контркультура». Так, субкультури, на його думку, значною мірою автономні, закриті і не претендують на те, щоб замінити собою пануючу культуру. Контркультура ж, базуючись на чіткому локальному комплексі цінностей, з часом починає претендувати на універсальність; вона виходить за рамки власного культурного середовища, пропонуючи нові ціннісні і практичні установки для широких соціальних спільнот¹⁶.

Розвиваючи цю тезу далі, ми можемо припустити, що *в основі контркультури лежить певна субкультура, яка, еволюціонуючи, вийшла за межі соціальної групи, що її породила. З іншого боку, будь-яка субкультура носить в собі зародки протилежних домінуючій культурі тенденцій і уявлень, які, однак, не набули універсальності у суспільстві і виконують лише функцію самоототожнення соціальної групи-носія даної субкультури.*

Що ж стосується сучасної української соціології, то, принаймні, академічна навчальна література не надто переймається теорією суб- і контркультур. Здебільшого її автори обмежуються загальним визначенням, за яким субкультура це культура окремих спільнот, а контркультура – культура девіантних соціальних груп¹⁷. Більш чітке визначення дає О. Якуба, що характеризує молодіжні субкультури як будь-які об'єднання молоді, що мають зовнішні елементи культури (мову, символіку, традиції, норми та цінності); контркультури, на її думку, відрізняються від субкультур лише тим, що їх норми та цінності перебувають в активній чи пасивній опозиції до норм та цінностей, існуючих у суспільстві¹⁸. В цілому ж варто констатувати той факт, що в українській соціології концепція суб- та контркультур не викликала таких суперечок, як у західній чи, принаймні, радянській. Всебічне дослідження даної проблеми залишається справою соціологів та ювентологів найближчого майбутнього.

Отож, здається цілком правомірним стверджувати, що у наявній на сьогодні історичній та соціологічній літературі переважно немає чітко визначених меж застосування понять «субкультура» та «контркультура», які є досить розпливчастими і нерідко вживаються довільно. Безумовно, усі наведені вище розходження у тлумаченнях феномену контркультури засвідчують надзвичайну його суперечливість. Основною причиною таких розходжень є намагання різних дослідників дослідити окремі аспекти явища контркультури, особливо не задумуючись над визначенням його у цілому.

Щоб частково зняти протиріччя у наявних дефініціях, автор статті вважає найоптимальнішим об'єднати наведені вище підходи радянських дослідників П. Гуревича та Ю. Давидова і розрізнити наступні трактування терміну «контркультура»:

1) **У вузькому розумінні** це феномен неполітичного протесту, елементи якого почали формуватись ще у 50-х рр. у країнах Західної Європи і США в межах певних молодіжних субкультур, проте який у найбільш доконаному вигляді постав вже після спаду молодіжного руху на рубежі 60 – 70-х рр. XX ст. як його наслідок і отримав свій прояв насамперед в андеграундних субкультурах цього періоду.

2) **У більш широкому значенні** визначення «контркультура» практично співпадає з ознаками молодіжного протесту другої половини 60-х рр. у цілому, насамперед у тих його аспектах, що стосувалися психології, світоглядних орієнтирів та моделей поведінки активістів молодіжного руху. У такому контексті поняття контркультура може бути розширеним на всі прояви явища молодіжного протесту 60-х, оскільки рівною мірою охоплює і політичну і неполітичну його сторони.

3) **У найширшому значенні** термін «контркультура» нерідко вживається для характеристики соціокультурних особливостей певних сучасних нонконформістських молодіжних субкультур, світогляд та спосіб життя яких, як правило, свої витоки бере від молодіжного протесту 60-х рр. XX ст. і є протилежним домінуючим етико-моральним установкам.

У даній статті автор вживатиме *поняття «контркультура»* у другому значенні, як синонім *молодіжного протесту 60-х рр. в усіх його проявах*, намагаючись розглядати явище в історичній динаміці. Що ж стосується дефініції «субкультура», то під нею доцільно розуміти *сукупність ознак, що характеризують світогляд, поведінку та спосіб існування в цілому конкретної соціальної групи* (у даному випадку – певної молодіжної верстви). Тому в рамках єдиної по суті молодіжної контркультури 60-х рр., безперечно існували конкретні її прояви у житті певних категорій молоді (наприклад, хіппі, йіппі, «прово», студентських радикалів тощо), які можна вважати субкультурами.

Виходячи з наведеного вище, найбільший інтерес для дослідника проблем молодіжного протесту другої половини 60-х рр. в країнах Західної Європи та США становить саме зміст молодіжної контркультури, яка сформувалась у вказаний період. Можна стверджувати, що найглибше значення контркультури як синоніму протесту молоді в цілому дослідив Ю.

Давидов, з висновками якого щодо джерел та етапів формування й розвитку зазначеного феномену варто здебільшого погодитись¹⁹. На підставі цих висновків можна умовно виділити наступні етапи генези молодіжної контркультури 60-х рр.:

1) Зародження під впливом бітників та хіппі так званої «культури дітей», яка виступила проти «культури батьків» під гаслом «Великої Відмови» від усіх її матеріальних та духовних здобутків.

2) Виділення в межах «культури дітей», під тиском «нових лівих», двох протилежних, але взаємопов'язаних тенденцій, які Ю. Давидов називає «містично-наркотичною» та «екстремістські-політичною» (*коректніше їх називати не політичним та суспільно-політичним протестом, причому останній втілювався як у радикальних, так і у поміркованих формах – А.М.*); на думку дослідника, сполучною ланкою між ними виступали ідеї «сексуальної революції».

3) Формування певного ідейно-світоглядного синтезу в результаті занепаду молодіжного протесту на рубежі 60 – 70-х рр., як наслідок поєднання на новій основі двох названих вище тенденцій.

Є підстави вважати, що розмежування молодіжного руху на політичний та не політичний протест розпочалось в рамках самої контркультури вже на ранньому її етапі: бітники, яких доцільно вважати свого роду «батьками контркультури», починаючи з 1948 р., розпалися на дві категорії – «холодних» і «гарячих». Причому, якщо перші встали на шлях пасивного, позбавленого соціального значення протесту, закликали всіх до любові та шукали заспокоєння у релігії, то останні зберігали активну позицію, поєднуючи у своїх творах нотки бунтарства і відчаю²⁰. «Холодні» бітники, таким чином, дали початок контркультурі у чистому, вузькому розумінні цього слова, знайшовши своє продовження у ненасильницьких формах молодіжного опору, русі хіппі, тоді як «гарячі» надалі вплинули на формування радикальної свідомості молодіжного протесту.

Отже, цілком правомірно, аналізуючи молодіжну контркультуру 60-х рр. у її широкому розумінні, як тотожну молодіжному протесту в цілому, виділити у ній дві площини: *не політичний протест* (який переважно втілювався у *хіппізмі*) та *суспільно-політичний протест*, що, в свою чергу, включав у себе *ліберальний, реформістський, ліворадикальний та лівоекстремістський напрямки*. Радянська дослідниця К. М'яло цілком слушно вважала двома рівнозначно найбільшими проявами молодіжної активності у другій половині 60-х рр. «Червоний Травень» 1968 р. у Франції та музичний фестиваль у м. Вудсток в 1969 р.²¹. Додамо, що перший являв собою вищий етап у розвитку суспільно-політичного протесту молоді, тоді як другий – протесту не політичного.

Водночас, як засвідчують всі дослідники, помилкою було б протиставляти обидві сторони контркультури, чи говорити про абсолютну ізолюваність їх одна від одної, адже вони взаємодіяли між собою, являючи на практиці єдине ціле – молодіжний рух другої половини 60-х рр. XX ст. в країнах Заходу. У ході такої взаємодії та взаємовпливу формувались

принципи, ідейні положення та світоглядні орієнтири, спільні для всього молодіжного радикального протесту. Цікавим фактом є також те, що на перетині двох площин молодіжної контркультури виникли своєрідні гібридні форми протесту (наприклад, субкультури американських йіппі, європейських «прово» та ін.), які у своїй діяльності досить оригінально поєднували політичні цілі з карнавально-епатажними методами їх досягнення. Для розуміння суті молодіжного протесту 60-х рр. в країнах Західної Європи та США однаковою мірою є важливим аналіз як суспільно-політичного, так і не політичного аспектів цього феномену. Саме не політичний протест, по-перше, фактично сформував направленість і характер руху в цілому, а, по-друге, виявився довготривалішим у часовому вимірі, оскільки і сформувався раніше, і продовжив своє існування після загального занепаду молодіжної активності у країнах Західної Європи і США.

При всій суперечності молодіжної контркультури 60-х рр. та складності її для дослідження, тим не менше, цілком правомірно виділити в ній головні елементи, визначальні для молодіжного руху названого періоду.

Молодіжний сленг. На вербальному рівні функцію самоототожнення, відокремлення «своїх» від «чужих», в молодіжній контркультурі 60-х рр. виконувала специфічна молодіжна мова, або сленг, жаргон. Варто погодитись з К. Менертом, який розглядав два види молодіжного сленгу: 1) мова, побудована на вживанні ненормативної лексики, непристойностей, що є «традиційним знаряддям відчужених осіб»; 2) своєрідний соціологічний жаргон, який являв собою суміш термінів, що використовуються в марксизмі, психоаналізі та у творах представників Франкфуртської школи²². Однак, на думку автора статті, абсолютизувати наведену Менертом типологію молодіжного сленгу недоцільно, оскільки вона є скоріше умовною, розробленою для зручнішого аналізу. Здається правомірним стверджувати, що у мовному вжитку молоді 60-х рр., незалежно від її приналежності до політичного чи не політичного напрямків протесту, вільно поєднувались соціологічні категорії з ненормативною лексикою. Напевно, соціологічна термінологія була способом раціональної критики суспільного ладу, тоді як «нецензурщина» – засобом емоційно вираженого протесту проти норм домінуючої культури.

Заперечення морально-етичних цінностей домінуючої у суспільстві культури. Австрійський дослідник К. Лоренц порівнював ненависть представників молоді 60-х рр. до старшого покоління з «найбільш безжальною... ворожнечею – національною ненавистю»; при цьому молодь не просто відкидає або ігнорує традиційну поведінку, але й бере її в якості вихідного зразка, для того, щоб усе робити навпаки²³. З цією думкою фактично погоджувався названий вище дослідник Ф. Фрідман, який відзначав внутрішню обмеженість молодіжної контркультури, оскільки її уявний «негативізм» являв собою лише формальне «перевертання» мотивів та елементів домінуючої культури²⁴. В основі такого протистояння культур знаходиться явище, загальновідоме як «конфлікт поколінь», «конфлікт батьків і дітей».

Втім, варто підкреслити, що не всі західні дослідники цілковито погоджувались з тезою про ізолюваність молодіжної контркультури чи її цілковити ворожість домінуючій культурі. Так, австрійський соціолог Л. Розенмайер стверджував, що молодіжна культура являє собою скоріше посередника, а надалі й провідника ідей та зразків поведінки, «апробованих» молодшим поколінням, ніж «острів, ізолюваний від суспільства». У молодіжній культурі як наборі цінностей, норм та символів, що реалізуються в соціальній поведінці, завжди присутня неабияка частка індустрії моди та дозвілля, створеної для молоді представниками «дорослого світу»²⁵. Однак Розенмайер також не заперечував, що принаймні зовні молодіжна контркультура всіляко намагається протиставити себе культурі домінуючій у суспільстві, отож застереження дослідника загальної картини не змінює.

Ставлення до насильства. У середині контркультури фактично від її зародження і по сьогоднішній день, незалежно від неполітичної чи суспільно-політичної направленостей, точилася боротьба між прихильниками *ненасильницької тактики* (субкультура хіппі, учасники кампанії за громадянські права негрів у США), і *насильства* як способу самовиразу індивіда (субкультури рокерів, частково бітників) та суспільних перетворень у цілому (йіппі, "прово", "везермени" та інші). Таким чином обидві тенденції, постійно конфліктуючи між собою, проходять крізь всі 60-ті рр., беруться на озброєння різними фракціями всередині молодіжного руху.

У даному контексті варто навести думку американського дослідника К. Кеністона, який був схильний абсолютизувати ідею ненасильства для формування протестної свідомості 60-х рр. Фактично дослідник розглядав цю ідею як головний мотив, саме навколо якого об'єднувались інколи протилежні за ідеологічними засадами субкультури, зазначаючи, що «основний стиль як хіппі, так і радикалів є глибоко протилежним війні, руйнуванню та експлуатації людини людиною, а також насиллю як засобом внутрішньої та зовнішньої політики»²⁶. Хоча теза Кеністона про універсальність принципу ненасильства для всіх етапів молодіжного руху 60-х може бути поставлена під сумнів, однак щодо об'єднуючої ролі даної ідеї на стадії зародження молодіжного протесту, він, безумовно, мав рацію.

Деякі дослідники, навпаки, займали протилежну Кеністону позицію, відмічаючи у молодіжному протесті насамперед схильність до насилля та руйнування. Так, консервативно налаштований американський вчений Р. Нісбет у поведінці частини студентських радикалів другої половини 60-х рр. знаходив паралелі з ексцесами нацистської молоді в Німеччині 20-х рр.: культивування лайки, образи по відношенню до викладачів та науковців, підбурювання до різноманітних форм насильства²⁷. Безумовно, такі крайні прояви молодіжного протесту також мали місце, хоча в тому, що дослідник робить наголос саме на них, напевно відіграли роль особисті емоції як свідка студентських заворушень (Нісбет у 60-х рр. працював викладачем у Берклі, одному з центрів студентського руху в США). Зі свого боку, французький соціолог А. Турен, також відмічаючи нехарактерне для попереднього етапу розвитку молодіжного руху поширення насильства як засобу боротьби за свої

вимоги, водночас підкреслював, що воно було «пов'язане з впливом негритянського руху і, як наслідок, з втручанням поліції»²⁸.

Комунаризм. Одним з центральних у контркультурі 60-х рр., як правомірно відмітила радянська дослідниця К. Мяло, був принцип співмешкання разом, общиною чи комунуою. На її думку, саме з цим принципом були пов'язані всі спроби активістів молодіжного руху другої половини 60-х рр. запропонувати будь-які альтернативні форми соціального устрою²⁹. Подібну ж думку висловлював К. Кеністон³⁰. За слушним твердженням радянського дослідника Є. Балагушкіна, саме у комунаризмі проявлялися спроби реалізації як негативної (руйнівної), так і позитивної (творчої) частини програми соціального протесту молоді; створення комун було водночас і гаслом молодіжного руху другої половини 60-х рр., і найближчим практичним завданням³¹.

На масовому рівні ідею комунаризму започаткували хіппі, однак вона однаковою мірою проявлялася в організації спільного проживання як у комунах хіппі, так і в студентських кампусах. Варто погодитись з названим вище Є. Балагушкіним, який запропонував виділяти три типи молодіжних комун, залежно від цілей, змісту та форми організації спільної життєдіяльності: комуні, засновані з політичною метою, комуні, які переслідують насамперед соціально-побутові завдання (так звані «великі сім'ї»), та комуні, в яких увага зосереджувалася на проблемах психології особистості та міжособистісних стосунків³².

Рок-музика. Необхідно відзначити, що величезну роль у формуванні та збереженні молодіжної контркультури відігравав такий специфічний складовий елемент, як рок-культура. На слушну думку англійського соціолога-марксиста М. Джекса, рок-музика, яка базувалась насамперед на негритянських ритмах, захоплювала молодь своєю гучністю, нав'язливістю, а також тим, що абсолютно не сприймалась «суспільством дорослих»; таким чином вона стала повсякденним способом самовиразу молоді, невід'ємним зовнішнім атрибутом «нового покоління», його голосом³³.

Варто погодитись зі справедливою думкою вже згаданого радянського дослідника І. Хижняка, який виділяв наступні соціальні функції рок-музики у молодіжному середовищі з першої половини 50-х до приблизно 1960 р.: *функція обслуговування міжособистісних стосунків* (постійні зустрічі, спілкування молодих людей на концертах рок-зірок); *функція визначення групової приналежності* (рок музика виступає посередником, який забезпечує взаємозв'язок і певну культурну єдність своїх прихильників); *функція закріплення певних форм поведінки та збереження єдності групи* (включає створення моделей зачісок, одягу, наслідування ходи своїх кумирів та інше); *функція соціалізації почуттів* (поширення серед слухачів заздалегідь підготовлених способів переживання); *функція психічної та фізіологічної розрядки*; *функція ідентифікації з подібними до себе* (втрата індивідом своєї соціальної та особистої визначеності, ототожнення з іншими на підсвідомому рівні); *ідеологічна функція* (примирення з існуючим суспільством та нав'язування позитивного ставлення до нього)³⁴.

Погоджуючись з більшістю виділених І. Хижняком функцій, потрібно водночас поставити під сумнів його тлумачення змісту останньої функції як примирення з навколишнім суспільством. Ризикнемо стверджувати, що рок-музика саме періоду 60-х рр. спонукала скоріше не до замирення з суспільством, а, навпаки, виступала як чинник, стимулюючий молодь до протесту. За словами К. Ліча, саме у популярній тоді в молодіжному середовищі музиці, а не у політичній чи релігійній літературі втілювались основні цінності молодіжної культури на початковому етапі її формування³⁵. Натомість К. Менерт розглядав роль рок-культури у розвитку молодіжного руху в історичній динаміці: зокрема, він вважав, що протягом 60-х рр. пісні протесту сприяли розвитку політичного аспекту молодіжного руху, впливаючи на нього, насамперед, за допомогою змісту текстів; однак після занепаду молодіжної активності рок-музика перетворилась на суто розважальний фактор, позбавившись свого антисуспільного потенціалу³⁶.

Вживання психоделіків. З часів так званої «психоделічної революції» (ідея Т.Лірі про використання наркотиків для здійснення «революційних» змін у психіці індивіда) застосовування наркотичних речовин для «розширення свідомості» стало невід'ємним атрибутом усіх молодіжних субкультур 60-х рр. Наймасовішого поширення «наркокультура» набула у середовищі представників субкультури хіппі. Наприкінці 60-х рр. 2/3 нью-йоркських хіппі вживали марихуану, 41% - ЛСД; у Сан-Франциско 56% хіппі споживали ЛСД, 78% - марихуану; нарешті 3/4 лондонських хіппі були прихильниками марихуани, 1/3 – ЛСД³⁷.

Свого логічного завершення «наркокультура» сягнула в субкультурі «джанкі» (назва походить від «джанкі» – жаргонного слова на позначення опіуму та всіх похідних від нього наркотиків). Останні, будучи неприйнятими навіть хіппі (які, як зазначалося, вживали здебільшого «м'які наркотики» – марихуану та інші), утворили замкнені угруповання, засобами і метою існування яких були «важкі» наркотики та специфічний досвід затьмарення свідомості, який вони отримували в ході їх вживання³⁸. Збільшення доз та винайдення нових способів прийому психоделіків стали сенсом буття. Зрозуміло, що будь-який протест, навіть у неополітичних його формах, розчинявся у необхідності дістати чергову «дозу». Жалюгідне життя затятих «джанкі» описав в однойменному романі один з засновників бітницького руху У. Берроуз³⁹, багата на події та спокуси біографія якого не раз зводила його з представниками цієї субкультури.

Субкультура «джанкі» була крайнім проявом «психоделічної революції», однак сама традиція оцінювання суспільних вад крізь призму набутого «розширенням свідомості» досвіду, притаманна для всіх напрямків молодіжного протесту 60-х рр. Так, лідер йіппі (субкультура на межі хіппі та лівого радикалізму) Дж. Рубін, який наголошував на «революційності», навіть «комуністичності» вживання марихуани, стверджував, що «марихуана це сироватка правди... трава зруйнувала лівих, як рух меншин, створивши на їх місці молодіжну культуру»⁴⁰.

Серед дослідників та колишніх учасників молодіжного руху другої половини 60-х рр. нерідко висловлюється думка про тісний взаємозв'язок між рок-музикою та використанням наркотичних речовин⁴¹. Дана теза навряд чи може вважатись простим перебільшенням. Небезпідставно вважається, що ЛСД почав впливати у першу чергу на субкультуру хіппі частково через музику популярних у той час рок-груп, зокрема, так званого «кислотного року»⁴².

Один з представників хіппі С. Стоун безпосередньо пов'язує значення, яке відіграла музика 50-60-х рр. у становленні контркультури, із вживання наркотичних речовин: «Музика допомагала ... самовиражатися емоційно, духовно, політично. ... У той час як хіппі досліджували свій внутрішній світ, музика вела їх у пошуках сенсу. Від музики можна полетіти навіть без наркотиків. А з наркотиками... музика може стати релігійним досвідом»⁴³.

Сексуальна розкутість. Фактичною передумовою лібералізації сексуальних стосунків у 50 - 60-х рр. ХХ ст., на думку американського дослідника К. Ліча, стали зміни у трьох галузях: у теоретичних дослідженнях людської сексуальності (З. Фрейд, В. Райх та інші), у статевих стосунках та сексуальній поведінці як такій, а також у ставленні до цієї проблеми християнської думки⁴⁴. Масове поширення різноманітних форм контрацепції, порівняна легкість лікування за допомогою антибіотиків хвороб, які передаються статевим шляхом сприяли тому, що дошлюбна та позашлюбна сексуальна активність молодих людей стала нормою. Заперечення традиційних етико-культурних норм суспільства поширилось і на сексуальну сферу: такі форми міжстатевих взаємин як бісексуалізм, гомосексуалізм, груповий шлюб у молодіжному середовищі (особливо в умовах різних комун), втратили своє «табу». Статеві стосунки розглядалися не як засіб продовження роду, а як спосіб отримання забороненої раніше суто фізичної насолоди, а нерідко – як доповнення насолоди психічної, досягнутої за допомогою вживання наркотичних речовин.

З іншого боку, не виключено, що сексуальна розкутість до певної міри була побічним ефектом вживання «легких» наркотичних речовин, таких як марихуана, що, починаючи з 50-х рр. набула неабиякого поширення серед радикальних молодіжних субкультур. Згадуваний вище У. Берроуз, посиляючись на власний досвід, наголошував на тому, що вживання марихуани, як правило, справляло сильну збуджуючу дію на статеву функцію організму⁴⁵.

Водночас, сексуальні ексцеси та відхилення ставали невід'ємною складовою частиною притаманного для контркультури ідеї пошуку нової свідомості, нових форм сім'ї та співіснування людей тощо. Нарешті, сексуальна розкутість у представників суспільно-політичного напрямку контркультури сприймалась як частина революції, спрямованої проти лицемірства у сімейних стосунках: «Хто двічі спить із тим самим партнером, належить до істеблішменту!»⁴⁶.

В цілому ж, на нашу думку, найбільш влучною і яскравою ілюстрацією молодіжної контркультури 60-х рр. є наведений американським дослідником

Е. Семпсоном, вироблений засобами масової інформації стереотип молодого людини 60-х рр. Остання відрізнялася «довгим нечесаним волоссям, бородою, намистами, медальйонами, високими черевиками, сандаліями, зношеним одягом, любов'ю до гучної музики та поп-фестивалів, диким стилем танцю, пристрастю до наркотиків та шаленого сексу і, зрозуміло, радикальними політичними позиціями та поведінкою, при повній відсутності дійсної відповідальності та поваги до інших»⁴⁷. І хоча сам дослідник схильний був піддавати цей стереотип сумнівам, є підстави застосувати даний опис, із певними застереженнями, до всієї контркультури. Адже саме таким чином відображалися поведінка, спосіб життя та сукупність ідейних поглядів активістів молодіжного протесту другої половини 60-х рр. XX ст. в країнах Західної Європи та США у свідомості пересічних спостерігачів та сучасників цього явища.

Отже, застосування таких історико-соціологічних понять як «субкультура» та «контркультура» для аналізу молодіжного протесту дає можливість виокремити низку атрибутів, визначальних як для окремих молодіжних субкультур другої половини 60-х рр., так і для контркультури в цілому (антикультури, або «субкультури протесту», за визначенням різних дослідників), яка сформувалася у зазначений період в країнах Західної Європи та США. Серед даних атрибутів, передусім, необхідно виділити масове поширення молодіжного сленгу (у тому числі з використанням ненормативної лексики), заперечення більшою або меншою мірою морально-етичних цінностей домінуючої у суспільстві культури, ставлення до насильства як способу самовиразу на індивідуальному рівні та засобу розв'язання суспільних суперечностей на рівні соціуму, комунаризм (схильність до співжительства на засадах комуні або общини), захоплення рок-музикою, широке застосовування психоделічних (наркотичних) речовин у побуті та громадській діяльності, сексуальну розкутість тощо.

Примітки:

¹ Leech K. Youthquake. The growth of a counter-culture through two decades. – London, 1973. – P. 7.

² Цит. за: Там само. – P. 116-117.

³ Цит. за: Там само. – P. 117.

⁴ Замошкин Ю.А., Мотрошилова Н.В. "Новые левые", их мысли и настроения // Вопросы философии. – 1971. - № 4. – С. 51.

⁵ Там само.

⁶ Ellul J. De la revolution aux revoltes. – Paris, 1972. – P. 233-234.

⁷ Fridmann F. Youth and society. – London, 1971. - P. 15.

⁸ Woodward C.V. What became of the 1960s? The collapse of activism // "New Republic". – Wash. – 1974. – Nov. 9. – vol. 171. - № 19. – P. 20.

⁹ Howard G., Howard M. Youth and counterculture // Outsiders USA. Originals essays on 24 outgroups in American society. – San Francisco. - P. 327.

¹⁰ Хижняк И.А. Парадоксы рок-музыки: мифы и реальность. – К.: Молодь, 1989. – С. 21, 23.

¹¹ Иконникова С.Н., Шумилова Э.Н. Критика буржуазных теорий "конфликта поколений" и молодежи как "нового общественного класса" // Молодежь, НТР, капитализм. – М.: Издательство МГУ, 1979. – С. 178.

¹² Там само. – С. 180.

¹³ Арсланов В. Демократическое юношество перед лицом социально-культурных противоречий капитализма // Коммунист. – 1979. - № 16. – С. 74.

¹⁴ Давыдов Ю.Н. Контркультура и кризис социализации молодежи // Молодежь, НТР, капитализм. – М.: Издательство МГУ, 1979. – С. 248.

¹⁵ Гуревич П.С. Субкультура и Контркультура (Из книги: Культурология). Дата перегляду 26 березня 2005: <http://www.countries.ru/library/terms/subcult.htm>.

¹⁶ Там само.

¹⁷ Див., напр.: Соціологія. Посібник для студентів вищих навчальних закладів / За ред. доктора історичних наук Городеяненка В.Г. – К.: Видавничий центр "Академія", 1999. - С. 203.

¹⁸ Якуба О. Молодіжні рухи та їх базова типологізація // "І": Незалежний культурологічний часопис. – 2002. – Число 24. Покоління і молодіжні субкультури. – С. 128-129.

¹⁹ Давыдов Ю.Н. Вказ. праця. – С. 261-262.

²⁰ Лесин В.М., Пулинець О.С. Словник літературознавчих термінів. Видання 2, перероб. і доп. – К.: Радянська школа, 1965. – С. 49-50.

²¹ Мяло К.Г. Под знаменем бунта: Очерки по истории и психологии молодежного протеста 1950 – 70-х гг. – М.: Молодая гвардия, 1985. – С. 152.

²² Mehnert K. Jugend im Zeit - Bruch. Woher - Wohin. - Stuttgart, 1976. – S. 270-272.

²³ Lorenz K. Les huit peches capitaux de notre civilisation. - Paris, 1973. – P. 109, 112.

²⁴ Fridmann F. Op. cit. – P. 15.

²⁵ Rosenmayr L. Hauptgebiete der Jugendsoziologie // Handbuch der empirischen Sozialforschung. Hrsg. von R. König.- Stuttgart, 1969. – Bd. 2. – S. 130, 147.

²⁶ Keniston K. Youth, Change and Violence // Rebels or revolutionaries? Student movements of the 1960's. A perceptive analysis of this turbulent period of our recent history. - New York, 1975. - P. 127.

²⁷ Nisbet R. Who killed the student revolution // Rebels or revolutionaries? Student movements of the 1960's. A perceptive analysis of this turbulent period of our recent history. - New York, 1975. – P. 139.

²⁸ Touraine A. Universite et societe aux Etats-Unis. – Paris, 1972. – P. 251.

²⁹ Мяло К.Г. Вказ. праця. – С. 72.

³⁰ Keniston K. Op. cit. – P. 125.

³¹ Балагушкин Е.Г. Влияние неопреимизма и теорий сексуальной революции на нравственное сознание молодежи Запада // Молодежь, НТР, капитализм. – М.: Издательство МГУ, 1979. – С. 238.

³² Там само.

³³ Jacques M. Trends in youth culture: some aspects // Marxism today. – London. – 1973. – vol. 17. - № 9. – P. 272.

³⁴ Хижняк И.А. Вказ. праця. – С. 24-25.

³⁵ Leech K. Op. cit. – P. 8.

³⁶ Mehnert K. Op. cit. – S. 335.

³⁷ Хойбнер Т. Вызов неприкаянных: Модные волны и молодежные течения – теды, хиппи, панки, рокеры – в западном мире. / Пер. с нем. – М.: Молодая гвардия, 1990. – С. 167.

³⁸ Див. докл.: Мяло К.Г. – Вказ. праця. – С. 148-149.

³⁹ Берроуз У. Джанки: Исповедь неисправимого наркомана // Берроуз У. Джанки: Исповедь неисправимого наркомана. Письма Яхе. Гомосек: Романы: Пер. с англ. А. Керви – М.: ООО "Издательство АСТ": ЗАО НПП "Ермак", 2004. – С. 15.

⁴⁰ Rubin J. How to Be a Yippie // Rebels or revolutionaries? Student movements of the 1960's. A perceptive analysis of this turbulent period of our recent history. - New York, 1975. - P. 109, 110.

⁴¹ Див., напр.: Хойбнер Т. Вказ. праця. - С. 162-167.

⁴² Психоделическое движение. Дата перегляду 1 червня 2005:
<http://nirl.h1.ru/psymovement.htm>.

⁴³ Музыка хиппи: песни с посланием / Стоун С. Хиппи от А до Я. Секс, наркотики, музыка и влияние на общество с шестидесятых до наших дней. Дата перегляду 27 червня 2005:
<http://www.hippy.ru/az/p90.htm>.

⁴⁴ Leech K. Op. cit. - P. 23.

⁴⁵ Берроуз У. Вказ. Праця. - С. 38.

⁴⁶ Цит. за: Загородка Д. Йошка Фишер // "І": Незалежний культурологічний часопис. - 2002. - Число 24. Покоління і молодіжні субкультури. - С. 47.

⁴⁷ Sampson E. The college student // Outsiders USA. Original essays on 24 outgroups in American society. - San-Francisco, 1973. - P. 548.

Андрей Минаев

**Понятия "субкультура" и "контркультура"
в контексте молодежного протеста второй половины 60-х гг. XX ст.
в странах Западной Европы и США**

В своей статье автор исследует содержание понятий "контркультура" и "субкультура" в контексте молодежного протеста второй половины 60-х гг. XX ст. в странах Западной Европы и США. Автор выделяет и анализирует такие атрибуты молодежной контркультуры 60-х гг. как специфический молодежный сленг, отношение к насилию, "коммунализм", влияние рок-культуры, применение наркотических ("психоделических") веществ, сексуальную раскованность и т.д.

Andriy Minaev

**The concepts "subculture" and "counterculture"
in the context of youth protest of the second half of the 60's of the XX-th century in the
countries of the Western Europe and the USA**

In his article the author investigates the contents of the concepts "counterculture" and "subculture" in a context of the youth protest of the second half of the 60's of the XX-th century in the countries of the Western Europe and the USA. The author divides and analyzes such attributes of a youth counterculture of 60-th as the specific youth slang, the attitude to violence, the "communnarism", an influence of the rock-culture, an application of the drug ("psychedelic") substances, the sexual relaxedness, etc.

Надійшла до редколегії 16.10.2006

До питання про роль пропаганди у формуванні образу ворога під час „Великої війни” 1914 -1918 рр.

Не останню роль у формуванні тотального характеру Першої світової війни, зіграли можливості пропаганди. Щоб краще зрозуміти роль пропаганди сьогодні, необхідно постійно звертатися до досвіду минулого. Саме тому в даній статті зроблена спроба показати основні прийоми і методи пропагандистського впливу на суспільну думку, в період свого становлення, з метою формування образу ворога.

Праць, присвячених ролі пропаганди під час війни 1914-1918 рр. в українській історіографії, майже немає. Серед радянських дослідників можна виділити праці Беглова С. «Внешнеполитическая пропаганда. Очерк теории и практики»¹ і Селезнєва П. «Война и идеологическая борьба»². Хоча автори не відходили від офіційних позицій радянської історіографії, їм всеж таки вдалося показати історичний розвиток, місце та роль пропаганди в житті суспільства. Нові підходи у вивченні історичних явищ і процесів змусили істориків відійти від стереотипних схем дослідження історичних явищ і процесів. Однак, поки що, не має ґрунтовних досліджень на задану проблематику.

Основною джерельною базою даної статті виступають записки сучасників Першої світової війни, повідомлення кореспондентів різних періодичних видань, з яких можна зробити певні узагальнення.

Під час Першої світової війни пропаганда виявилася новим явищем, однак пропагандистам вдалося зосередити потужні ресурси на психологічній обробці ворога. Вплив пропаганди був такий шалений, що це іноді викликало обурення серед критично мислячих людей. Так, в одному листі з фронту можна прочитати наступне: “Окрім усіх негативних сторін війни, як такої, ця війна поряд з величезними своїми розмірами охоплена величезним морем брехні...”³.

Не всі спочатку оцінили можливості пропаганди. “Думка про те, що пропаганда є новою зброєю, яка за результатами може замінити кілька армійських корпусів, тоді просто зустрічали з посмішкою. Дуже неохоче на такі цілі надавалися гроші, а сміливі дії небагатьох ентузіастів розглядалися як недбалі авантюри божевільних людей”³, - писав відомий англійський фахівець з цієї справи К. Стюарт. Однак, досить швидко політичні і військові кола переконалися у ефективності пропаганди. Головним технічним засобом останньої, переважно на фронті, були листівки. Їх розповсюджували над позиціями ворога головним чином за допомогою аеропланів. Крім них використовувалися також повітряні кулі та спеціальні артилерійські снаряди. Масштаби ведення такої фронтової пропаганди, безумовно, вражають. Так, французи скинули за роки війни над німецькими позиціями і тилом 29 млн. прим. листівок, тобто приблизно по 750 тис. за місяць, тоді як англійці - щомісяця до 1 млн. прим.⁴. Зміст листівок мав на меті деморалізацію против-

ника. Для ілюстрації наведемо зміст однієї з таких листівок, скинутих з німецького аероплану на російські позиції, в якій, зокрема, писалось: “Російські солдати! Дочекалися ви того, що вже давно пророкували вам усі доброзичливі люди: ваша кров потекла рясно і пінясто, як хвилі матінки Волги, усе марно, оскільки ваша армія, знищена в Галичині та Пруссії, панічно відступила, залишаючи сотні тисяч вбитими, полоненими. Можливо вам ще не відомо, як добре живеться вашому брату в німецькому полоні, - приходьте й ви до нас хоч цілими ротами, навіть армійськими корпусами, як це вже зробили тисячі ваших братів! Страхніть з ваших чобіт пилуку брехні, якою осліплюють вас!”⁵. Подібні методи, з різним успіхом і можливостями застосовували усі сторони європейського конфлікту.

Улюбленою темою пропагандистів були сюжети про шпигунів. Їх вдало експлуатували газети, які, фактично, маніпулювали настроями в суспільстві, сприяючи формуванню в громадській думці страху перед шпигунами, які, нібито, заповнили все довкола. На користь поширення «шпигуноманії» був той факт, що під час проголошення війни тисячі іноземних громадян опинилися за межами власної Батьківщини. Зокрема, велика кількість підданих Росії перебувала в Німеччині, ставши одразу об’єктом підозр у шпигунстві. Майже усі газети писали, що Німеччина переповнена російськими шпигунами, і допомога в їхньому викритті є патріотичним обов’язком кожного німця⁶. Доходило навіть до абсурдних звинувачень. Так, один німецький службовець стверджував, що російський лікар, який попрацював до того 14 років в німецьких лікарнях, отруїв холерними вібраціями річку, а офіцер німецької армії повідомив, що начебто схопили росіянина з торбами отрути, який намагався отруїти усі криниці в Німеччині⁷. “Шпигуноманія” процвітала усюди, ледве не кожен патріотично налаштований німець прагнув викрити шпигунів, які маскувалися під сестер-милосердя і навіть під німецьких військових. Цікаво, що переважна більшість німців вважали, що газети пишуть правду. На сторінках часописів, часто з’являлися заклики німецьких патріотів, щоб не допускати жодних послаблень відносно поранених і полонених. Схожа ситуація склалася і в інших воюючих країнах, наприклад, в Росії відносно підданих Німеччини та Австро-Угорщини.

Отже, можна відзначити, що під впливом шаленої пропаганди серед мирного населення почали набувати масового поширення мілітаристські настрої.

Сюжети про шпигунство доповнювались тематикою звірств, нібито здійснених вояками ворожих армій на фронтах. При цьому варто зауважити, що газети часто вигадували факти, або узагальнювали окремі випадки без достатньої на це підстави⁸.

Загалом, стереотипи образу ворога, які формувалися на сторінках різноманітної періодики, відображалися навіть у назвах надрукованих матеріалів. Зокрема, в “Бюлетенях літератури та життя” інколи можна було зустріти наступні назви: “Духовне банкрутство німецької культури”; “Ніще проти німців”; “Німецький шпіонаж” тощо⁹.

У суспільній свідомості формувався стереотип ворога, позбавленого людяності, готового здійснити будь-яку підлоту, аби задовольнити власні “дикі інстинкти”. Мета, яка при цьому переслідувалася, полягала у формуванні ненависті до ворогів серед мирного населення та армії. Враховуючи неоднозначність ситуації, зауважимо, що свою роль вона виконувала старанно. Втім, не варто і перебільшувати значення впливу пропаганди на свідомість людей. Часто брехня була настільки відвертою, що викликала у читачів недовіру, або навіть сміх. У своєму бажанні представити ворога гірше ніж він є насправді, творці пропагандистських кліше забували про різницю невідповідності між тим, що пишуть газети, з одного боку, і народними настроями, з іншого. Преса, за словами одного російського селянина, вчинила, немов недосвідчений начальник, розпочавши свою кар’єру з “гнівного притоптування ногами”¹⁰.

Важливим чинником психологічного впливу на армію і населення була церква.

Німецький богослов Еміль Фершер у своїй праці про ставлення євангелістичної церкви Німеччини до війни відверто зізнався, що церква вбачає своє головне завдання у зміцненні патріотичних почуттів громадян, а також в освяченні цих почуттів. Подібний пафос спостерігався у Франції, де церква також підкреслювала “святість” війни, яка, нібито, повинна відродити велич французької нації. Схожу позицію зайняла й церква в Англії. Наприклад, архієпископ м. Глазго назвав війну проти Німеччини “хрестовим походом проти язичництва”. Протоієрей Восторгов, настоятель собору Василя Блаженного в Москві, підкреслюючи важливість моменту, говорив: “...Вирішується питання: бути чи не бути Росії великою державою, що стоятиме на сторожі правди...”¹¹.

Безумовно, церква, як духовний лідер суспільства, активно включилася в процес створення стереотипів та формування образу війни. Підтримка церкви була не випадковою, оскільки вона прагнула розширити свій вплив на суспільство і зберегти власну легітимну позицію.

Отож, своєрідний спалах пропагандистського протистояння саме в роки Першої світової війни виявився цілком закономірним, оскільки був обумовлений трьома чинниками, а саме: можливостями техніки; тотальним характером війни; великим попитом на інформацію. Цим скористалися політичні і насамперед військові кола воюючих держав. Вони прагнули, по-перше, постійно підтримувати патріотичні настрої серед власної армії та населення, а, по-друге, деморалізувати армію і цивільне населення країни-противника. Основним змістом пропагандистських матеріалів було розповсюдження неправдивої або неперевіреної інформації, змістовно спрямованої на різнобічну дискредитацію ворога в очах громадськості.

Примітки:

¹ Беглов С. И. Внешнеполитическая пропаганда. Очерк теории и практики: Учеб. пособие для фак-тов журналистики. - М.: Высш. шк., 1984.

² Селезнёв И. А. Война и идеологическая борьба. - М.: Воениздат, 1964.

Центральный державний історичний архів України. – Ф. 385. – Оп. 2. – Спр. 63268. – Арк. 365.

³ Стюарт К. Тайны дома Крю. Английская пропаганда в мировую войну 1914-1918. – М.-Л.: Гос. изд-во отдел военной литер-ы, 1928. – С.55.

⁴ Селезнёв И. А. Война и идеологическая борьба. – М.: Воениздат, 1964. – С.44- 45.

⁵ Локоткош Б.Н. Записки штабс-капитана: Документальная повесть о почти забытой войне (1914-1918): В двух книгах. Кн.2. – Луганск: Обл.изд “Світлиця”, 1916.- С.48.

⁶ Григорьев С. Два месяца в германском плену. (Впечатления, наблюдения, выводы). – Одесса: Изд-во Порядок. С. К. Цессарського, 1914. – С.76.

⁷ Рексанов С.А. Германия в зените войны. Из записной книжки невольного свидетеля. – Петроград: Типография тов-ва общественная польза, 1914. – С.3-33.

⁸ Див. напр.: Иностранное обозрение // Вестник Европы. – 1914. – № 11.- С. 364-374.

⁹ Бюллетень литературы и жизни. – 1914. – № 2.- С. 81-85.

¹⁰ Русская школа. – 1915. – № 1. – С. 50-67.

¹¹ Эльвин Ил. Церковь и война. – М.: ОГИЗ. Гос.антирелиг. изда-во, 19 ??????

Олександр Олиевский

К вопросу о роли пропаганды в формировании образа врага во время „Великой войны” 1914-1918 гг.

В статье сделана попытка показать роль и методы пропаганды в формировании образа и деморализации врага в годы первой мировой войны.

Oleksandr Oliyevskyi

To a question on a role of propagation in formation of an image of the enemy during Great war of 1914-1918.

In the article the attempt was made to show the role and propagand's methods in forming of manner and anemy's demoralization in the years of First World War.

Надійшла до редколегії 16.11.2006

ПРОБЛЕМИ СУЧАСНОГО СВІТУ

УДК 94 (495.6) «2001»

Наталія Стрельчук

Конфлікт 2001 р. у Македонії та роль НАТО і ЄС у його вирішенні

Сучасні конфліктологи пропонують аналізувати конфлікти, використовуючи причинно-ланцюговий зв'язок: конфліктогенні чинники – причина – виникнення конфлікту.

Серед конфліктогенних чинників прийнято виділяти історичні, економічні, соціальні, політичні, духовні, етнонаціональні. До історичних чинників, у випадку конфлікту 2001 р. на території Республіки Македонія, можна віднести невіришеність так званих “албанського” та “македонського” питань у другій половині XIX – XX ст., а також запізнілість і незавершеність процесів формування націй у Південно-Східній Європі.

Серед соціально-економічних чинників, на нашу думку, найбільш суттєвими стали негативні наслідки трансформування економічної системи: високий рівень безробіття, зростання кількості “нових” бідних, несправедлива приватизація, корупція, диспропорції у розвитку регіонів та

© Стрельчук Н., 2007

інші негативні явища.

До політичних чинників можна віднести дискредитацію існуючої влади, зверхність націоналістичної ідеології у партійних програмах найбільших македонських і албанських партій, існування кланових радикальних політичних груп і ультраналаштованих лідерів у албанській та македонській елітах. Дискредитація політичних інститутів влади відбувається тому, що вони не здатні виконувати владні функції, необхідні для забезпечення безпеки та нормальних умов існування суспільства. У такому випадку, вважає український дослідник конфліктів на посткомуністичному просторі Г. Перепилиця, втрачається контроль з боку політичної влади над територією або її певною частиною, як і контроль над ситуацією в країні. На його думку, це призводить до того, що вакуум влади заповнюють регіональні лідери або ультрарадикальні чи кримінальні угруповання¹. Приблизно із другої половини 1999 року македонська влада фактично не контролювала територію Західної Македонії та кордон із Косово, що призвело до зростання неконтрольованої міграції, контрабандної торгівлі людьми, зброєю і наркотиками.

За типологією конфліктів, що ґрунтується на принципі аналізу змісту основних вимог, конфлікт 2001 р. у Македонії можна визначати як статусний. Основні вимоги, які висунули лідери албанських партій Македонії, були спрямовані на підвищення політичного статусу албанської меншини і майже не відрізнялися від вимог, які висувалися на початку 90-х років: внести зміни до Конституції, в першу чергу до “Преамбули”, де визнати албанців другим державотворчим народом у РМ; надати албанській мові статус другої державної мови; здійснити децентралізацію влади; забезпечити пропорційне представництво меншин на всіх рівнях влади; визнати університет з албанською мовою викладання у м. Тетово державним². Поступово конфлікт, який протікав у мирній формі, модифікувався і набув насильницької форми - переріс зі збройних сутичок у війну з людськими жертвами.

Репортери назвали події 2001 р. у Македонії “дивною війною”, а військові спеціалісти – “контрольованою”³. Щодо політиків і науковців, то у них і до цього часу немає єдності в оцінці подій у РМ. Одні вважають, що події у Західній Македонії – це один із етапів боротьби албанців за “Велику Албанію” і фактично перенесення військових дій із Косова на територію сусідньої Македонії, інші – що це “внутрішня” громадянська війна.

Майкл Чосудовський, професор економіки університету в Отаві (Канада), вважає ці події “таємною війною Вашингтону, яка має своєю метою консолідацію американської сфери впливу у південно-східній Європі”. На його думку, у цій війні вирішувалася доля стратегічного болгаро-македоно-албанського “коридору”: транспортних, нафтових і комунікаційних ліній, які пов'язують Чорне море з Адріатикою. М.Чосудовський вважає, що Вашингтон хоче захистити нафтові комунікації, створивши мозаїку протекторатів уздовж цього балканського коридору, а обіцянку “Великої Албанії”, яка роздуває албанський націоналізм, США використовують тільки

як частину свого військово-розвідувального плану, що полягає у фінансуванні Визвольної Армії Косова та її відгалуження на території Македонії – Національно-визвольної Армії⁴.

Деякі з оглядачів вважають, що албанський національний рух у Косові і в Македонії є нічим іншим, як прикриттям для широкомасштабних кримінальних операцій. Існування таких паравійськових формувань, які самофінансуються за рахунок нелегальної торгівлі наркотиками і зброєю, не поодиноким випадком у сучасному світі (Колумбія, Шрі Ланка, Іспанія). Так, французький дослідник Ксав'єр Рауфер стверджує, що метою військових операцій у Південній Сербії та Македонії був тільки захист шляхів транспортування героїну у так званому “Балканському золотому трикутнику”. Він вважає, що не можливо відділити албанську мафію від албанських паравійськових сил⁵.

Лідер ВМРО-ДПМНС (Внутрішня македонська революційна організація - Демократична партія за македонську національну єдність) Любче Георгієвські, який обіймав під час конфлікту посаду прем'єр-міністра, неодноразово заявляв, що конфлікт нав'язаний Македонії ззовні, максимально підготовлений іноземними політичними структурами та організаціями з території Косова, і фактично військові дії у Західній Македонії – це іноземна інтервенція. На його думку, жоден із західних політиків цього ніколи не визнає, бо як тоді їм пояснити доцільність перебування КФОР і НАТО у цій провінції? Л.Георгієвські навіть звинуватив західні країни в тому, що “вони виростили формування нових талібів у Європі”⁶. Отже, правляча коаліція на чолі з прем'єром, намагаючись втримати владу, переклала всю відповідальність за стабільність у країні і регіоні на західні країни та НАТО, звинувативши їх у поширенні конфлікту на територію Македонії.

Події 2001 р. у Македонії у світових і регіональних мас-медіа подавалися у різних контекстах, інтерпретувалися й обростали новими міфами. Один із міфів, який був поширеним до конфлікту – Македонія - “оазис миру” з ідеальними міжетнічними відносинами замінив інший міф – Македонія це “нова Колумбія на Балканах”, а жорстоке протистояння двох етносів – це ще одне підтвердження “відсталості” балканських народів і слави Балкан, як “порохового погребка Європи”.

Образ албанців також зазнавав постійних змін. Західні ЗМІ у повідомленнях називали їх то “озброєними бандитами й екстремістами”, то “повстанцями, які ведуть боротьбу за права людини” і прирівнювали польових командирів до політичних лідерів легальних партій, з якими треба вести переговори. Мас-медіа, хоча і трансливали суперечливі висловлювання політиків, сприяли поступовій легітимізації ОНА (Освободителна национална армија (макед.) - Визвольна національна армія), перетворивши її з терористичної організації на легітимний суб'єкт. Це нагадувало ситуацію з висвітленням західними ЗМІ конфлікту у Косові, коли західні ЗМІ вояків ОВК спочатку називали терористами, потім сепаратистами, а потім “жертвами режиму” і “борцями за права людини”.

У відповідь на такі публікації провладні македонські ЗМІ звинуватили Захід у тому, що в конфлікті він став на захист однієї сторони — албанців. Такі інтерпретації подій з обох боків давали змогу закамуювати невдачі та прорахунки як македонської влади, так і міжнародних організацій і приховати справжній стан речей від громадськості. Очевидним є той факт, що етнічний конфлікт у Югославії (Косово) поширився через державні кордони і “перелився через край” у сусідню Македонію. Потрібно врахувати і те, що історично стосунки албанців Македонії й албанців Косова ближчі, ніж зі співплемінниками з Албанії. Це можна пояснити як перебуванням понад сорок років в одній державі – СФРЮ, так і відсутністю тривалий час державного кордону. “Косово – це наш культурний і інтелектуальний фонд, - говорять албанці Македонії. – Всі письменники, журналісти, вчителі прибули з Косова; всі, хто представляють цінність, звідти. Ми повинні захистити Косово”⁷. Тому боротьба косоварів за незалежність стала не тільки зразком, а й частково стратегічним і тактичним керівництвом для албанців у Македонії. Лідери косовських албанців навіть не приховували своєї політичної і матеріальної допомоги албанцям Західної Македонії.

Ініціаторами створення на території Македонії ОНА вважають Гезіма Острені, Алі Ахметі і Фазлі Веліу. Алі Ахметі відповідав за “політичну” діяльність ОНА, Гезим Острені – за військову і Фазлі Веліу – за фінансову⁸. Кошти на фінансування отримували в основному від діаспори, які переправлялися кур'єрами до Македонії і розподілялися між місцевими командирами ОНА. Щодо командного складу ОНА, то, як стверджують журналісти македонського вісника “Актуел”, до нього увійшло біля 60 відомих польових командирів УЧК (Визвольної Армії Косова), зокрема Емруш Сума, відомий під псевдонімом “Комендант Оджа - 3”, Фезлі Хайдарі, Шакір Шакірі, Ісуф Реджей (кличка “Бег”), Ільяз Імері (кличка “Зебра”) та інші⁹.

ОНА організовувалася на основі територіального принципу з кількох груп. Одна із цих груп, біля 1000 осіб, складалася з албанців з Македонії, Косова, Албанії та Південної Сербії, що переважно мали кримінальне минуле. Інша група була відома під кодовим ім'ям “FASH”, діяла на просторах Тетово і Гостівара. До її складу входили колишні вояки ОВК, албанці з Косова, Македонії й Албанії. Командував цією групою “комендант Куманова”. Македонські ЗМІ твердили, що є інформація про існування ще однієї таємної групи, до якої входили албанці, – високопосадовці, працівники Міністерства оборони, вояки АРМ, співробітники державних установ. Активізація цієї групи залежала від розгортання ситуації у Македонії. Штаб ОНА розмістився у с. Танюшевці, поблизу кордону із Косово.

Відкрите збройне протистояння албанських бойовиків та урядових військ розпочалося 22 січня 2001 р. із нападу на поліцейську дільницю у селі Теарце (Західна Македонія), під час якого загинув один поліцейський і троє дістали поранення. Відповідальність за напад узяла на себе ОНА. Цей терористичний акт пов'язують із перекриттям македонськими прикордонниками одного із каналів контрабанди у районі с. Танюшевці, що

знаходиться на самому кордоні із Косово, яке з кінця 90-х років, як і інші невеликі села вздовж кордону, використовувалися бойовиками для складів зброї ОВК. Наприкінці січня албанські бойовики здійснюють ще декілька обстрілів автомобільної дороги Скоп'є-Кічево і македонського прикордонного патруля. 12 лютого ОНА захопила репортерів каналу А-1, які мали сміливість в'їхати у с. Танюшевці і відзняти репортаж.

15 лютого між РМ і СР Югославією було досягнуто домовленості щодо кордонів. За часів СФРЮ, коли не було чітко визначеного державного кордону, албанці із прикордонних македонських сіл звикли вирішувати свої проблеми у косовському місті Вітіна і відповідно демаркація кордону для них означала порушення звичного способу життя. Косівські албанці вважали, що Сербія не має права вирішувати питання кордону, а їх несправедливо усунули від участі у цих переговорах. 21-23 лютого 2001 р. у Скоп'є відбувся саміт 8 країн Південно-Східної Європи. У його роботі взяли участь і представники ЄС. Однією із важливих тем саміту стало обговорення ситуації на півдні Сербії, де не припинялися сутички між албанськими повстанцями і сербською поліцією. На думку президента Югославії В.Коштуніци, одним із дієвих засобів впливу стало б зменшення п'ятикілометрової буферної зони між Косовом і Сербією, яку албанські сепаратисти використовують для прикриття. Під час роботи саміту югославський і македонський президенти підписали договір про македонсько-югославський кордон¹⁰. Відповідно до домовленостей Сербія передала 2500 гектарів землі Македонії, з них – 1200 гектарів придатних для сільського господарства (район Дебелде). Світова спільнота підтримала рішення щодо демаркації кордону і визнала його абсолютно законним.

Можемо припустити, що справді саме демаркація кордону стала поштовхом для початку збройної фази конфлікту. Не зважаючи на розміщений у Косові контингент КФОР, інтервенція албанських озброєних загонів на територію Македонії розпочалася саме з боку Косова. 26 лютого албанські бойовики здійснили напад на частини АРМ (Армії Республіки Македонії) та МВС (Міністерства внутрішніх справ) біля с. Танюшевці. Сутинка тривала біля двох годин. Упродовж 4-5 березня албанські бойовики періодично відкривали вогонь по урядових військах у районі сіл Танюшевці і Малино.

18 березня Собрання РМ, після дводенних дебатов, нарешті дало оцінку ситуації у країні. Втім, до документу, прийнятого парламентарями, не було включено жодної згадки про терористичні акції. З іншого боку, не увійшла також пропозиція про неприйнятність будь-яких переговорів з представниками паравійськових формувань. Депутати не підтримали і пропозицію СДСМ створити більш широкий коаліційний уряд національної єдності, головним завданням якого б став вивід країни із наростаючої громадянської війни.

Парламент закликав міжнародну спільноту “продовжити безумовну підтримку Македонії у боротьбі за збереження її стабільності, територіальної цілісності й суверенітету, надати їй необхідну допомогу, але без присутності

збройних сил сусідніх держав на її території”¹¹. На думку депутатів, погіршення в країні викликано “діями збройних груп екстремістів”, у зв'язку з чим усі політичні партії “повинні утриматися від деструктивної політики й узгоджувати свою активність із державними інтересами заради миру, стабільності й демократії, проти насильства й національної ворожнечі”. Депутати закликали керівництво КФОР посилити охорону кордону РМ з боку Косова, порадили македонським громадянам не покидати своїх домівок і не вірити дезінформації щодо загрози їх життю та майну з боку озброєних груп¹². Цей документ македонські журналісти назвали “стерильним”, бо він не містив жодних оцінок конфлікту і нікого ні до чого не зобов'язував¹³.

20 березня 2001 р. Міністерство оборони і Міністерство внутрішніх справ, з метою припинення небажаних жертв серед мирного населення, оголосило терористичним угрупованням ультиматум: скласти зброю або покинути територію Македонії. Відповідно до ультиматуму, сили безпеки 21 березня 2001 р. з 00.00 годин до 22 березня 2001 р. 00.00 годин мали припинити вогонь і відповідати тільки у випадку нападу з іншого боку. Після завершення терміну ультиматуму сили безпеки мали розпочати військові дії проти терористів до повного їх знищення. Лідери бойовиків відмовилися виконати вимоги ультиматуму і заявили, що не складуть зброю до повного задоволення своїх політичних вимог.

У збройному протистоянні 2001 р. Македонії, з одного боку, були представлені нелегальні албанські паравійськові формування, які підтримувалися легальними політичними партіями, з іншого – легітимні і легальні структури системи безпеки РМ. Ситуація в країні ускладнилася ще більше, коли лідер ДПА (Демократична партія албанців) А.Джафері заявив, що якщо македонська влада не піде на переговори, то його партія вийде із владної коаліції. Президенту Б.Трайковські, який зайняв помірковану позицію, наполягаючи на політичному розв'язанні проблеми, довелося долати супротив прихильників жорсткої політики, які збирали мітинги біля Секретаріату Президента.

21 березня 2001 р. ООН прийняла резолюцію №1345, у якій засудила дії албанських екстремістів і підтвердила, що виступає за цілісність РМ і збереження її кордонів. Наприкінці березня 2001 р. Карла дель Понте, головний прокурор Міжнародного трибуналу у Гаазі, віддала розпорядження розпочати розслідування подій у Македонії, оскільки обох сторін були факти вчинення злочинів проти мирного населення. Втім, західні країни стримували македонську владу від рішучих дій. ЄС попередив, що якщо збройні сутички не буде припинено, то РМ буде позбавлена фінансової допомоги. Офіційний Белград також зайняв дуже стриману позицію щодо конфлікту у Македонії. Югославські політики радили македонським вирішувати цей конфлікт тільки мирними засобами: за допомогою амністії для всіх бойовиків і надання економічної допомоги постраждалим районам, так як це було зроблено свого часу для вирішення конфлікту у Південній Сербії і Прешівській долині. Офіційна Тирана заявила про необхідність

збереження стабільності і спокою у регіоні і відмежувалася від албанських повстанців у Західній Македонії.

Поступово бої перемістилися у район м. Куманово. Вимагаючи поступок від влади, бойовики погрожували підірвати міський водогін та інші цивільні об'єкти. Отже, військові дії розтягнулися на досить великий фронт – від північного-заходу до північного-сходу країни й охопили територію де фактично проживало до 10% населення Македонії. 28 квітня вояки ОНА напали із засідки на змішаний поліцейсько-армійський патруль біля с. Вейце і вбили семеро військових, п'ятеро з яких – пострілами у голову з близької відстані. 6 червня бойовики ОНА напали на автомобіль швидкої допомоги АРМ (Армія Республіки Македонія) і вбили ще п'ятеро військових.

У цей складний для стабільності Македонії час ЄС пішов на підписання з РМ “Угоди про стабілізацію та асоціацію”, пропонуючи “європеїзацію” як спосіб вирішення конфлікту. Македонська сторона зобов'язувалася підготувати план врегулювання кризи і налагодити діалог між учасниками конфлікту, а перші результати повідомити у червні 2001 р. на самміті ЄС у Стокгольмі. Комісар ЄС із зовнішніх справ Кріс Патен заявив, що у ЄС “є необхідний план вирішення кризи у Македонії” і для цього країна отримує допомогу біля 50 млн. євро. Президент США Дж. Буш також звернувся до Конгресу збільшити економічну допомогу Македонії на 2002 р. з 38,4 до 45 млн. дол.¹⁴.

Лідер ПДП (Партія демократичного процвітання) І. Імері висунув вимогу участі міжнародних посередників у переговорах і запропонував свою програму виходу із кризи: діалог конфліктуючих сторін має відбуватися навколо чітко визначених тем і проблем. Такими темами ПДП вважала: зміну преамбули Конституції; можливість для албанської меншини отримати вищу освіту албанською мовою; визнання албанського університету у м. Тетово; перепис населення проведений, відповідно до міжнародних стандартів; пропорційна участь албанців у державній адміністрації; вживання албанської мови як другої службової; амністія для вояків ОНА.

Один із албанських лідерів, Кастріот Хадіреджа (пройшов у парламент за списком ПДП, але у березні 2001 р. створив нову Національно демократичну партію (НДП) висунув ще більш радикальні вимоги: повну амністію для всіх, хто брав участь у військових діях у північно-західній частині Македонії; федералізацію РМ; визнання албанської мови другою офіційною та визнання парауніверситету в Тетово.

14 травня на позачерговій сесії македонського Собрання (парламенту) було затверджено склад нового коаліційного уряду. До уряду, як пропонували міжнародні посередники, було включено представників усіх партій, представлених у парламенті: ВМРО-ДПМНЄ, СДСМ (Соціал-демократичний союз Македонії), ЛДП (Ліберально-демократична партія, ДА (Демократична альтернатива) і двох албанських партій ДПА, ПДП. У цей момент, порушуючи домовленості, лідери легальних албанських партій А. Джафері (ДПА) та І. Імері (ПДП) у Прізрені (Косово) підписали таємну угоду із командиром ОНА А. Ахметі про спільні дії. Прем'єр Л. Георгієвські,

коментуючи цю угоду, заявив, що приєднання двох легальних албанських партій до терористичної організації створює катастрофічну ситуацію у країні¹⁵. Під тиском представників ЄС і НАТО А. Джафері та І. Імері відмежувалися від угоди з бойовиками і підписали угоду з Б. Црвенковські (СДСМ) та Л. Георгієвські (ВМРО-ДПМНЄ).

Ситуація для македонської влади ускладнювалася тим, що через незавершену військову реформу, відсутність спеціалістів, спеціального спорядження для ведення бойових дій у нічних умовах армія виявилася не здатною швидко реагувати на дії ОНА і до операцій залучали поліцейський загін спеціального призначення “Тигри”. Як вважають македонські військові аналітики, успіх операцій залежав від комунікації між армією і поліцією у рамках однієї системи оборони і безпеки країни, яка фактично була відсутня, що і призвело до втрат серед особового складу. Керівники “молодої” армії (створена після здобуття незалежності) і “старої” поліції (успадкована від колишньої СФРЮ) у конфлікті 2001 р. діяли не узгоджено, відстоюючи вузькопартійні інтереси. Міністру внутрішніх справ Любе Божковські (ВМРО-ДПМНЄ) і військовому міністру Владо Бучковські (СДСМ) дуже складно було знайти спільну мову, бо партії, які вони представляли в уряді, мали діаметрально протилежні підходи до вирішення конфлікту. СДСМ, яка ставила за мету виграти майбутні парламентські вибори, не бажала йти на ще більше загострення відносин із албанською меншиною, а ВМРО-ДПМНЄ, яка різко втрачала свій рейтинг, вирішила йти ва-банк і наполягала на вжитті жорстких заходів проти АНА¹⁶.

Президент Македонії Б. Трайковські запропонував план мирного врегулювання, який передбачав: припинення вогню та добровільну здачу зброї бойовиками, амністію для більшості членів ОНА, збільшення кількості албанців у владі та поліції. Амністія, на думку президента, не мала поширюватися на командирів ОНА, організаторів терактів і осіб, які винні у загибелі представників правоохоронних органів. Позиція президента, прем'єр-міністра, лідерів найбільш впливових партій щодо способів виходу із конфлікту ще раз підтвердила тезу про те, що суб'єктивний чинник у воєнно-політичному конфлікті найбільший прояв знаходить саме у поведінці політичних лідерів. Причини виникнення воєнно-політичних конфліктів, характер перебігу і форми їхнього вирішення великою мірою суб'єктивно детерміновані фізіологічними, психічними й індивідуальними особливостями політичних лідерів і керівників, які приймають важливі воєнно-політичні рішення¹⁷. Борис Трайковські, як людина глибоко віруюча і поміркована, вважав, що задля майбутнього країни конфлікт має бути вирішений тільки мирним шляхом. Прем'єр та його соратники, спекулюючи на патріотичних почуттях македонців, наполягали на силовому вирішенні конфлікту. Л. Георгієвські заявив, що з терористами можна говорити тільки їх мовою і вони заслуговують “послідовного і рішучого переслідування і знищення”¹⁸.

Особливу роль у вирішенні конфлікту була відведена НАТО, який за короткий термін провів кілька успішних миротворчих операцій. 3 квітня 2001 р. Генеральний секретар Дж. Робертсон і 19 послів країн НАТО відвідали

Македонією із одноденним візитом. Генеральний секретар Альянсу зробив заяву, у який наголосив, що екстремісти, які обрали шлях збройної боротьби, не мають жодних шансів ні у Македонії, ні на Балканах.

Дж. Робертсон уперше згадав про готовність Альянсу “у випадку необхідності” направити військовий контингент у Македонію у червні 2001 р., і лише за умови, що македонський уряд укладе з лідерами албанських партій “політичну угоду”. 14 червня 2001 р. македонський президент Б. Трайковські звернувся до НАТО з проханням надати допомогу у роззброєнні бойовиків. До посередництва у конфлікті підключилися ЄС та США. Для допомоги у забезпеченні політичного діалогу між конфліктуючими сторонами Європейський Союз і США надіслали до країни своїх спецпредставників Франсуа Леотара і Джеймса Пердю.

У липні 2001 р. НАТО і ЄС запропонували проект врегулювання македонської кризи. Проект передбачав зміну адміністративно-територіального устрою з наступної кантонізацією Македонії, а також можливість вживання албанської мови в парламенті й інших державних структурах, хоча і без надання їй статусу другої офіційної мови. 6 серпня у Охриді за посередництва Верховного представника ЄС з питань зовнішньої політики і безпеки Х.Солани прийнято рішення про підписання угоди щодо мирного врегулювання конфлікту. Переговорили тривали кілька днів, і 13 серпня 2001 р. Рамкова Угода була підписана. Її підписали: Борис Трайковські, Президент РМ; Люпчо Георгієвські – прем’єр міністром РМ і голова ВМРО-ДПМНС; Арбеном Джафері, голова ДПА; Бранко Црвенковські, голова СДСМ; Імером Імері, голова ПДП; Франсоа Леотар, спеціальний представник ЄС; Джеймс Пердю, спеціальний представник США.

Рамкова угода викликала численні суперечки і нарікання різних політичних сил. У македонських ЗМІ переважно акцент робився на тому, що Охридська угода не має юридичної сили, бо підписана тільки лідерами чотирьох найбільших політичних партій Македонії. Втім, професор юридичного факультету університету Св. Кирила та Мефодія Владо Поповські вважає дискусійним питання щодо сторін, які підписали Рамкову угоду. На його думку, сім осіб, які підписали Рамкову угоду, представляють три сторони: дві внутрішні й одну зовнішню – міжнародну спільноту, представлену ЄС і США. Дві внутрішні сторони фактично ідейно і практично перебували в опозиції: ДПА і ПДП підтримували паравійськові албанські формування (ОНА) і виправдовували їх військові акції, як метод тиску на македонську владу. Ці дві партії входили до владної коаліції, до того ж їх лідери пішли на підписання Призренської декларації з Алі Ахметі, фактично солідаризувавшись з ОНА¹⁹.

З іншого боку, угоду підписали Президент, як гарант незалежності, суверенітету і територіальної цілісності Республіки Македонії, згідно Конституції, і прем’єр, як представник, у першу чергу, діючої влади, а вже потім, як лідер ВМРО-ДПМНС. У силу своїх обов’язків Верховного командувача збройними силами, Президент Борис Трайковські виявився

глибоко втягнутим у збройний конфлікт. Він одночасно був гарантом мирних переговорів і їх безпосереднім учасником. Відповідальність за ситуацію у країні і результат мирних переговорів Любче Георгієвські, в першу чергу, ніс як прем’єр, який представляє владу, а вже тільки потім як лідер політичної партії. Щодо участі у переговорах СДСМ та її лідера Бранко Црвенковські, то македонський науковець вважає, що вона відігравала роль внутрішнього посередника у конфлікті. Цим пояснюється її помірковане ставлення до ОНА, а потім до ДУІ.

Водночас, В. Поповські вважає, що Охридську угоду можна також розглядати як двосторонню, яка є подібною до тих, що міжнародна спільнота вже уклала з конфліктуючими сторонами на теренах колишньої СФРЮ. Тоді можна вважати, що, з одного боку, її підписали суб’єкти РМ, як сторони конфлікту, а з іншого – міжнародна спільнота. Отже, перша сторона бере на себе зобов’язання цілковито припинити військові дії і відновити мир, надати широкі права меншинам і підтримувати демократію в країні, інша – міжнародна спільнота (ЄС і США), беруть зобов’язання допомогти першій стороні у відновленні мирного життя у кризових районах і набутті членства Македонією у ЄС і НАТО²⁰.

Рамкова угода складається з трьох Анексів. Анекс А стосується змін у Конституції. Відповідно до Анекса А “Преамбула” діючої Конституції мала бути змінена щоб не суперечити концепції індивідуальних прав людини і громадянського суспільства. У новій редакції ст. 7 Конституції Македонії детально розписано вживання македонської мови та мови національних меншин. Згідно з п.1 ст.7, на всій території Македонії і у міжнародних відносинах офіційною мовою є македонська мова з кириличним алфавітом. Згідно з п.2 ст. 7, будь-яка інша мова, якою розмовляє щонайменше 20% населення, також є офіційною мовою і використовується поряд з македонською. Згідно з п.4, будь-яка особа, яка проживає в одиницях місцевого самоуправління, де щонайменше 20% від населення розмовляють службовою мовою, відмінною від македонської, може використовувати будь-яку службову мову для комунікації з регіональною канцелярією центральної влади, відповідальною за дану общину; відповідна канцелярія відповідає тією мовою і додатково македонською²¹.

До положення ст.48 Конституції, що “представники національностей мають право вільно висловлювати, зберігати і розвивати свою національну ідентичність і свої національні особливості” додано і “використовувати свої національні символи”²².

Анекс Б Рамкової угоди містить перелік змін у законодавстві РМ. Парламент упродовж 45 днів з часу підписання Рамкової Угоди мав прийняти Закон про місцеве самоуправління. До завершення мандату цього ж Парламенту він повинен також затвердити “Закон про місцеві бюджети”, врахувавши результати нового перепису внести зміни до “Закону про кордони общин”, “Закону про місцеву поліцію”, “Закону про державних службовців і публічну адміністрацію”, “Закону про виборчі округи”, “Регламенту Парламенту”, “Закону про вживання мов в органах влади”,

“Закону про правозахисника” та інших законів, які, можливо, необхідно буде змінити, для того щоб виконання положень Рамкової угоди було більш ефективним²³. Анекс “Ц” містить положення, які стосуються імплементації Рамкової угоди та заходів з відновлення довіри. У 1 п. Зазначається, що Сторони, які підписали Угоду, звертаються до міжнародної спільноти з проханням гарантувати, спостерігати і допомагати імплементації Рамкової Угоди і Анексів до неї і просять ЄС і Раду зі стабілізації та асоціації координувати ці дії. У п.2. анексу “Ц” сторони підтримали вимогу міжнародних спостерігачів Ради Європи і Європейської комісії провести у жовтні 2001 р. перепис населення, а 27 січня 2002 р. – парламентські вибори. Окрема стаття присвячена поверненню біженців і відбудові постраждалих регіонів²⁴.

У спеціальній статті 5 “Недискримінація і правовий захист” передбачено сформувати спеціальну комісію, яка розробить заходи щодо збільшення кількості представників національних меншин у державній адміністрації, війську та інших суспільних інституціях. Сторони зобов’язалися, що до 2004 р. кадровий склад поліцейських органів буде відбивати національний склад населення РМ. Як початковий етап до досягнення цієї мети, сторони зобов’язалися відібрати і підготувати до липня 2002 р. 500 нових поліцейських, представників етнічних меншин і направити їх у ті регіони, де більшість населення складають представники відповідних меншин. Сторони, що підписали Угоду, звернулися до ОБСЄ, США, ЄС надати допомогу у реформуванні поліції, включаючи професійну підготовку і технічну допомогу.

27 серпня 2001 р. НАТО розгорнуло у Македонії операцію “Збір врожаю” (Essential Harvest), метою якої були зібрати і знищити зброю. Операцію виконували 4600 військовослужбовців з 13 країн, які діяли у складі багатонаціональної бригади під командуванням Великої Британії, що надіслала біля 1700 вояків. Здача зброї албанськими бойовиками тривала 30 днів. Було зібрано і знищено 3875 одиниць зброї²⁵. Успіх цієї операції македонська преса оцінила досить скептично. Серед зданої зброї значна частина була випущена 20-30 років тому, а деякі екземпляри представляли навіть музейну цінність. На думку македонської влади, у бойовиків знаходилося біля 70 тис. одиниць зброї і відповідно задача такої мізерної кількості виглядала як суто пропагандистська акція. Тим більше, що ніхто навіть не згадав про важке озброєння, що залишалося у бойовиків.

На початку вересня 2001 р. парламент Македонії проголосував за зміни до Конституції, які істотно розширили права албанської меншини. Але і це не заспокоїло албанських лідерів, що ще раз підтвердило тезу про те, що збройний конфлікт у Македонії використовувався ними не для “здобуття громадянських прав для албанського населення”, а як один із факторів загострення ситуації у регіоні й тиску на світову спільноту в прийнятті рішення щодо статусу Косова.

У вересні 2001 р. також постало питання контролю над територіями, захопленими ОНА. Не зважаючи на досягнуті домовленості щодо

припинення вогню, небезпека ескалації збройного протистояння залишалася. Ніхто не міг передбачити, наскільки загостриться протистояння, якщо, приміром, албанські бойовики будуть перешкоджати поверненню біженців до своїх осель, або якщо македонські спецпідрозділи почнуть “зачищати” албанські села. Це було однією із причин, що спонукала Президента РМ, не зважаючи на опір прем’єра та його оточення, звернутися до НАТО з проханням продовжити миротворчу місію під мандатом ООН. Нова миротворча операція Альянсу “Бурштиновий лис” (Amber Fox) розпочалася 26 вересня 2001 р. і проходила під командуванням Німеччини. В операції було задіяно 7 тис. вояків Альянсу. Метою цієї операції було забезпечення безпеки 280 цивільних спостерігачів ЄС та ОБСЄ²⁶. Операція “Бурштиновий лис” тривала до 15 грудня 2002 р. Наступний мандат НАТО отримало на проведення операції „Союницька гармонія” (Allied Harmony). 470 вояків НАТО забезпечували безпеку цивільних спостерігачів ОБСЄ, які здійснювали моніторинг у кризових регіонах Македонії і надавали допомогу у відновленні миру після конфлікту. Після завершення цієї операції НАТО урочисто передало керівництво наступною місією “Конкордія” штабу ЄУРОФОР. Уперше в історії операція такого плану здійснювалася силами країн ЄС, і необхідно було багато зробити, щоб викликати довіру як у албанців, так і у македонців²⁷.

18 березня 2003 р. Рада ЄС на рівні міністрів закордонних справ прийняла рішення про початок миротворчої операції у Македонії. У Постанові відзначалося, що рішення ґрунтується на висновках саміту ЄС у Копенгагені (грудень 2002 р.) і письмовому зверненні президента РМ. Рішення ЄС відповідає резолюції Ради безпеки ООН 1371. План і правила проведення операції було розроблено під керівництвом командування НАТО, а командувачем Миротворчими Силами ЄС призначено німецького генерала Лайнера Фейста, який одночасно був і заступником командувача військами НАТО в Європі. НАТО зберегло свій штаб у Македонії, де залишилося 180 військових, що надавали допомогу АРМ у проведенні військової реформи та підготовці вступу до Альянсу, а також підтримувати інші місії під керівництвом НАТО в регіоні²⁸.

На прикладі Македонії можна простежити, як змінюється роль міжнародних організацій у сучасних миротворчих операціях. Спочатку у вирішенні конфлікту головну роль відігравала Організація Об’єднаних Націй, потім – НАТО і сьогодні цю роль намагається виконувати ЄС. Разом з тим зазначимо, що конфлікт 2001 р. не тільки похитнув оптимізм громадян Македонії щодо безпеки, але і до НАТО, як організації, що може гарантувати цю безпеку. Етнічні македонці не сприйняли компромісне вирішення конфлікту і вважали, що НАТО й інші міжнародні організації зайняли позицію тільки однієї сторони – етнічних албанців. Звичайно, що на падіння популярності НАТО в Македонії вплинуло кілька чинників: по-перше, непопулярні акції НАТО під час подій у Косово; по-друге, часто дії НАТО виглядали, як підтримка в конфлікті тільки однієї сторони – албанців; по-третє, македонське керівництво не могло розв’язати внутрішні проблеми і

вину за кризу в країні переклало на НАТО та інші міжнародні організації. Відзначимо, що саме висловлювання та заяви колишньої македонської влади, суб'єктивна інформація македонських мас-медіа сприяли, особливо в 2001 р., поряд з іншими вищеперерахованими факторами, створенню негативного іміджу Альянсу в цій країні.

Запрошення на Празькому саміті до вступу в НАТО найближчої сусідки Македонії — Болгарії й підтримка США та іншими країнами Заходу активної співпраці Македонії, Албанії та Хорватії в інтеграції до НАТО мали позитивний вплив на зміну громадської думки. У проведеному 6-12 червня 2003 р. американським IPI (Інтернаціональний республіканський інститут) опитуванні населення Македонії (опитано 1.108 осіб) 94% опитаних висловилися за вступ Македонії до ЄС (5% - проти, 2% - не мають відповіді) і 72% опитаних відповіли, що підтримують вступ Македонії до НАТО, (22% висловилися проти вступу). Отже, громадська думка поступово змінюється на користь інтеграції РМ не тільки до ЄС, але й до НАТО²⁹.

Враховуючи особливості процесів трансформації, законодавства та складну етнополітичну ситуацію Македонії, Євросоюз встановив додаткові умови передвступу, яким повинна відповідати РМ як кандидат на вступ до ЄС. Головними пріоритетами, визначеними для успішної євроінтеграції Республіки Македонії стали: зобов'язання виконувати рішення самміту ЄС у Салоніках, підтримувати ініціативу ЄС щодо боротьби з організованою злочинністю і корупцією, визначену на Лондонській конференції (2002 р.) і міністерській зустрічі, що пройшла у Брюсселі 28 листопада 2003 р. у рамках Західноєвропейського балканського форуму, а також заходи представлені кожною балканською країною на зустрічі у Белграді 5 листопада 2003 р. Особлива увага ЄС зосереджена на постконфліктну стабілізацію відносин між двома найчисленнішими етнічними групами — македонцями й албанцями і успішну імплементацію Охридської Рамкової угоди. ЄС підтримує процес децентралізації і розширення повноважень місцевої влади у РМ, надавши фінансову підтримку проектам, що передбачають покращення комунікації між центральною владою і місцевою, приведення македонського законодавства у відповідність до законодавства ЄС, підтримка міністерства у справах місцевого самоврядування. Підвищена увага ЄС до ситуації в Македонії дала свої результати. 22 березня 2004 р. Македонія подала апілікацію щодо членства у ЄС. 14 лютого 2005 р. уряд Македонії передав до Європейської комісії відповіді на 1921 запитання щодо відповідності Копенгагенським критеріям. Після їх розгляду Єврокомісія 20 квітня 2005 р. запропонувала відповісти ще на 187 питань економічного і 57 політичного характеру. Всього влада Македонії дала відповіді на 3000 запитань обсягом 14000 сторінок.

17 грудня 2005 р. Рада ЄС на основі аналізу апілікації Македонії щодо членства у ЄС з врахуванням успіхів у вдосконаленні законодавства відповідно до умов Охридського Рамкового договору, а також враховуючи успіхи країни по виконанню УПСА надати РМ (у документах ЄС - Колишній Югославській Республіці Македонії) статус країни-кандидата на вступ до ЄС.

Отже, втручання НАТО і ЄС у вирішення конфлікту 2001 р. на території РМ змінило баланс сил не тільки в Македонії, але і в регіоні і створило новий режим безпеки. НАТО і ЄС використали політичні засоби тиску на політичних акторів серед яких найпотужнішим стала перспектива членства країни у цих організаціях. Підтримка миру і значна фінансова допомога з боку країн НАТО та ЄС, особливо допомога у постконфліктній реконструкції західних регіонів країни, в цілому сприяли стабілізації ситуації у Республіці Македонії після конфлікту 2001 р.

Примітки:

- ¹ Перепилиця Г. Генезис конфліктів на посткомуністичному просторі Європи. — К.: Стилюс. — ПЦ «Фоліант», 2003. — С.100-101.
- ² Невизнаний владою албанський університет в м. Тетово відкрито у 1995 р. Ректор університету Фаділь Сулеймані був заарештований, але після багатотисячних демонстрацій албанців звільнений. Визнання цього університету державним учбовим закладом стало однією із вимог албанської меншини.
- ³ Атанасовски Т. Шеста војна во серија // Утрински весник. — 2001. — 21 јули.
- ⁴ Професорот Мишел Чосудовски од Отава тврди "Македонија води војна со Америка" // Дневник. — 2006. — 18 март
- ⁵ www.antikorupcija.org.mk/_resursi_dokumenti_submit.asp?id=96
- ⁶ Примирот Лупчо Георгиевски до македонска јавност: Република Македонија е нападната од Косово // Утрински весник. — 2001. — 18 март.
- ⁷ Ганчева В. Модерните медиуми са создале за всяко събитие. Расказ, образ, една симуляция на траектория до безкрайност // Balakns21.volum2-2003.
- ⁸ Алі Ахметі родом із с. Зайас у Західній Македонії. Навчався на філософському факультеті університету у Приштині (Косово), де став членом нелегальної групи студентів марксистів-ленінців. До цієї групи входив також лідер ДПА А. Джефері. Ф.Веліу приходиться А. Ахметі дядьком по лінії матері. У 1999 р. він був оголошений у міжнародний розшук за підготовку терористичних актів на території Македонії. У 2000 р. Ф. Веліу заарештувала німецька поліція, але так як вимога про екстрадицію до РМ у визначений термін не надійшла, то його відпустили на волю. Г. Острені, родом із Дебару, колишній офіцер ЮНА, свого часу керував штабом народної оборони цього міста.
- ⁹ Косовци, криминалци и платеници // Актуел. — 2001. — 24 август. — С.13-14.
- ¹⁰ Дневник. — 2001. — 23 фебр.
- ¹¹ Македонски парламент. Консензус за безбедноста на Македонија // Македонија денес. — 2001. — 18 март.
- ¹² Македонски парламент. Консензус за безбедноста на Македонија // Македонија денес. — 2001. — 18 март.
- ¹³ Банов М. Власта маршира во петтата колона // Македонија денес. — 2001. — 19 март.
- ¹⁴ Павлов А. Македонија. Сепаратисты начинают и выигрывают. А затем проигрывают // <http://www.monitor.nnov.ru/2001/number31/art35.phtml>
- ¹⁵ Дневник. — 2001. — 25 мај.
- ¹⁶ Кузев С. Причините, условите и начинот на надминувањето на воената криза // Република Македонија 60 години по АСНОМ. Зборник од научниот собор. — Скопје, 2005. — С.447.
- ¹⁷ Перепилиця Г. Генезис конфліктів на посткомуністичному просторі Європи. — С. 24.
- ¹⁸ Дневник. — 2001. — 30 мај.
- ¹⁹ Поповски В. Охридскиот договор // Република Македонија. 60 години по АСНОМ.

Зборник од научниот собир по повод шеесетгодишнината од АСНОМ одржан во Скопје на 15-16 декември 2004 година.- Скопје, 2005.- С151-152.

²⁰ Поповски В. Охридскиот договор. – С.154.

²¹ Охридскиот договор. – Скопје, 2001.- С.8.

²² Охридскиот договор.- С.9.

²³ Охридскиот договор.- С.11-12.

²⁴ Охридскиот договор. – С.14-15.

²⁵ Рузін Н. В очікуванні «балканського Big МАКу»// НАТО-рев'ю. – 2003 // <http://www/nato.int/docu/review/2003/issue2/urkainian/spacial-pr.html>

²⁶ Шкарич С. Правото силата и мирот - Македонија и Косово. - Скопје: Култура, 2002. - С.690.

²⁷ Дневник.- 2003.- 1 октом.

²⁸ Серри Р., Беннетт К. Несворачивать с курса.

²⁹ http://www.nato.int/docu/review/2004/issue4/russian/art3_pr.html

³⁰ Дневник.- 2003.- 18 март.

³¹ Зачленувањето во ЕУ е побитно од приемот во НАТО. - Дневник. - 2003. - 26 јули.

Наталија Стрельчук

Конфликт 2001 г. в Македони и роль НАТО и ЕС в его разрешении

Среди конфликтногенных факторов, вызвавших конфликт 2001 г. в Македони выделяются исторические, политические, социально-экономические. К историческим факторам можно отнести неразрешенность «македонского» и «албанского» вопросов, к политическим – наличие националистических требований в программных документах албанских и македонских партий.

Конфликт 2001 г. в Македони из мирной формы постепенно модифицировался в насильственную. НАТО и ЕС использовали политические средства для давления на участников конфликта, среди которых наиболее мощным стала перспектива членства МР в этих организациях. Миротворческие операции НАТО и ЕС и значительная финансовая помощь содействовали стабилизации ситуации в Македони и реконструкции западных регионов страны.

Nataliya Strel'chuk

The role of NATO and EU in the solving of the conflict in Macedonia

The intrusion of NATO and EU in the solving of the conflict of 2001 in Macedonia changed the balance of force in that region and created a new security regime. NATO and EU used political pressure upon the participants of the conflict. The main push to the peaceful regulation of the conflict became the prospect of this country's membership in the organizations above. Substantial financial help of western countries lead to stabilization of situation in that crisis region or western Macedonia.

Надійшла до редколегії 16.11.2006

Розвиток транскордонного співробітництва у Карпатському регіоні (на прикладі АРК Закарпатської області)

З проголошенням незалежності України значно активізувалися її зовнішньоекономічні зв'язки із суміжними державами. В першу чергу на рівні регіонів, особливо у прикордонних територіях. Транскордонне співробітництво (ТКС) – це специфічна сфера зовнішньоекономічної, політичної, екологічної, культурно-освітньої та інших видів діяльності, що здійснюються на регіональному рівні. Таке співробітництво охоплює всі форми зазначених видів діяльності та спрямоване на активніше їх використання. Особливості ТКС: наявність кордону і необхідність його облаштування, спільне використання природних ресурсів, спільне вирішення проблем екологічної безпеки, більш широке взаємне спілкування населення сусідніх держав, особисті зв'язки людей, значно вище навантаження на інфраструктуру. ТКС спрямоване на подолання негативних аспектів існування кордонів і наслідків, що виникли на прикордонних територіях через їх розміщення на національних окраїнах держав і має на меті поліпшення умов життя населення. Транскордонний регіон – це наявність щонайменше двох територій різних країн, що мають спільний державний кордон та між якими встановилися тісні виробничі і соціально-економічні зв'язки. Про об'єктивний процес формування транскордонного регіону свідчить рівень розвитку різного роду зв'язків (виробничих, соціально-економічних тощо), які здійснюються між двома територіями різних країн, що мають спільний державний кордон. Без наявності таких зв'язків вони не можуть формуватись. Вони характеризуються вищою активністю у міжнародному поділі праці, ніж внутрішні регіони. Це проявляється у різних видах ТКС, яке детермінується багатьма чинниками, серед яких геополітичний, транспортно-географічний, економічний, соціальний та етнокультурний, природно-рекреаційний, екологічний. Одним із специфічних регіонів України є Закарпатська область, яка характеризується низкою переваг політико- та економіко-географічного розташування. Зокрема, межує з чотирма європейськими країнами: Угорщиною, Словаччиною, Польщею та Румунією.

Предметом даного дослідження стали історичні передумови та розвиток транскордонного співробітництва підприємств агропромислового комплексу Карпатського регіону, на прикладі Закарпатської області, а також аналіз основних напрямів і перспектив прикордонної співпраці області в аграрній сфері. Слід зазначити, що проблемі транскордонного співробітництва та зовнішньоекономічної діяльності суб'єктів господарювання агропромислового комплексу регіону поки що присвячена незначна кількість наукових праць вітчизняних та зарубіжних вчених.

Закарпаття – наймолодша область серед регіонів країни. Вона утворена

© Жулканич Н., 2007

і входить до складу України з 22 січня 1946.¹ Отже, практичним започаткуванням прикордонного співробітництва на заході колишнього СРСР з Угорщиною, Чехословаччиною вважається 1946 рік, коли були встановлені стабільні кордони з цими країнами. В історичному аспекті транскордонне співробітництво Закарпатської області із суміжними країнами – Польщею і Румунією – також бере свій початок з 1946 р.

На початку 50-х років, у результаті вирішення цілого ряду складних економічних і соціальних питань у середині кожної з країн, склалися сприятливі передумови для налагодження прикордонного економічного співробітництва. інтернаціональні контакти закарпатських (Україна), східно-словацьких (Чехословаччина) і саболч-сатмарських (Угорщина) трудових колективів мали переважно пізнавальний характер. Первиною формою прикордонних зв'язків було ділове листування між партійними органами, державними установами та громадськими організаціями з різних питань і сфер спільної діяльності, обмін вітальними телеграмами, листами з нагоди національних свят та ін.² Оскільки здебільшого співробітництво здійснювалося під керівництвом партійних комітетів, тому було назване співробітництвом по лінії місцевих партійних органів. Не випадково на першому місці у планах співробітництва і обміну досвідом було вивчення досвіду роботи партійних організацій, комітетів з питань керівництва різними сферами суспільного життя. І все ж, важливе значення в ті часи мали дружні зв'язки і обмін досвідом між виробничими колективами. Цінність цих зв'язків полягала в тому, що вони масово охоплювали трудові колективи: робітників і спеціалістів промисловості, будівництва, транспорту, сільського господарства.

У результаті тривалого обміну досвідом у різних напрямках виробничої діяльності виділилися відповідні форми:

- обмін групами, бригадами передовиків і новаторів виробництва, спеціалістами, які направлялися до партнерів з метою вивчення передового досвіду безпосередньо на робочому місці, для оволодіння новою технікою, прогресивною технологією, передовими прийомами виконання тих чи інших операцій, технологічними процесами і т.п.;

- обмін спеціалізованими туристичними групами, які формувалися, як правило, із працівників однієї галузі або суміжних галузей. Програма перебування цих груп за кордоном передбачала відвідання споріднених підприємств і ознайомлення з досвідом виробничої діяльності, умовами праці, побуту, культурного дозвілля спорідненого підприємства;

- обмін «автобусами дружби». Передбачалося, що групи формуватимуться з представників одного підприємства, яке підтримує тривалі міцні зв'язки з однопрофільним партнером за кордоном, котрий за попередньою домовленістю надає можливість друзям ознайомитися з виробництвом, життям і діяльністю свого колективу, одержати вичерпні, кваліфіковані відповіді на питання, які цікавлять учасників «автобуса дружби»;

- обмін різним за змістом і формою інформаційним матеріалом (технічна документація, інформаційні бюлетені, опис передового досвіду, виставки

зразків нових виробів, фотовиставки та ін.)³.

Міцні зв'язки між Закарпаттям та сусідніми областями прикордонних регіонів встановилися в аграрній сфері. 24 вересня 1950 року перша делегація колгоспників Закарпатської області у складі 52 осіб на запрошення угорських партійних органів побувала в Угорщині й мала змогу ознайомитися з діяльністю сільськогосподарських підприємств, машинно-тракторних станцій, сільських і районних рад та обмінятися досвідом.

У кінці 1955 року між працівниками сільського господарства Закарпатської і Саболч-Сатмарської областей були укладені договори про соціалістичне змагання. Першими договір про змагання підписали колгоспники артїлі ім. Ф. Енгельса с.Косино Берегівського району з членами кооперативу с.Барабаш Народної Угорщини⁴.

Сусідство сільгоспугідь, практично однакові природно-кліматичні умови і структура зон землеробства створювали сприятливі умови для взаємообміну передовими досягненнями між сільгосппідприємствами по обидва боки кордону.

Прикладом плідного співробітництва між трудівниками села можуть бути довготривалі зв'язки господарств сусідніх районів: Ужгородського Закарпатської області і Міхаловецького Східно-Словацького краю. Місцеві органи партійного і державного управління цих районів, проаналізувавши стан справ у галузі, звернули увагу на те, що практично в однакових умовах господарства Ужгородського району одержують значно менший урожай картоплі ніж словацькі сільгоспокооперативи, і навпаки, словацькі підприємства збирають дещо менший урожай кукурудзи з гектара, хоча, як уже підкреслювалося, природно-кліматичні умови і сільгоспугіддя тут однакові. Тому, було обрано форму взаємообміну досвідом, за якою механізовані ланки з вирощування картоплі із Міхаловеччини працювали і демонстрували свій досвід у господарствах Ужгородщини, а механізовані ланки Ужгородщини демонстрували досвід вирощування високих урожаїв кукурудзи на полях Східної Словащини. Результати такого співробітництва були досить ефективними. Цей досвід поширився на практику вирощування інших сільгоспкультур не лише в прикордонних регіонах сусідніх областей.

Позитивні результати були отримані від запровадження досвіду партнерів у виноградарстві, садівництві та інших галузях і сферах сільськогосподарського виробництва. Для дальшого поглиблення обміну досвідом із партнерами прикордоння було обрано і таку форму, як створення так званих «полів дружби», «садів дружби» в господарствах, угіддя яких розташовані вздовж кордону з Словащиною, Угорщиною. Яскравим прикладом такого співробітництва є «Сад дружби» закладений на українсько-угорському кордоні поблизу м. Берегова.

Створення «полів дружби», закладка «Саду дружби» на кордонах суміжних держав передбачало, що накопичений тут досвід поширюватиметься в господарствах не тільки Закарпатської області, але й далеко за її межами, в неприкордонних областях України.

Розташовані вздовж кордонів «поля дружби» стали справжніми поліго-

нами, де демонструвався передовий зарубіжний досвід за участю спеціалістів сусідніх країн, постійно діючою школою, в якій були зацікавлені усі господарства, навіть поза межами прикордонних областей, маючи змогу вивчати досягнення сусідів за кордоном. У цій справі чітко виокремився ряд підходів і особливостей. Зокрема, справа впровадження передового зарубіжного досвіду не зводилася лише до простого його копіювання. До досвіду партнера ставилися творчо, враховували особливості свого виробництва, умови, традиції, середовище тощо.

Таким чином, у процесі взаємообміну досвідом відбувався його подальший розвиток, формувалася спільний передовий інтернаціональний досвід, що стало новим колективним надбанням прикордонного співробітництва.

Однією з первинних форм прикордонного співробітництва Закарпаття із сусідніми областями суміжних держав було надання взаємодопомоги в різних формах і напрямках. Характерним було й те, що ця взаємодопомога могла здійснюватись на безвалютній основі.

Традиційною формою співробітництва між Закарпатською областю і Східно-Словацьким краєм, наприклад, було надання сільськогосподарськими підприємствами один одному допомоги в збиранні врожаю зернових культур. Справа в тому, що в Закарпатті дещо раніше, ніж у сусідів, дозрівають зернові. Тому чехословацькі комбайнери щорічно приїздили допомагати збирати врожай у господарства Закарпатської області. Після завершення збирання зернових в Закарпатті кращі комбайнери області зі словацькими комбайнерами виїжджали жнивувати в господарства Східної Словаччини.

Вперше у 1980 році в інтернаціональній жнива включилися 20 комбайнів із колективного господарства Кішвардського району Угорщини, які в умовах надмірних опадів, перезволоження ґрунту допомогли зібрати зернові на тисячогектарній площі в колгоспах «Авангард», «Перемога», «Дружба народів» Ужгородського району⁵.

Якщо на початку в міжнародних жнивах брало участь по 5-10 комбайнових екіпажів, то в жнивах 1983 року на хлібних полях друзів працювало по 50 зернозбиральних агрегатів⁶. У 1986 році у побратимів працювало по 30 комбайнових екіпажів.

Зафіксовано, що така форма співробітництва колективів давала чималий економічний ефект. Насамперед, жнива проходили вчасно і без втрат. У спільній роботі комбайнери досягали високих виробничих результатів, безпосередньо на полі відбувався взаємообмін досвідом.

Однак, в роки незалежності України вище перелічені позитивні надбання транскордонного співробітництва в аграрній сфері були практично втрачені.

На даному етапі аграрний сектор економіки області займає гідне місце серед усіх галузей народного господарства. В аграрному комплексі зосереджено понад 40% основних засобів, зайнято 28,5 % загальної кількості працюючих, виробляється 23,7% валової доданої вартості та 28, 0% товарів народного споживання до загальної кількості. Поглиблюються процеси

аграрної реформи. За період реформ змінилася структура і кількість виробників сільськогосподарської продукції.

У 2001 році в області функціонувало 1801 сільськогосподарське підприємство, в тому числі 19 радгоспів. В області реформовано 169 колективних сільськогосподарських підприємств. На їх базі створено 1644 сільгосппідприємств (організаційно-правових структур ринкового типу, 2004 р.) в тому числі 119 господарських товариств, 1389 селянських (орендних) господарств, 13 виробничих господарств, 11 приватних підприємств, 6 інших агро формувань. У виробництві сільськогосподарської продукції посилену участь приймають 295,8 тисяч дворогоподарств населення.⁷

У результаті здійснення аграрних реформ відбувся незворотний процес утвердження на селі механізмів приватної власності. Саме формування ринкових форм господарювання, мотиваційні фактори приватної власності, які стали можливими завдяки реформам, сприяли певним позитивним зрушенням в галузі агропромислового комплексу області. Виробництво валової продукції сільського господарства в 2004 році проти 2000 року зросло на 15,6%. Валовий збір зернових склав 355,4 тисяч тонн, що на 188,6 тисяч тонн більше 2000 року. Середня урожайність зернових становила 41,6 центнера з гектара, або на 15,8 центнерів вище ніж у 2000 році⁸. Досягнуто зростання урожайності і валових зборів овочів та картоплі, відмічено стабілізацію виробництва основних видів тваринницької продукції – молока і м'яса,

Проте, певні успіхи, досягнуті в останні роки, в аграрному господарюванні області, рівень виробництва сільгосппродукції не задовольняють зростаючі потреби продовольчої безпеки населення регіону. До того ж процеси реформування в аграрному секторі, і зокрема земельної реформи, не завершені. Вищезгадані проблеми, а також вступ зазначених країн до Європейської спільноти, є стримуючим фактором участі суб'єктів господарювання агропромислового комплексу в зовнішньоекономічній діяльності та розширенні транскордонного співробітництва. Вимагають уточнення, розробки і узгодження нові механізми транскордонної співпраці (зокрема, міждержавні митні угоди), матеріали дотримання норм і нормативів взаємної торгівлі і реалізації сільськогосподарської продукції, вимог до її стандартизації, цінові проблеми. Ці питання потребують невідкладного вирішення як на державному, так і на регіональному рівнях.

Досвід і практика здійснення прикордонного співробітництва у минулому набули чимало прикладів ефективного співробітництва промислових підприємств Закарпаття, в тому числі і в харчовій галузі. Зокрема підтримувалися тісні контакти між консервними, плодопереробними заводами, що переробляють плодоовочеву продукцію. Особливість цього виробництва полягає в тому, що вона вимагає високого рівня організації праці, в короткі строки без витрат зібрати і переробити вирощену сільськогосподарську продукцію. Для цього тут потрібні резервні переробні і транспортні потужності, таропакувальні матеріали, складські приміщення, охолоджувальні установки, які забезпечують зберігання і транспортування

виробленої харчової продукції.

Саме ці особливості роблять актуальним розширення виробничої взаємодії в цій галузі. Тривалий час підтримують тісні ділові зв'язки Берегівський консервний завод з консервним заводом м. Ніредьгаза Угорщини. На їх рахунку чимало конкретних справ: впроваджено автоматичні лінії безперервної дії по виробництву яблучного соку, освоєно випуск натуральних соків, що дозволило більш ефективно переробляти різні сорти яблук в період масового їх збору і в такий спосіб до мінімуму скоротити втрати плодів при переробці і зберіганні. Аналогічних прикладів можна навести більше.

Однак, можливості прикордонного співробітництва і його переваг підприємствами різних форм власності цієї галузі використовуються недостатньо. Підприємства різко зменшили обсяги виробництва, звузили асортимент випуску продукції. З прилавків магазинів зникли широкий асортимент плодоовочевих консервів та іншої харчової продукції вітчизняного виробництва, які раніше користувалися попитом у покупців.

Натомість торгівельну мережу заповнила імпортна продовольча продукція, переважну більшість якої можуть виготовляти підприємствами області. Ще донедавна через таку форму прикордонного співробітництва, як прикордонна торгівля у сусідні країни - Угорщину, Словаччину, Румунію експортувалися різні продовольчі товари: мед, консерви дикоростучих плодів і ягід, грибів, консервовану плодоовочеву продукцію та інше. Нині у структурі експорту вона займає незначну питому вагу. В 1996 р. підприємства харчової промисловості реалізували за кордон продукції на суму 8,0 млн. дол. США.

На сьогодні в агропромисловому комплексі Закарпаття функціонує 67 спільних підприємств, до яких за період інвестиційної діяльності (1994 – 2004 рр.) залучено 42,5 млн. дол. США, з них 16 підприємств – в сільському господарстві (4,9 млн. дол. США), 51 підприємство – у харчовій промисловості та перероблення сільськогосподарських продуктів (сума інвестицій - 37,6 млн. дол. США)⁹.

За останні роки в регіоні намітилася тенденція згортання торгівлі з країнами колишнього СРСР, в тому числі і продовольчими товарами. Разом з тим, втративши продовольчий ринок в країнах колишнього СРСР, як Україна так і Карпатський регіон, не знайшли свою продовольчу нішу на ринках межуючих західних держав: причиною зазначеного є цілий ряд обставин. Прикордонні Угорщина, Словаччина, Польща стали членами ЄС, де існує певна монополія на забезпечення продовольчої безпеки країн-членів ЄС. Варто зазначити, що й до цього продовольча продукція суб'єктів аграрного виробництва регіону не була витребуваною за кордоном. До того ж в останні роки в області відмічено спад виробництва сільськогосподарської продукції, існує розрив рівнів технологій виробництва між розвиненими країнами і вітчизняним виробництвом, незавершеність трансформаційних перетворень в аграрному секторі не сприяє нарощуванню темпів виробництва сільськогосподарської продукції, зниженню собівартості і підвищенню

якості, та можливостям збільшення її експорту. В цій ситуації зростають обсяги імпорту продовольчих товарів, часто неконтрольованих з боку митних органів та владних і управлінських структур області.

Закарпатська область є відносно екологічно чистим регіоном країни, тому перевагою продукування сільськогосподарської продукції агровиробниками області є можливості отримання екологічно чистої конкурентоспроможної продукції, і завоювання в цьому напрямку зарубіжного ринку збуту продовольства. У розвитку транскордонного співробітництва, розширенні зовнішньоекономічної діяльності суб'єктів господарювання АПК області посилену участь можуть приймати і 1459 селянських фермерських господарств, однак їх діяльність в цьому напрямку потребує координації.

У Закарпатській області з жовтня 2003 року розпочав свою діяльність „Проект аграрного маркетингу”, який виконується за підтримки Агентства з міжнародного розвитку США, компаніями Ленд О` Лейкс, ДАІ та АПК-інформ. Цільовими товарними групами „Проекту аграрного маркетингу” є овочі, фрукти та ягоди як на переробку так і на свіжий ринок, а в горах - переробка продукції вівчарства та дикоростучих ягід та трав. Завдання „Проекту” полягали в наступному: сприяти підвищенню доходів і створенню нових робочих місць в сільській місцевості, допомагаючи малим та середнім фермерським господарствам визначити потреби ринку та задовольнити їх з прибутком для себе, підвищуючи якість і виробничу ефективність, а також додаючи вартість сільськогосподарської продукції шляхом поліпшення маркетингових заходів. Добровільними клієнтами „Проекту” в Закарпатті стали біля 200 виробників плодоовочевої продукції, 12 переробних підприємств, 28 постачальників матеріально-технічних ресурсів, 8 санаторіїв, 5 оптових ринків, 4 супермаркети, 15 дрібних оптовиків та 28 інших компаній.

За два роки діяльності „Проект” організував 4 демонстраційних поля, 6 семінарів, 9 круглих столів, 172 робочі зустрічі, провів 6 презентацій та дві прес-конференції. У Закарпатті „Проект” реалізував дві грантові програми. Зокрема, сільськогосподарському кооперативу в с.Луг Рахівського району для закупівлі обладнання з виготовлення бринзи „Проект” надав 125 тис. грн.¹⁰ Обладнання закуплено і встановлено. Розробляється Програма участі фермерських господарств, клієнтів проекту в зовнішньоекономічній діяльності. „Проект” користується високим авторитетом серед фермерів та приватних землевласників Закарпаття, оскільки надає повний комплекс послуг від елементів вирощування до шляхів збуту сільськогосподарської продукції, в перспективі визначатиме значний ресурс попиту і пропозицій на продовольчу продукцію як на теренах країни, так і в зарубіжжі.

Аналіз функціонування у харчовій промисловості таких підприємств як СП «Грін-Рей» с. Петрово, СП «Універ» с. Фанчикуво, ПП «Континент» с. Сторожниця, ВАТ «Мукачівський консервний завод» та ряду інших, переконливо свідчить про значні можливості нарощування виробництва і реалізації продукції продовольства на експорт.

Однак, подальше становлення і розвиток транскордонного співробітництва підприємств АПК регіону, специфіка сільськогосподарського виробництва вимагає виваженої державної політики протекціонізму для забезпечення ефективної діяльності агропродовольчої сфери за будь-яких умов. Адже, при вступі України до Світової організації торгівлі, в умовах відкритості економіки виникає загроза припинення виробництва, якщо воно неконкурентоспроможне.

Основна мета сьогоднішнього - це створення в АПК передумов, які б сприяли стабільності та розвитку економіки сільського господарства через зміцнення співробітництва і кооперації в аграрній галузі, сприяли б зростанню сільськогосподарського виробництва на засадах скорочення або усунення існуючих бар'єрів, що перешкоджають розвитку торгівлі аграрною продукцією та продовольством. При цьому до провідних завдань слід віднести наступне: поступову лібералізацію сільськогосподарської торгівлі між державами ЄС, Російською Федерацією та іншими країнами СНД; розвиток міжрегіональної кооперації, в першу чергу з сусідніми країнами; розширення торговельних відносин з країнами, що є членами Світової організації торгівлі.

Дослідження проблем і особливостей транскордонного співробітництва та зовнішньоекономічної діяльності суб'єктів господарювання агропромислового комплексу регіону підтверджує, що потенціал ділової активності у виробництві та переробці продовольства, обумовлений зростанням внутрішнього попиту внаслідок переорієнтації фінансових потоків в офіційну економіку, зростає, але через неналежну адаптацію агровиробників і підприємств до умов ринку виявляється нереалізованим на зовнішніх ринках. До того ж позитивні наслідки реформ у АПК поєднуються із протилежними тенденціями скорочення експорту сільськогосподарської сировини і продуктів харчування, втратою конкурентних позицій на традиційних зарубіжних ринках під тиском провідних світових виробників продовольства. Однією з причин такого становища є незавершеність та недостатня ефективність системи державної підтримки агропромислового сектора України на висококонкурентних світових ринках продовольства.

Розгляд зазначеної проблеми дозволяє зробити такі висновки.

1. Соціально-економічний розвиток країн Центрально-Східної Європи, які вже стали членами ЄС і межують із областями Українських Карпат, активізує значення прикордонних регіонів, які в умовах європейських інтеграційних процесів розглядаються як важливий чинник міждержавного співробітництва. Об'єктивною підставою транскордонного співробітництва прикордонних регіонів названих країн є подібність природних та історико-господарчих умов, що зумовлює однотипність галузевої та територіально-функціональної структури господарства.

2. Досвід трансформування аграрної сфери економік постсоціалістичних країн підтверджує об'єктивну необхідність експортної орієнтації сільськогосподарських галузей регіону, які володіють потенціалом конкурентоспроможності і базуються на місткому внутрішньому національному

ринкові та природних ресурсних перевагах.

3. Науково-обґрунтована політика держави в зовнішньоекономічній діяльності, спрямована на поглиблення міждержавного співробітництва в аграрній сфері (у перспективі вступу України в ЄС), зумовлює формування транскордонних сільськогосподарських районів. Транскордонний сільськогосподарський район – міждержавний регіон зі збалансованим розвитком сільськогосподарських, переробних підприємств, інфраструктурних та управлінсько-регуляторних інституцій. Прикладом такого регіону може стати Саболч-Сатмарська область Угорщини та Закарпатська область, Підкарпатське воєводство Польщі та Львівська область, апробація економічного співробітництва яких здійснюється у рамках Карпатського євро регіону, а також двосторонньої угоди.

З метою активізації розвитку транскордонного співробітництва регіону з прикордонними регіонами сусідніх країн доцільно:

- забезпечити розробку регіональних програм транскордонного співробітництва і зовнішньоекономічної діяльності господарських суб'єктів агропромислового комплексу в напрямку нарощування виробництва і переробки сільськогосподарської продукції, визначення можливостей і ніші експорту конкурентоспроможного продовольства.

- вибір конкретної економічної стратегії діяльності аграрних підприємств має враховувати наступні особливості соціально-економічної ситуації в Україні: відсутність завершеної національної Програми транскордонного співробітництва та відповідних законодавчих актів, щодо зовнішньоекономічної діяльності, незавершеності аграрної і зокрема земельної реформ, нестабільність нормативної бази, низький рівень платоспроможного попиту населення, недостатній розвиток ринкової інфраструктури АПК.

- трансформаційні процеси в аграрній економіці, які здійснюються в прикордонному регіоні вимагають чіткого територіального виокремлення, а також часткової зміни напрямів господарювання сформованих типів аграрних господарств; на основі поглиблення сільськогосподарської спеціалізації та кооперації в низинній підзоні області в напрямку нарощування виробництва продовольства і забезпечення експортних потреб в ньому;

- забезпечити пошук нових ідей, розробку спільних проектів в аграрній сфері прикордонних регіонів з метою виробництва та переробки екологічно чистої сільськогосподарської продукції, створення сприятливих умов для вітчизняних та іноземних інвесторів.

Примітки:

¹ Закарпаття 2004: Статистичний щорічник / Головне управління статистики у Закарпатській області. – Ужгород, 2005. – С.5.

² Шманыо Г.И., Будкин В.С., Грефе К.Х. и др. Приграничное сотрудничество социалистических стран: опыт, проблемы, перспективы. – К.: Наук.думка, 1990.- С. 9-31.

- ³ Колесник В.П. Интернациональные связи трудящихся приграничных областей СССР и европейских социалистических стран. – Львов: Вища школа, 1984. – С.115.
- ⁴ Державний архів Закарпатської області.(далі – ДАЗО).- Фонд Р-179.- оп.1.- ед.хр.2037. -Документи (інформації, справки, свідення і др.) об итогах выполнения плана по развитию животноводства и производстве животноводческой продукции в колхозах области за 1954-1955 сельскохозяйственный год.(01.10.1954-08.02.1956).-Арк.57.
- ⁵ ДАЗО.- Фонд Р-195., оп.13, ед.хр.270.- Аналитические записки по статистике сельского хозяйства за 1979 г..- Том 2.(04.10.1979-05.01.1980). – Арк.43.
- ⁶ ДАЗО.- Фонд Р-195.-Оп.13. - Ед.хр. 1184. - Аналитические записки по статистике сельского хозяйства за 1983 г..-Том 2. (июль-декабрь 1983).- Арк.39.
- ⁷ Закарпаття 2004: Статистичний щорічник.- С.163.
- ⁸ Закарпаття 2004: Статистичний щорічник.- С.152.
- ⁹ Експорт-імпорт Закарпаття у 2004 р. Прямі іноземні інвестиції у 2004 р./ Зведені дані Закарпатського обласного управління статистики. – 2005.- С.45.
- ¹⁰ Експорт-імпорт Закарпаття у 2004 р. Прямі іноземні інвестиції у 2004 р.- С.56.

Наталья Жулканич

**Развитие трансграничного сотрудничества Карпатского региона
(на примере предприятий АПК Закарпатской области)**

Социально-экономическое развитие стран ЦВЕ, которые граничат с Карпатским регионом Украины, активизирует значение трансграничного сотрудничества. В условиях европейских интеграционных процессов оно рассматривается как важный фактор межгосударственного сотрудничества. В статье анализируется опыт сотрудничества в аграрном секторе предприятий АПК Закарпатской области, который подтверждает необходимость наращивания темпов внешнеэкономической деятельности хозяйственных субъектов агропромышленного комплекса.

Natalya Zhulkanich

Development of the transborder cooperation of the Carpathian region (on the example of the enterprises of agroindustrial complexes of the Transcarpathian region).

In the article are considered the historical preconditions of development of the transborder collaboration of enterprises of agroindustrial complexes of Carpathians region (on the example of the Transcarpathian region). Are analysed also the basic directions and prospects of boundary collaboration of region in an agrarian sphere.

It is marked that the positive consequences of reforms in an agrarian sector are combined with the opposite tendencies of abbreviation of export of agricultural raw material and food stuffs, by the loss of competitive positions at the traditional foreign markets under the pressure of leading world sire of food.

Надійшла до редколегії 16.11.2006

Республіка Молдова: шлях до міжнародного визнання (1991-1995 рр.)

Серед перших проблем молдовської дипломатії вже після проголошення незалежності РМ були кроки, здійснені для міжнародного визнання нової республіки, як суб'єкта міжнародного права. Ця дорога була важкою і розпочалася з 27 серпня 1991 року, з визнання Молдови парламентами Румунії та Грузії. Молода держава не мала власного досвіду зовнішньополітичних стосунків, що призводило до певних помилок і невпевненості у налагодженні міжнародних зв'язків. Існували значні відмінності у зовнішньополітичній орієнтації населення різних регіонів, які призвели до того, що на початку 90-х рр. зовнішньополітична активність Молдови була обмежена необхідністю балансування між інтересами Росії та Румунії, внутрішньополітичними проблемами та економічними негараздами. Ймовірно, саме цим пояснюється очікувальна позиція Молдови в більшості випадків і сподівання на те, що більш сильні геополітичні гравці візьмуть на себе вирішення її проблем. Метою запропонованого наукового дослідження є висвітлення проблем, з якими зіткнулась Молдова, проголосивши незалежність, насамперед це перші кроки, здійснені молдовською дипломатією по встановленню дипломатичних відносин із провідними державами світу та вступ до низки міжнародних організацій. Актуальність і мета зумовлюють постановку наступних завдань, а саме: розкрити проблеми, пов'язані з внутрішньою ситуацією в республіці напередодні проголошення незалежності; проаналізувати налагодження контактів із світовим співтовариством. Аналіз внутрішньої ситуації в Молдові зазначеного періоду, становлення країни, як незалежного суб'єкта міжнародного права, ще не знайшли ґрунтовного комплексного дослідження в науковій літературі. Переважну більшість статей у наукових збірниках і періодичних виданнях складають публікації публіцистично-інформативного характеру.

Отже, звернемося до фактів. Весною 1988 р. у Молдові формується Демократичний рух, який пізніше стає основою Народного Фронту Молдови (НФМ). На своєму з'їзді НФМ приймає постанову, за якою об'єднання з Румунією проголошується програмною вимогою. Це призвело до розколу у суспільстві: на тих, хто називав себе молдованами і тих, хто ідентифікував себе як румуни. Вибори до Верховної Ради Молдовської СРСР в 1990 р. показали, що три категорії громадян, які ідентифікували себе як румуни, молдовани і російськомовне населення, підтримують політичні течії, приблизно однакової сили¹.

Румунізація всіх сфер суспільного життя, особливо заміна державного апарату викликали невдоволення в тих регіонах республіки, які заселені переважно етнічними меншинами (це Лівий берег Дністра і Південь республіки). 19 серпня 1990 р. у м. Комрат пройшов Перший з'їзд депутатів © Мельничук Г., 2007

всіх рівнів, вибраних на територіях компактного проживання гагаузів, який проголосив Гагаузьку республіку та її незалежність від центральної влади в Молдові.

Перспектива об'єднання з Румунією також не знайшла підтримки у населення Придністров'я, де компактно проживали національні меншини (28,3% українці, 25% росіяни). Невдоволення російськомовної частини населення Придністров'я викликало також прийняття 31 серпня 1989 р. закону про державну мову – молдовську, який запроваджував латинську абетку. Боротьба за владу між придністровською та кишинівською номенклатурними елітами все більше набирала розмаху і в результаті призвела до тривалого конфлікту². 22 червня 1990 р. парламент приймає Декларацію про суверенітет республіки, а наступного дня – „Висновок” по пакту Молотова-Ріббентропа, у якому Бессарабія і Північна Буковина проголошувалися окупованими радянською армією територіями, а створення 2 серпня 1940 р. Молдавської РСР – незаконним актом. Тим самим офіційний Кишинів ще більше ускладнив відносини з регіонами. „Політична самоліквідація Республіки Молдова надали не тільки історичні, але й юридичні аргументи для проведення в Придністров'ї референдуму, виділення регіону в самостійну республіку...”³.

Політичні лідери Придністров'я та Гагаузії взяли курс на створення самостійних республік у складі СРСР. 19 серпня 1990 р. Перший з'їзд депутатів усіх рівнів, обраних на території компактного проживання гагаузів, що проходив у м. Комрат, заявив про “повну волю і незалежність гагаузького народу від державної влади Республіки Молдова”. Тоді ж була проголошена Гагаузька республіка. 2 вересня 1990 р. Другий з'їзд депутатів усіх рівнів Придністровського регіону, що проходив у Тирасполі, прийняв рішення про утворення Придністровської Молдавської Радянської Соціалістичної Республіки (ПМСР, з вересня 1991 року – ПМР)⁴. Утворення двох нових республік на території Молдавської РСР негативно позначилося на іміджі Молдови і ускладнило її стосунки з Росією та Україною, а також майбутнє входження “до Європи”. У лютому 1991 р., усвідомлюючи що більшість населення проголосує за збереження СРСР, уніоністи домоглися від парламенту постанови не проводити в Молдові загальносоюзний референдум. Влада і політичні формування Придністров'я і Гагаузії це рішення не визнали. Рішення ПМАРСР і ГАРСР провести референдум підтримали широкі кола громадськості Молдови. У Кишиневі Інтеррух „Єдність” організував Територіальну виборчу комісію і за підтримки Рад трудових колективів, створив дільничні комісії. 14-17 березня за збереження Союзу проголосували 107 тис. жителів Кишинева. Референдум було проведено також у Бельцях, Кагулі, Єдінцях, інших містах і селах⁵.

Протягом 1990-1991 рр. тираспольські лідери І. Смирнов і Г. Маракуца провели низку неофіційних зустрічей із Головою Верховної Ради СРСР А. Лук'яновим. Депутат Верховної Ради СРСР Ю. Блохін 14 травня 1991 р. передав спікеру А.Лук'янову постанову ПМР “Про участь Придністров'я у підготовці та підписанні Союзного Договору”⁶. Союзний Договір передбачав

військово-силову підтримку Придністров'ю за участю 14-ї російської армії та військових частин Одеського округу⁷. Отже, поглибленню конфлікту в Придністров'ї і Гагаузії з однієї сторони, й офіційного Кишинева - з іншої, сприяла розбіжність позицій щодо існування Радянського Союзу. Таким чином, політичні лідери Кишинева і Москви орієнтувалися на різні зовнішні фактори і спрямовували свої зусилля не на утвердження суверенітету Молдови, а швидше навпаки, на її інтеграцію до інших держав.

Наприкінці літа 1991 р. офіційний Кишинів спробував використати серпневі події в Москві для ліквідації ПМАРСР і ГАРСР. 21 серпня було санкціоновано проведення операції „Невід” з арешту регіональних лідерів, про що стало відомо у Придністров'ї, і це суттєво прискорило відокремлення регіону⁸. 25 серпня Придністров'я проголосило незалежність.

Парламент Молдови навпаки не поспішав із таким рішенням. Ще 24 серпня депутати від НФМ пропонували близькому до них спікеру Парламенту О.Мошану прийняти Декларацію про незалежність. А.Мошану відповідає відмовою, сказавши „що ми тільки після України”⁹. Але вже 27 серпня, більшістю голосів, Парламент Молдови приймає Декларацію про незалежність. Лідери Народного Фронту Молдови на чолі з М.Друком вітали прийняття Декларації, так як вбачали в цьому можливість виходу з Радянського Союзу і перший крок до об'єднання з Румунією¹⁰. А проросійські партії навпаки сподівались на підтримку Росії.

Незважаючи на розбіжності в поглядах політичних лідерів Молдови щодо подальшої долі республіки, прийняття Декларації було важливим кроком до здобуття реальної незалежності. Вже 27 серпня 1991 р. Молдову визнали Румунія, Грузія і Туреччина. Румунський уряд і парламент, визнаючи незалежність Молдови, наголошували на незаперечності факту виходу із СРСР і важливості “історичної реставрації”. Так, у рішенні Парламенту Румунії від 27 серпня 1991 р. говорилося, що “Парламент Румунії вважає проголошення незалежності як знакову подію у житті румун із-за Прута, які започатковують природно необхідну і легальну історичну реставрацію. Декларує рішення підтримати Парламент, Президента і Уряд Республіки Молдова в діях по захисту національної ідентичності, мови, культури румун із-за Прута і в подоланні наслідків пакту Молотова-Ріббентропа”¹¹.

У Декларації Уряду Румунії про визнання незалежності Молдови від 3 вересня 1991 р. говориться, що “Проголошення румунської держави на території, анексованій силою у результаті таємних домовленостей, зафіксованих у пакті Молотова-Ріббентропа, представляє собою рішучий крок у напрямку мирного подолання наслідків цього пакту, спрямованого проти прав та інтересів румунського народу”¹².

Вже після проголошення незалежності РМ серед перших проблем молдовської дипломатії були кроки, спрямовані для міжнародного визнання нової республіки, як суб'єкта міжнародного права.

28 серпня 1991 р. міністр закордонних справ Молдови Н.Циу здійснив візит до Румунії, де мав зустріч з міністром закордонних справ А.Нестасе. В цей час представники дипломатичних місій Румунії готували для молдовського міністра зустрічі у Великобританії й Італії, які мали полегшити шлях до визнання молодій республіки. 29 серпня підписано Протокол про встановлення дипломатичних відносин між РМ і Румунією¹³.

19 вересня 1991 р. делегація Молдови прибула до Риму. Міністри закордонних справ Молдови Н.Циу і Італії Джанні де Мікеліс провели зустріч і виступили на телеканалі RAI-1. Після візиту до Італії, Н. Циу зазначив: „Я дійшов висновків, що західні країни на першому етапі підтримали Молдову на її прагненні до незалежності, але тільки на словах, на дипломатичному ж рівні, ніхто не збирався цього робити, ніби тим самим надаючи нам право на ризик і ініціативу. Нас зустрічали з порозумінням, але не більше, і натякали бути терплячими, не прискорювати подій”¹⁴. Посольство Румунії у Великобританії організувало візит молдовських дипломатів до Лондона. 23 вересня 1991 р. відбулася зустріч у МЗС Великобританії з Державним Секретарем Д. Хогом. під час якої держсекретар підкреслив, що Великобританія насамперед виконуватиме угоди, укладені в попередні роки. Він натякнув на те, що незалежність Молдови не може бути визнана, поки існує Радянський Союз. Як стало відомо згодом, така позиція Великобританії була зумовлена домовленістю з Президентом СРСР М.Горбачовим: Великобританія не визнає незалежність будь-якої союзної республіки, за винятком країн Балтії, а лідер Кремля, в свою чергу, не буде заважати об'єднанню Німеччини¹⁵.

25 вересня молдовська делегація з Лондона відправилась до США, знову ж таки при активній участі Румунського МЗС. У Нью-Йорку міністр закордонних справ Молдови Н.Циу зустрівся з міністрами закордонних справ Болгарії - Ганевим, Литви – Юркансом, Латвії – Саударгасом, Угорщини – Есінкі. Ці зустрічі для Молдови мали велике значення: країни Балтії відкрито оголосили про офіційне визнання незалежності РМ, італійські й угорські міністри їх підтримали, і запевнили, що проконсультують свої уряди щодо цього питання, а також впевнені, що рішення буде позитивним. Однією з важливих була зустріч з постійним представником США в ООН Т.Пікерінгом, на якій він заявив, що немає ніяких перешкод, які б завадили визнанню Молдови¹⁶.

Однією із перших країн, які визнали незалежність Молдови була Туреччина. Вже до лютого 1992 р. між країнами були встановлені дипломатичні стосунки. Уряд Туреччини, підтримуючи гагаузьке населення, через Турецьке Агентство співпраці і розвитку надав Молдові фінансову допомогу у розмірі 35 млн. дол. США. На запрошення Анкари 200 студентів-гагаузів поїхали на навчання до турецьких університетів. Протягом 1992 р. за програмою обміну більше 20 студентів і професорів з Туреччини працювали в Комратському університеті. У квітні 1992 р. Кишинів відвідав Президент Туреччини С.Демірель. Цей візит свідчив про намагання Анкари

співпрацювати з Молдовою. Панрумуністи критично ставилися до зв'язків із Туреччиною, мотивуючи це тим, що зміцнення двосторонніх відносин допомагає сепаратистському режиму в Гагаузії¹⁷.

Із колишніх республік СРСР першою Молдову також визнала Грузія. В день проголошення незалежності Молдови Президент Грузії З.Гамсахурдіа видав указ, в якому говорилося, що відповідно до принципів зовнішньої політики Грузії, вона визнає Молдову як незалежного суб'єкта міжнародного права. Відповідно до цього указу, МЗС Грузії запропонувало МЗС Молдови встановити між двома країнами дипломатичні відносини¹⁸.

Здійснивши офіційні візити за кордон, було зроблено перші кроки до визнання світовою спільнотою незалежності РМ. Хоча ці кроки були досить невпевненими і здійснювалися при безпосередній участі Румунії, вони мали велике значення для подальшого становлення країни як самостійного, незалежного суб'єкта міжнародного права.

На думку президента М.Снегура, міжнародне визнання Молдови в той момент більше залежало від Москви, ніж від Вашингтону. Він наголошував, що “її визнання Верховною Радою СРСР означало б реальну свободу для Молдови”¹⁹.

Втім, російська влада не поспішала встановлювати дипломатичні стосунки із незалежною Молдовою. Так, у привітанні з приводу обрання на посаду Президента Молдови М.Снегура Б. Єльцин, Президент РСФСР “висловив надію на те, що ніякі вигідні умови не можуть перешкодити встановленню дружніх стосунків між нашими народами” і наголосив, що “Співдружність Незалежних Держав відкриває нові можливості для їх динамічного розвитку”. У цій телеграмі Б.Єльцина містився тільки вираз “суверенна Молдова”, а про її незалежність навіть не згадувалося²⁰. Тільки після того, як Румунія визнала незалежність Росії, остання висловила готовність встановити дипломатичні стосунки з Молдовою. Президент Росії висловлював надію, що “як незалежні держави, Росія і Молдова зможуть зберегти і розвивати в нових історичних умовах старі традиції братерської співпраці і взаєморозуміння”. Москва прямо натякала Кишиневу, що визнання незалежності Молдови залежатиме від підтримки молдовським керівництвом ідеї про створення СНД. Саме тому М.Снегур змушений був піти на підписання в Алма-Аті Протоколу про приєднання Молдови до СНД (21 грудня 1991 р.). На думку молдовської влади, вступ до СНД мав зменшити шанси країни на об'єднання з Румунією і заспокоїти російськомовне населення. ХДНФ виступив із різкими заявами, критикуючи цей крок і назвавши його “ще одним бар'єром на шляху просування румун із анексованих і окупованих територій до національного визволення”. На думку лідерів ХДНФ набуття незалежності Молдови не мало перешкоджати її інтеграції з Румунією²¹. У цей же час відносини між Молдовою і Україною ускладнювалися двома факторами: українським етнічним чинником у Придністров'ї і пропагандою націонал-радикалів Молдови щодо перегляду кордонів. 1 липня 1990 р. II з'їзд НФМ включив до своєї Програми вимогу

про „повернення румунських територій, довільно переданих під юрисдикцію України”. Кордони „незалежної Румунської Республіки Молдова” „фронтити” визначили межами румунської зони окупації часів Другої світової війни, включивши до її складу всю Бессарабію, Північну Буковину і „Трансністрію”, які трактувалися як „історичні румунські землі”. Таке прагнення зміни державних кордонів загрожувало безпеці не тільки у регіоні, але й у Європі та світі, і тільки послідовна позиція офіційних кіл України, яка полягала у неухильному дотриманні існуючих кордонів, перешкодила здійсненню таких планів. Україна, як і Росія, не поспішала визнавати незалежність Молдови. Ситуація у Молдові швидко погіршувалася, і як вихід із ситуації, влада запропонувала провести прямі президентські вибори, що, природно, виявилися безальтернативними. Кандидат в президенти Молдови був один – Мірча Снегур. За іронією долі вибори призначаються на 8-е грудня. Тоді ще ніхто не знав, що 1-го грудня в Біловезькій Пущі (Росія) Радянський Союз припиняє своє існування, що прискорить визнання незалежності колишніх радянських республік, зокрема й Молдови. Визнання Молдови Росією та Україною в умовах, коли СРСР як правовий суб’єкт припинив своє існування, означало прорив у міжнародній ізоляції республіки. До кінця 1991 р. Республіку Молдова визнали Україна, Казахстан, Франція, Швейцарія, США, Аргентина та інші держави²². Л.Кравчук привітав М.Снегура з обранням його на посаду Президента Республіки Молдова і запевнив, що Київ намагатиметься надати молдовсько-українським відносинам “нової форми, відповідно до існуючих реалій”²³. 11 лютого 1992 р. у рамках турне по країнах-членах СНД, Кишинів відвідав державний секретар США Дж.Бейкер. Цей візит було розцінено як підтримку США зовнішньополітичних кроків молдовської влади. Дж.Бейкер заявив, що Вашингтон підтримує вступ Молдови до ООН і МВФ. Сторони також домовилися, що дипломатичні стосунки між США і Молдовою будуть встановлені під час візиту М.Снегура до США, куди він збирався приїхати на засідання Генеральної Асамблеї ООН. 18 лютого 1992 р. під час зустрічі у Білому Домі М. Снегура та Дж. Буша між Молдовою та США були встановлені дипломатичні стосунки. В офіційному Комюніке молдовсько-американської зустрічі на найвищому рівні зазначається, що “сторони домовилися про те, що державна незалежність і територіальна цілісність Республіки Молдова є однією із умов геополітичної стабільності в цій зоні Європи”²⁴. США висловили підтримку курсу Молдови на демократизацію суспільства, ринкову економіку і пообіцяли сприяти зовнішнім інвестиціям до молдовської економіки. 26 лютого 1992 р. М.Снегур, разом із іншими лідерами колишніх союзних республік у Гельсінкі підписав Заключний Акт Конференції з Безпеки і Співробітництва в Європі. Під час цього візиту було встановлено дипломатичні відносини із Фінляндією. У своїй промові з приводу підписання Заключного Акту Президент Молдови заявив, що “для Республіки Молдова найбільш оптимальним шляхом для забезпечення безпеки і економічного процвітання є її відкритість до міжнародної співпраці і інтеграція до європейських структур”²⁵. Разом з тим, М.Снегур відзначив,

що стабільність молдавської держави підриває “дислокація на її території чужих збройних сил” і звинуватив “певні консервативні політичні кола, які керуються імперськими амбіціями”, у намірі використати присутність цих сил “для дестабілізації політичної ситуації в республіці”²⁶. 2 березня 1992 р. делегація Молдови прибула до Нью-Йорку, де прийняла участь в церемонії прийняття Молдови до ООН. Цього ж дня, Президент М.Снегур прийняв участь у 46-й Сесії Генеральної Асамблеї ООН, де підписано Договір, за яким РМ отримала право бути повноправним членом ООН. Виступаючи на сесії Президент Молдови заявив, що в силу геополітичного розташування Молдови, він розглядає її як міст між Сходом і Заходом і висловлює готовність до “встановлення відносин із усіма державами без входження до будь-яких блоків”. М.Снегур знову підкреслив, що “неможливо говорити про реальну незалежність, в той час, коли на території Молдови дислоковані чужі військові сили” і висловив сподівання на вирішення цього питання шляхом двосторонніх переговорів²⁷. Уряд Молдови докладав багато зусиль для інформування світового співтовариства і залучення міжнародних організацій до врегулювання конфлікту в Придністров’ї, домігшись дипломатичного діалогу і створення чотирьохсторонньої комісії за участю Румунії, України Росії і Молдови. 24 травня 1992 р. на саміті ОБСЄ у Лісабоні міжнародними учасниками засуджено військовий конфлікт і висунуто вимогу про його припинення. Але 21 липня 1992 р. за ініціативою Кремля, з метою усунення від посередництва України і Румунії, Кишинів підписав з Москвою двосторонню Угоду по врегулюванню конфлікту. На саміті ОБСЄ у Гельсінкі (9-10 червня 1992 р.) М.Снегур провів низку зустрічей із президентами Болгарії, Росії, Румунії і канцлером Німеччини, де, зокрема, обговорив питання вирішення придністровського конфлікту²⁸. 1 вересня 1992 р. М.Снегур прибув до Москви, де зустрівся з Б.Єльциним. Головною темою переговорів двох президентів був конфлікт у Придністров’ї і визначення терміну перебування російських військ на його території. Б.Єльцин пообіцяв вирішити ці питання і зазначив, що Росія буде сприяти процесу врегулювання конфлікту²⁹. Встановлення контактів з світовою спільнотою продовжувалося. На початку вересня 1992 р. на запрошення відомого бізнесмена Б.Бірінштейна президент Молдови М.Снегур, прем’єр-міністр А.Сангелі і міністр зовнішньоекономічних відносин А.Кептіне відвідали Швейцарію. 3 вересня на зустрічі, організованій на найвищому рівні, підписано Угоди про встановлення дипломатичних відносин між двома країнами. 7 вересня 1992 р. делегація РМ прибула до Болгарії. За підсумками зустрічі президентів Молдови і Болгарії підписано Договір про дружбу та співробітництво між країнами терміном на 10 років. Зокрема, основний акцент зроблено на співпраці у економічній галузі. У середині листопада 1992 р. відбулось ще декілька закордонних візитів молдовських посадовців. Зокрема, під час перебування у Китаї делегації Молдови підписано Угоду про економічну співпрацю, Договір про встановлення дружніх стосунків між державами. Перед візитом до Пекіна, М.Снегур зупинився у столицях Казахстану і Киргизії, де Президенти обох держав підписали двосторонні

Угоди з Молдовою терміном на 12 місяців³⁰. Для Молдови, з огляду на складну внутрішню ситуацію, досить суттєвим було встановлення добросусідських відносин між Україною і Румунією. Після розпаду СРСР румунський парламент заперечував проведення на так званих „румунських територіях” – у північній Буковині і на півдні Бессарабії референдуму про державну незалежність, лунали заклики націоналістичних сил Румунії (а їх підтримували й молдовські націоналісти) про відновлення кордонів 1940 р. Але візит міністра закордонних справ України А.Зленка до Румунії у вересні 1992 р., під час якого на офіційному рівні було заявлено про відсутність територіальних претензій з боку Румунії до України змусив прорумунські кола у Молдові більш реально подивитися на “проблему приналежності” цих територій до України³¹.

23 жовтня 1992 р. укладено “Договір про добросусідство, дружбу і співробітництво між Україною та Молдовою”, який визнає територіальну цілісність Молдови, включаючи Придністров’я. Тодішній Президент України Л. Кравчук висловив думку, що Придністров’я повинні мати автономію у складі Молдови, подібно до Криму у складі України³². Вже до осені 1992 р. Молдова, як й інші колишні республіки СРСР стала також членом Міжнародного Валютного Фонду і Всесвітнього Банку. Через рік це дало можливість молодій державі запровадити національну валюту, що сприяло відносній фінансовій стабільності. Вступ Молдови до цих міжнародних організацій відіграв велику роль у подальшому її становленні і прискорив процес міжнародного визнання³³. Наступним важливим кроком для Молдови, як самостійної держави, став її вступ до Ради Європи, що дало можливість молодій державі в 1994 р. прийняти демократичну Конституцію, в якій були закріплені положення про автономію Придністров’я та Гагаузії, проголошено нейтралітет країни та заборона на розміщення іноземних військ. Приєднання незалежної Молдови до низки міжнародних конвенцій та угод, зокрема до міжнародної Конвенції з прав людини, Договору про нерозповсюдження ядерної зброї, Віденської конвенції про заходи зміцнення безпеки в Європі, засвідчили її наміри рухатися демократичним шляхом розвитку і будувати відносини з іншими країнами на рівноправних умовах. Внаслідок усіх подій 1989–1995 рр. Молдова отримала офіційну незалежність, але втратила контроль над частиною території, позбулася значної частини економічного потенціалу і не змогла сформулювати нічого, що навіть віддалено нагадувало б національну (державну) ідею. Почавши з ідеї об’єднання з Румунією, молдовські націонал-демократи продовжили ідею другої румунської держави. Аграрії після приходу до влади спробували згадати про ідею альтернативної румунській молдовської держави, але так і не змогли дійти до ідеї держави усіх народів Молдови.

До перших успіхів молодого країни у зовнішній політиці можна віднести вступ до ОБСЄ (січень - лютий 1992 р.), а через місяць – вступ до ООН. Це було вірним кроком, оскільки входження колишніх радянських республік під протекцію міжнародного права потенційно захищало їх від можливого

посягання на незалежність. Вже до осені 1992 р. Молдова стала також членом Міжнародного Валютного Фонду і Всесвітнього Банку. Молдовська дипломатія в цей період носила нерішучий характер, а уряд, в свою чергу, не створив відповідного механізму включення РМ до міжнародної системи цінностей, що призвело до так званого „транзитного періоду”. Цей період, одразу після проголошення незалежності в Прибалтійських країнах, чи в країнах Центральної Європи був набагато коротшим та чіткішим. Вони проголосили пріоритетами своєї зовнішньої політики інтеграцію до Європейського Союзу і вступ до НАТО, що було чітким сигналом для провідних світових держав і призвело до того, що Європа фінансово, політично, економічно і юридично їх підтримала. Молдова ж, обираючи багатовекторність і вагаючись між Сходом та Заходом не змогла визначитися з пріоритетами у зовнішній політиці. Така невизначеність була зумовлена внутрішньою нестабільністю, розгортанням сепаратистських рухів і поділом суспільства на два табори.

Примітки:

¹ Patrîchi V. Mircea Druc sau lupta cu ultimul imperiu // București, 1998. – С. 236.

² Шорников П.М. Покушение на статус. – Кишинев: Наука, 1997. – С.134.

³ King Ch. The Moldovenii: România, Rusia și politica culturală // Chișinău: Editura ARC, 2005. – Р.134.

⁴ Шорников П.М. Покушение на статус. – Кишинев: Наука, 1997. – С.15.

⁵ Там само, С.16.

⁶ Шорников П.М. Покушение на статус. – Кишинев: Наука, 1997. – С.16.

⁷ Гамураць Б. На крутих поворотах жизни // Кишинев, 2004. – С.56.

⁸ Шорников П.М. Покушение на статус. – Кишинев: Наука, 1997. – С.17.

⁹ Там само, С.17.

¹⁰ Patrîchi V. Mircea Druc sau lupta cu ultimul imperiu // București, 1998. – Р. 327.

¹¹ Guvernul României recunoaște independența Republicii Moldova // Petriche D. Cojocă Istoră unui Tratat Controversat // Tratatul de parteneriat privilegiat și cooperare între România și Republica Moldova. – Chișinău, 2000. – Р. 170.

¹² Declarația Parlamentului României în legătura cu proclamarea independenței Republicii Moldova, adoptată în ședința comună a Adunării Deputaților și Senatului, la data de 3 septembrie 1991 // Enache M., Cîmpoșu D. Misiune diplomatică în Republica Moldova 1993–1997. – Iași, 2000. – Р. 290–291.

¹³ Tău N. Diplomație în culise: Suveranitate, Independență, Război & Pace. 1990-1998 // Editura Enciclopedică București, 2002. – Р. 88.

¹⁴ Tău N. Diplomație în culise: Suveranitate, Independență, Război & Pace. 1990-1998 // Editura Enciclopedică București, 2002. – Р.89.

¹⁵ Там само, С. 90.

¹⁶ Scurtu I., Almaș D., Goșu A., Pavelescu I. Istoria Basarabiei de la începuturi până în 1994 // Editura Tempus România, București, 1994. – Р. 93.

¹⁷ King Ch. The Moldovenii: România, Rusia și politica culturală // Chișinău: Editura ARC, 2005. – 173 p.

¹⁸ Tău N. Diplomație în culise: Suveranitate, Independență, Război & Pace. 1990-1998 // Editura Enciclopedică București, 2002. – Р. 224.

¹⁹ Scurtu I., Almaș D., Goșu A., Pavelescu I. Istoria Basarabiei de la începuturi până în 1994 // Editura Tempus România, București, 1994. – Р. 393.

²⁰ Там само, С. 326.

- ²¹ Patrichi V. Mircea Druc sau lupta cu ultimul imperiu // București, 1998. – P. 361.
²² Scurtu I., Almaș D., Goșu A., Pavelescu I. Istoria Basarabiei de la începuturi până în 1994 // Editura Tempus România, București, 1994. – P. 326.
²³ Голос України. – 1992. – 8 верес., 2 груд.
²⁴ Moldova Suverena. – 1992 – 5 март.
²⁵ Tâu N. Diplomație în culise: Suveranitate, Independență, Război & Pace. 1990-1998 // Editura Enciclopedică București, 2002. – P. 132.
²⁶ Там само, С. 136
²⁷ Moldova Suverena. – 1992 – 21 март.
²⁸ Leancă J. Evoluția relațiilor externe // Tranziția: retrospective și perspective. – Chișinău, 2005. – P. 363.
²⁹ Перепелица Г.Н. Конфликт в Приднестровье (причины, прогноз развития и проблемы урегулирования).- К.: Стило, 2001. – С. 87.
³⁰ Tâu N. Diplomație în culise: Suveranitate, Independență, Război & Pace. 1990-1998 // Editura Enciclopedică București, 2002. – P. 187.
³¹ Голос України. – 1992. – 8 верес.
³² Голос України. – 1992. – 2 груд.
³³ Tâu N. Diplomație în culise: Suveranitate, Independență, Război & Pace. 1990-1998 // Editura Enciclopedică București, 2002. – P. 188.

Галина Мельничук

Республика Молдавия: путь к международному признанию (1991 – 1995 гг.)

В данной статье рассматриваются важные шаги и успехи Молдовы на её пути к мировой интеграции. Провозгласив независимость, Молдова приложила много усилий как во внутренней, так и во внешней политике для того, чтобы мировое сообщество признало её независимость.

Galina Melnychuk

**The Republic of Moldova: its way to international integration
(1991-1995 years)**

This paper will present the important steps and achievements accomplished by Moldova in its way to integration. Declaring its independence Moldova made efforts at both the domestic and international level to encourage the recognition of its independence by the world community.

Надійшла до редколегії 29.11.2006

ПИТАННЯ МЕТОДОЛОГІЇ ТА ІСТОРІОГРАФІЇ

УДК 930.2 : 003

Евгений Сахновский, Александр Сахновский

**Семиотический метод в историческом исследовании:
опыт конкретного применения**

В одной из последних публикаций, посвященной проблемам преподавания методологии истории в Московском университете, ее автор справедливо посетовал на явный дефицит небольших по объему работ, на примере которых можно было бы ярко и убедительно продемонстрировать
 © Сахновський Е., Сахновський О., 2007

эвристические возможности новых методов в историческом исследовании¹. Отсутствуют такие работы, насколько нам известно, и в практике отечественного историописания, где вообще не сложилась традиция обсуждения методологических проблем исторического познания. У тех же, кто по собственному желанию так или иначе интересуется новейшими тенденциями в области гуманитаристики, закрепилось своего рода «двоеверие», сущность которого весьма откровенно сформулировал Константин Москалец. В обобщающей статье по поводу наиболее «продвинутого» по части теории ежемесячника «Критика» он признал: «Когда нас спрашивают о методологии, мы рассказываем урок, вычитанный у Деррида и Фуко (сюда можно добавить и Барта, Эко, Лотмана и других – Е. С.); садясь за письменный стол, осознаем, что «нами» пишет дух позитивизма XIX века, удерживая от методологического безумства»². Эта, по выражению автора цитаты, «скрытая шизофрения», вполне очевидно, довольно широко распространена, вне сомнения, среди историков всего постсоветского пространства.

В данной статье предпринята попытка ознакомить читателя с методом семиотики и на конкретном примере одного эпизода из истории Первой мировой войны продемонстрировать его эвристические возможности. Таким образом, речь пойдет не о семиотике вообще, а лишь о ее российском варианте, а в его пределах нас интересуют только методические наработки тартуско-московской семиотической школы, которая, по утверждению Дм. Сегала, сделала текст своей основной категорией^{2а}. Среди компетентных читателей указанная школа обычно ассоциируется с именем Юрия Михайловича Лотмана (1922-1993 гг.) – известного литературоведа, культуролога, критически мыслящего новатора в области гуманитаристики и, кроме того, – а это в данном случае наиболее существенно, – проявлявшего особый интерес к истории, причем именно с позиций методологии. «Лично я не могу провести резкую черту, где для меня кончается историческое описание и начинается семиотика... Для меня эти сферы органически связаны», - писал Ю. Лотман в одной из своих последних статей^{2б}. Поэтому вполне естественно при описании семиотического метода обратиться прежде всего к его работам.

Общее состояние семиотических исследований, в частности в России, выглядит весьма противоречиво. Основателю непризнанной когда-то в СССР семиотики ныне посвящены десятки работ, которые составляют, если, по иронии судьбы, употребить термин советского новояза, лотманиану. Количество публикаций, которые входят в нее в обычном (печатном) и электронном варианте, просто поражает. Естественно, не обойдена вниманием и тема «Семиотика и история»³, к которой мы в дальнейшем еще вернемся.

Однако бум лотманианы «после Лотмана» парадоксально совпадает во времени с попытками сурового приговора семиотике как в России, так и за ее пределами. В начале 90-х годов минувшего века Джон Стюарт попытался ограничить ее «гегемонистские притязания», а спустя несколько лет он же

выдал ей «сертификат смерти», прогнозируя «постсемиотическую коммуникативную философию»⁴. Открывая полемику по этому поводу риторическим вопросом «Мертва ли семиотика?», автор критического обзора в журнале Всемирной ассоциации семиотических исследований (JASS) саркастически констатировала: «Кладбище идей XX века неуклонно расширяется: кроме Бога, автора, модернизма, «метафизики присутствия», структурализма, марксизма, истории и искусства, которых уже объявили мертвыми, ныне стало известно о новых похоронах. На этот раз пришла очередь семиотики»⁵. Но известие о смерти, как убедительно доказано в обзоре, оказалось преждевременным. Семиотика на Западе успешно развивается в самых разных направлениях.

Иная ситуация сложилась «после Лотмана» на постсоветском пространстве. Двадцатилетие тартуско-московской школы было омрачено кончиной ее основателя. И хотя авторы и составители юбилейного сборника, как и подобает в таких случаях, подвели итоги и наметили перспективы дальнейшей деятельности⁶, не прошло и двух лет, как появились заявления о том, что семиотика «умерла вместе с Лотманом». Последовавшие затем попытки опровергнуть этот неутешительный прогноз оказались тщетными: возродить, как выразился В. М. Розин, «конкурентоспособный вариант российской семиотики» так и не удалось⁷.

В итоге к концу XX столетия сложилась весьма необычная ситуация. Интеллектуальные, в том числе методологические наработки российской семиотики хорошо представлены, и – главное – успешно апробированы на Западе, в США и Японии⁸, в то время как на постсоветском пространстве они остаются достоянием узкого круга интеллектуалов из среды литературоведов, лингвистов и философов. Как отмечает автор предисловия к вышедшему не так давно сборнику статей Ю. Лотмана, некоторые из них считают, что с семиотикой «уже все ясно»⁹, другие все еще дискутируют относительно ее статуса. Однако для широкого круга представителей гуманитарной профессии она все еще остается на уровне эзотерического учения: или вообще неизвестна, или по ряду причин недоступна – этакая «интеллектуальная роскошь, философский «овощ не по сезону»¹⁰. Впрочем, в последние годы заметны кое-какие сдвиги, в том числе, кстати, и в Украине¹¹, хотя, к сожалению, не среди историков.

Прогнозы западных критиков относительно перспективы российской семиотики более оптимистичны именно в плане применения ее метода в гуманитарных исследованиях. Немецкий социолог Криста Эберт уверена, что «апогей культурологического метода, нашедшего свое отражение в «Трудах по знаковым системам» и в летних школах в Тарту в 60-х и 70-х гг., без всякого сомнения, уже позади»¹², однако, кроме личностного фактора (влияние Лотмана действительно трудно переоценить), обращает внимание и на более важные объективные обстоятельства. В первую очередь – сдвиг в эпистемологии гуманитарных наук: на рубеже XX-XXI вв. их развитие связывают не столько с появлением новых революционных концепций (такими, вне сомнения, были в XX в. структурализм, семиотика,

деконструктивизм), сколько с проверкой эффективности предложенных ими методов.

С такой оценкой вполне можно согласиться. В свое время И. И. Ревзин предположил, что семиотика – лишь распространение методологии современной лингвистики на другие области знания¹³. Сам Ю. Лотман весьма успешно внедрил семиотический метод в литературоведении; однако в предназначенном для зарубежного читателя сборнике своих статей он очертил три аспекта семиотики. Во-первых, она есть предусмотренная еще швейцарским лингвистом Фердинандом де Соссюром научная дисциплина, которая охватывает сферу знакового общения. Далее выделяется аспект, который, цитируем, «лучше всего обозначить как своеобразие научной психологии исследователя, состояние его познавательного сознания»¹⁴. И, наконец, то, на чем следует особенно сосредоточиться. Семиотика, неоднократно напоминает Ю. Лотман, «предстает перед нами как метод (подч. автором) гуманитарных наук, проникающий в различные дисциплины и определенный не природой объекта, а способом его анализа»¹⁵. Специфика последнего задана самой природой гуманитарных дисциплин как текстовых по определению. А текст – «не действительность, а материал для ее реконструкции. Поэтому семиотический анализ документа всегда должен предшествовать историческому», «установление правил реконструкции действительности по тексту – предшествовать самой реконструкции»¹⁶.

На приоритете метода в семиотической концепции Ю. Лотмана настаивает и Криста Эберт, обобщая его таким образом: «Не высказывание, а свод правил, стоящий за ним, является предметом исследований, именно то, что политики и идеологи пытались завуалировать при помощи эвфемистической риторики»¹⁷. Упоминаемый здесь «свод правил» – это, по сути, лотмановский «смысловой код». Именно он и есть ключ к разгадке текста. Лотман указывает: «Осознавая некий объект как текст, мы тем самым предполагаем, что он каким-то образом закодирован, презумпция кодированности входит в понятие текста. Однако сам этот код нам не известен – его еще предстоит реконструировать, основываясь на данном нам тексте»¹⁸. В другом месте приоритет кода утверждается императивно: «Текст всегда кем-то и с какой-то целью создан, событие предстает в нем в зашифрованном виде. Исторiku предстоит, прежде всего, выступить в роли дешифровщика»¹⁹. В данном случае автор обращается к исторiku, но это – всего лишь частный случай общей семиотической стратегии. «Отношение текста (сообщения) к коду, – отмечает Ю. Лотман в другой статье, – одна из основных проблем семиотики, поскольку для того, чтобы сообщение могло быть отправлено и получено, оно должно быть соответствующим образом закодировано и декодировано. Это очевидная истина...»²⁰. Более того, презумпция кодирования позволяет оригинально подойти к решению проблемы достоверности источника. В небольшой статье, помещенной в очень редком издании, Ю. Лотман несколько шокирует читателя, особенно историка, следующим заявлением: «При наличии методов дешифровки заведомая фальшивка может стать источником ценных сведений, при

отсутствии их самый достоверный документ может сделаться источником заблуждений»²¹.

Упорное подчеркивание первоочередности семиотического анализа отнюдь не свидетельствует о его абсолютизации, поскольку «один и тот же научный объект допускает и семиотический, и несемиотический подход». И все же приоритет первого – это именно то, на чем настаивали представители российской семиотической школы. Для определения правил реконструкции действительности по тексту они придавали большое значение системе внетекстовых связей, общекультурному и ситуативному контексту. Иначе говоря, прежде чем осмысливать и оценивать сообщение автора (или авторов) следует задаться вопросом, почему сообщается именно так и таким способом, а что умалчивается или недоговаривается.

Следует отметить, что достигнутые в пределах семиотики результаты, в частности ее важнейшие выводы и обобщения, весьма успешно освоены в теоретическом плане. Так, например, современная теория коммуникации предусматривает те случаи, когда выбор кода в процессе речепорождения происходит не автоматически, а рассматривается как «средство зашифровки сообщения, то есть средство сделать декодирование информации невозможным для тех, кто не располагает ключом к коду»²². В таких случаях расшифровка текста происходит не автоматически, а в результате приложенных усилий. Однако, как это применить к конкретному случаю, в частности при работе с историческими источниками? Похвалиться пока нечем. Более того, категорически утверждается, что «историческая семиотика весьма эффективна при анализе культуры в целом, при сравнении разных культур или этапов их развития, но мало эффективна в случае конкретно-исторического анализа»²³. Подобные заявления слишком категоричны, по сути – ошибочны. Основанием для них служит отсутствие прецедента. Попытаемся далее его создать.

Для иллюстрации эвристического потенциала семиотического метода возьмем эпизод из истории Первой мировой войны, а именно: официальное провозглашение военных целей правительством Великобритании в начале 1918 года. Напомним кратко суть дела. Итак, 5 января глава британского Военного кабинета Дэвид Ллойд Джордж выступил перед делегатами Британского конгресса тред-юнионов с речью, которая содержала официальное Заявление о военных целях. Кроме всего прочего, в нем, если процитировать преамбулу, «не просто от имени Правительства, но и от всей нации и Империи в целом»²⁴ открыто объявлялось о поддержке принципа «национального самоопределения». Если учесть состояние на то время ирландского национального вопроса (особенно после восстания в Дублине 1916 г.), то кажется, что в подобной декларации нет ни логики, ни здравого смысла, а в более общем плане ее вообще можно рассматривать как «мину замедленного действия», заложенную в основание британской империи.

Разгадку этой кажущейся «нелепости» можно найти, следуя процедуре семиотического метода: не просто читать текст Заявления, а попытаться найти код для его расшифровки. С этой целью использованы следующие

источники. С одной стороны, в качестве основного («материнского») взят текст упомянутого Заявления о военных целях, причем для большей надежности его перевод на русском языке сопоставлен с оригиналом²⁵. С другой стороны, в качестве «внешних» вводятся два текста-катализатора. Первый – предметный индекс протоколов Военного кабинета, по которому можно проследить содержание основных обсуждаемых вопросов и последовательность их рассмотрения²⁶. Вторым – опубликованная С. Лоу и М. Докриллом стенограмма расширенных заседаний Военного кабинета с 1 по 4 января 1918 года, на которых детально обсуждались наиболее важные пункты предстоящей речи Ллойд Джорджа²⁷. Особое внимание при этом обращалось на различные варианты трактовки «права наций на самоопределение».

Принципиально новым в предложенной методике является объединение указанных выше текстов в едином интертекстуальном поле. Раньше этого не делалось по той простой, на первый взгляд, причине, что сборник документов «The Mirage of Power» посвящен внешней политике, а ирландский вопрос в то время традиционно рассматривался в контексте британской внутренней политики. Однако семиотика текста предполагает различение контекста и интертекстуального поля. Отдельный текст соотносится с контекстом (историческим, социальным, политическим, биографическим и т. д.) как частное с целым, и это взаимодействие имеет не застывший, а динамический характер. Динамика может определяться введением в интертекстуальное поле данного текста другого (других) текста, который действует как катализатор нового смысла. «Введение внешнего текста в имманентный мир данного текста играет огромную роль, – писал Ю. Лотман. – В структурном смысловом поле текста вводимый в него внешний текст трансформируется, образуя новое сообщение»²⁸. Иначе говоря, «материнский» текст ставится в такие условия, при которых он проявляет себя как «смыслопорождающее устройство», что и доказывается в лотмановской концепции семиотики.

Для изложения материала в дальнейшем избирается следующая последовательность: сначала кратко определим контекст, в котором британское правительство решилось огласить Заявление о военных целях, а затем те его пункты, которые касаются «права наций на самоопределение», поместим в очерченное выше интертекстуальное поле.

Обострение национального вопроса было одной из важнейших причин развязывания Первой мировой войны. В дальнейшем он переместился в центр идеологического противостояния, со всей очевидностью проявившегося с конца 1916 года. В борьбе за союзников, особенно США, обе воюющие стороны соперничали в «миролюбии», популярности, создавая ситуацию взаимной втянутости в словесную борьбу за «права и свободы малых наций». Именно тогда, стремясь, как выразился А. Дж. П. Тэйлор, «втянуть Америку в войну и при этом ничем не поступиться в «идеологическом» отношении»²⁹, союзники в совместной Ноте стран Антанты (по сути англо-французской) впервые вышли за рамки ставших уже

обычными пропагандистских фраз о «свободе и правах малых наций». Если следовать тексту Ноты, провозглашенной 10 января 1917 года, их цели относительно «переустройства Европы» включали теперь, кроме всего прочего, «освобождение Итальянцев, Славян, Румын и Чехо-Словаков от чужеземного господства»³⁰.

Логическая несурзность этой фразы (ведь чехи и словаки тоже славяне) не помешала тому, что именно она оказалась в дальнейшем в центре идеологического дискурса по национальному вопросу. В нижней палате британского парламента с февраля по ноябрь 1917 года по этому поводу неоднократно возникали острые дискуссии, в которых в качестве поборников «одной из малых наций Европы» выступали ирландские националисты, представлявшие Партию Гомруля. В частности, ирландцы восприняли упомянутый выше пункт об «освобождении...» по классическому правилу импликации («если, то»): если заслуживают освобождения «славяне, чехо-словаки...», то того же заслуживают и ирландцы. Этой политической импликацией ирландские депутаты пользовались как средством давления на британских политиков.

Между тем в 1917 году инициативу в идеологическом противоборстве по национальному вопросу постепенно перехватили российские «максималисты» (так называли тогда большевиков), которые даже не скрывали своего намерения «обойти» по части радикализма буржуазных политиков. Как известно, В. И. Ленин ещё накануне войны тщательно разрабатывал теорию национального вопроса. Уже тогда он сделал ряд принципиально важных выводов. Во-первых, объединил национальный и колониальный вопросы в единую национально-колониальную проблему. Во-вторых, установил связь между национальными движениями и классовой борьбой, подчинив их последней в полном соответствии со своими марксистскими убеждениями. И, наконец – в данном случае это наиболее важно – возвел право наций на самоопределение в универсальный принцип. В одной из статей он особенно подчеркнул, что, признавая такое право, «нельзя выделять, например, одну Бельгию, а надо брать все угнетенные народы и в Европе..., и вне Европы (подч. автором), то есть колонии»³¹.

Выводы лидера большевиков недолго оставались только теоретическими. Под давлением Советов требование «самоопределения народов» вошло в Заявление о Военных целях, с которым Временное правительство России выступило 9 апреля 1917 года. А с приходом большевиков к власти их программные положения по национальному вопросу специфично внедрялись в государственную политику Советской России, в том числе и на международной арене. Её характерной особенностью стала сознательная идеологизация, особенно остро ощутимая в последние годы мировой войны. По словам одного из основателей советской дипломатии, начало её деятельности связано с «периодом революционно-политического наступления»³². Среди её наиболее эффективных средств – «этническое оружие», а именно: внедрение в практику международных отношений «права нации на самоопределение» в качестве универсального

принципа. В обращении к народам и правительствам стран Антанты и США в конце декабря 1917 года Народный Комиссариат иностранных дел ставил далеко не простой для имперских политиков вопрос: «Требуют ли они вместе с нами предоставления права самоопределения народам Эльзас-Лотарингии, Галиции, Познани, Богемии, юго-славянских областей. Если да, то согласны ли они, со своей стороны, предоставить право на самоопределение народам Ирландии, Египта, Индии, Мадагаскара, Индокитая и т. д.»³³.

Вполне понятно, что подобные обращения воспринимались как опасная пропаганда, поэтому естественная реакция политиков обеих коалиций сначала была идентичной: припрятать их на как можно более долгий срок. Именно это и рекомендовал британский Военный кабинет в декабре 1917 года³⁴. Однако умолчание – средство пассивной обороны; оно не могло продолжаться бесконечно. К тому же большевики не ограничились пропагандой. В конце декабря российская делегация прибыла на переговоры в Брест-Литовск с программой, которая включала весь идеологический арсенал: отказ от тайной дипломатии, гласность, демократический мир без аннексий и контрибуций на основе самоопределения народов. Шестой пункт предусматривал решение колониальных вопросов на тех же условиях. По большому счету это было покушение на стабильность мирового порядка и основы традиционной дипломатии, которой российские «максималисты» бросали серьёзный вызов.

Именно так и восприняли его в Британии. Автор статьи, помещенной в старейшем консервативном журнале в начале 1918 года, писал о «коварном и очень опасном политическом жаргоне, пользуясь которым большевистские ораторы потрясли всю Европу от Атлантики до Урала»³⁵. С другой стороны, профессор Оксфордского университета Альфред Циммерн, более известный как историк-античник, который, однако, активно откликался на современные национальные проблемы, констатировал «великий переполох» (great stir) среди приверженцев старой либеральной традиции, вызванный «доктриной самоопределения совместно с лозунгом «нет аннексиям». От имени «одной ветви англоязычной расы» он объявил «грандиозную войну против революционной пропаганды большевиков»³⁶. И этот призыв отнюдь не был его личной инициативой. Как свидетельствует перечень вопросов, которые британский Военный кабинет рассматривал в декабре 1917 года, «война идей» занимала головы политиков высшего ранга не меньше, чем события на полях сражений³⁷.

Острота реакции на «этническое оружие» большевиков станет более понятной, если учесть такой парадокс: почву для распространения идеи «национального самоопределения» в значительной мере подготовила именно британская пропаганда, которая в предыдущие годы инспирировала целое движение за «Новую Европу», переустроенную на основе «реализации национального принципа», «свободы малых наций», «прав малых народов» и т. д. В упомянутой выше Ноте о военных целях (от 10 января 1917 года) союзники подошли к пределу возможного использования «освободительной» идеологии против Центральных держав, особенно Австро-Венгрии. Однако

русские большевики пошли ещё дальше, причем внедряемый ими в политический лексикон термин «самоопределение», хотя и нарушал все «правила игры», но воспринимался как логическое завершение тех «блестящих неопределенностей», которыми пропаганда раньше оперировала применительно к «небританскому миру». Один из малоизвестных авторов даже разъяснил читателям что «самоопределение» – это активный залог от «национального принципа» (verb active that corresponds national principle)³⁸.

Идеологический вызов большевиков совпал по времени со сдвигом в процессе национального пробуждения в Ирландии от либеральных националистов-гомрулеров к радикальной партии Шин фейн. Её лидеры, как отметил Чарльз Дафф, «не упустили случая усвоить, что «самоопределение»... является именно той основательной политической идеей, которая лежит в основе всего шинфейнеровского движения с 1905 года»³⁹. С другой стороны, утрата влияния в массах толкала ирландских парламентариев на более решительные действия, нежели упреки и заявления в Палате общин. В декабре 1917 года несколько членов Ирландской парламентской партии затеяли своеобразную «ремонтацию». Они составили письмо лидеру партии Джону Редмонду с предложением пойти на крайние меры, а именно: объединить всех ирландских националистов и от их имени обратиться к США, России и Франции, указав на устроенный британскими политиками спектакль, когда они везде обещают свободу «малым нациям» и в то же время упорно отрицают её для ирландцев⁴⁰.

И вот в такой напряженной ситуации, отличающейся политической и военной неопределенностью и отсутствием надежд на победу, британское правительство решилось выступить с особым Заявлением о военных целях. Идеологическое давление большевистских политических демаршей здесь вполне очевидно, поскольку указанное решение вызрело одновременно с утверждением Военным кабинетом «Меморандума о политике в России» от 26 декабря 1917 года. Авторы этого документа (лорд Мильнер и лорд Сесиль) настойчиво предлагали (используя выражение we should – мы должны) «постоянно подтверждать нашу готовность признать принцип самоопределения народов вместе с осуждением аннексий и контрибуций»⁴¹. Не отставать в идеологическом противоборстве – вот причина такого, на первый взгляд, странного предложения, к которому прислушались лица, составлявшие проекты предстоящего заявления о военных целях. Это были – сам лорд Сесиль, который на то время занимал пост заместителя министра иностранных дел, генерал Ян Христиан Сметс – член Военного кабинета, а также советник премьер-министра Филипп Керр. Координацией проектов занимался Морис Хенки, возглавлявший секретариат Военного кабинета.

Уже на стадии подготовки и согласования отдельных пунктов документа возник сложный вопрос: каким образом следует признать принцип «самоопределения народов», одновременно не распространяя его на «британский мир» и, в частности, – на ирландцев. Дискуссию по этому поводу ещё более обострила категорическая позиция главы правительства. Открывая 3 января 1918 года расширенное заседание Военного кабинета,

Ллойд Джордж предупредил: «Заявление следует сформулировать в соответствии с демократическими принципами, провозглашенными большевиками и принятыми, в некоторой мере, противником»⁴². В этой связи присутствовавшие обратили внимание на фразу о признании «национального самоопределения» в целом (её внес в сводный текст Р. Сесиль). Далее в протоколе вечернего заседания записано: «Министр колоний (У. Лонг – Е. С.) сделал предупреждение» (подч. в тексте – Е. С.) по поводу чрезмерного нажима на принцип самоопределения. Кто в таком случае предскажет отклики в Индии или Египте, к тому же есть и другие колонии, где последствия дадут о себе знать ещё раньше...»⁴³.

На следующий день обсуждение текста продолжалось, причем в кулуарах не менее интенсивно, чем в кабинете. Интересные заметки по этому поводу оставил вышеупомянутый Морис Хенки. Ознакомившись с итоговым вариантом военных целей, предложенным Сесилем, он лично посетил Форин офис для протеста по некоторым пунктам. «Я убеждал его, – вспоминал позднее Хенки, – выбросить фразу о нашей приверженности принципу национального самоопределения, указав, сколько хлопот это доставит Британской империи»⁴⁴. Биограф Хенки приводит более пространную запись из его дневника от 4 января, которая уточняет характер «хлопот». «Я указал, – как бы продолжает свою мысль Хенки, – что это логично ведет к самоопределению Гибралтара к Испании, Мальты к мальтийцам, Кипра к грекам, Египта к египтянам, Адена к арабам и сомалийцам, плюс к хаосу в Индии, Гонконга к Китаю, Южной Африки к кафрам, Вест-Индии к туземцам и т. д. Что же останется от Британской империи?»⁴⁵. Самоопределение ирландцев в пользу независимой Ирландии собеседники, очевидно, включили в «и т. д.», как факт, опять таки, самоочевидный. В конечном счете Хенки удалось убедить Сесиль изъять из текста злополучную фразу.

Однако на очередном заседании Военного кабинета верх одержали другие мнения: не изымать «самоопределение», а найти возможность приспособить его к британским интересам. Поэтому дискуссия продолжалась. Её дальнейший ход можно проследить в деталях, продемонстрировав тем самым ситуацию порождения «аргумента от молчания источника» (argumentum ex silentio). Итак, сначала решили ограничить «самоопределение» Европой. Тот же лорд Сесиль предложил «применить принцип самоопределения только по отношению к европейским нациям» (подч. нами – Е. С.)⁴⁶. Но критики оказались более бдительными: ведь ирландцы по всем признакам тоже европейцы. Далее в протоколе заседания кабинета за 4 января записано: «В соответствии с высказанными пожеланиями формулу самоопределения изменить таким образом, чтобы применить её не ко всем нациям, а только для устройства Новой Европы» (подч. нами – Е. С.)⁴⁷.

Формально дискуссия на этом завершилась, точнее говоря, её участники перешли к обсуждению других пунктов. Но оказалось, что далеко не все восприняли выражение «Новая Европа» как наиболее целесообразное.

Уместно в этой связи напомнить, что британские поборники «новой Европы» отстаивали «национальный принцип» не на европейском континенте, а лишь в отдельном его регионе. Они исходили из традиционного убеждения, которое в свое время очень тонко выразил Льюис Нэмир: «Great Britain – in Europe, but not of Europe» (Британия – в Европе, но не принадлежит к ней). В результате такой отстраненности «новая Европа» в данном случае ограничивалась главным образом территорией Австро-Венгерской империи и Балканского полуострова. Ирландцы же, наоборот, независимо от партийной принадлежности постоянно напоминали о себе как о европейской «малой нации», заслуживающей такого к себе отношения, как и к другим.

Очевидно приведенные выше соображения были понятны Ллойд Джорджу более чем кому-либо; поэтому он в последний момент отказался от термина «новая Европа» и возвратился к предложенной еще в начале дискуссии формулировке министра колоний У. Лонга, а именно: «ограничить применение принципа самоопределения территориями, втянутыми в военные операции воюющих сторон»⁴⁸. В окончательном варианте пространство «самоопределения» свелось просто к «оккупированным территориям».

Итак, от «национального самоопределения» как универсального принципа английская политическая мысль постепенно двигалась к его ограничению и приспособлению к собственно британским имперским интересам: сначала предлагалось признать «самоопределение» вообще, потом – применительно к «европейским нациям», далее – «новой Европе» (читай – империи Габсбургов), и, наконец, ограничились «оккупированными европейскими территориями».

Однако и на этом творчество опытных политиков не завершилось. В окончательном тексте Заявления о военных целях, с которым глава правительства выступил перед делегатами Британского Конгресса тред-юнионов 5 января 1918 года (парламент в это время не заседал в связи с отпусками депутатов), «самоопределение» признано законным правом для населения бывших германских колоний, большую часть которых захватила Британия. Более того, политическая ловкость Ллойд Джорджа сделала возможным объединение обоих регионов в одной фразе, которая будет приведена ниже. Контекстом для её понимания служит весьма пространное рассуждение о «туземцах бывших германских колоний», интересы и пожелания которых, как значится в тексте речи, могут высказать вожди племен или туземные органы управления. Далее следует предложение, точный перевод которого принципиально необходим, поскольку русский вариант грешит неточностью, не подмеченной, кажется, и поныне. Приводим сначала текст на русском языке: «Основной принцип самоопределения наций применим в отношении их так же, как и в отношении европейских народов» (подч. нами)⁴⁹. Следуя логике такого перевода право на «самоопределение» следует признавать и для ирландцев, ибо они тоже народ европейский. Как свидетельствует приведенная выше дискуссия, её участники очень хорошо это осознавали. К тому же сами ирландцы постоянно напоминали всем британским государственным деятелям о необходимости «привести в

порядок собственный дом, прежде чем говорить о свободе малых наций». Не случайно в оригинале текста «Заявления о военных целях» приведена фраза, более точный перевод которой выглядит так: «Поэтому общий принцип национального самоопределения применен к ним (туземцам – уточнение наше) в такой же мере, как и к населению оккупированных европейских территорий» (The general principle of national self-determination is therefore applicable in their cases as in those of occupied European territories) (подч. нами)⁵⁰. Вот так, в конечном счете, очерчены границы «самоопределения по-британски».

Проведенный в этой статье анализ позволяет сделать выводы на двух уровнях – эмпирическом и методологическом. В первом случае речь пойдет об обобщении описанного выше эпизода из истории Первой мировой войны, а во втором – об эвристическом потенциале примененного здесь семиотического метода.

Разразившийся в 1914 году вооруженный конфликт перерос вскоре в Великую войну, которая охватила все стороны общественной жизни, в том числе – идеологию. Тотальная война поставила проблему «малых наций» в самый центр идеологического противостояния, причем радикализация идеи «национального освобождения» (от абстрактного «национального принципа» до конкретного «национального самоопределения») – это не результат каких-то ошибок или неверных решений отдельных политиков, но выражение самой динамики тотальной войны, суть которой состоит в том, что сегодняшний радикализм обречен стать умеренностью дня завтрашнего. Вот почему правители Британии и Британской империи, имея в собственном тылу «проклятый» ирландский вопрос, законом крайностей вынуждены были провозглашать себя приверженцами «национального самоопределения». Однако характерную риторику этой приверженности в текстах заявлений о военных целях определил именно ирландский код.

Представленный выше вывод – результат применения семиотического метода в конкретном историческом исследовании. Его далеко еще не раскрытый историками потенциал в данном случае, как нам представляется, состоит в удовлетворительном ответе на вопрос: может ли умолчание источника стать историческим фактом и основой нового знания. Да, если установлены причины (и мотивы), побуждающие к этому составителей источника – авторов текста. Эти причины могут быть вполне естественными, то есть, именно в силу естественности тех или иных факторов они не фиксируются. Например, было замечено, кажется Эд. Гиббоном, что в Коране, книге исключительно арабской, нет ни одного упоминания о верблюдах. И не потому, что Магомет не знал об исключительном значении этих животных для арабов. Как раз наоборот – они были неотъемлемой частью повседневной действительности, «не заметной» именно в силу своей обыденности, само собой разумеющейся обыденности.

Однако причины умолчания могут быть, как показано в этой статье, вполне осознанными. Тогда усилия исследователя должны быть сосредоточены на поисках мотивов, заставлявших авторов текста

старательно не замечать влияния некоторых очевидных фактов. Так или иначе, но в обоих случаях исследовательская процедура заключается не столько в эмпирическом изучении текста источника, сколько в воссоздании контекстной ситуации, моделирующей его смысл.

Не секрет, что применение семиотического метода, прежде всего поиски кода для расшифровки текста – задача далеко не простая, в каждом отдельно взятом случае – особенная, однако, в конечном итоге, методологически оправдана. Когда-то известный русский историк В. О. Ключевский афористично заметил: «Торжество исторической критики: из того, что говорят люди прошлого времени, подслушать то, о чем они умалчивают»⁵¹. Эта гениальная интуитивная догадка получает теперь в семиотике надежное теоретическое обоснование. «Прозрачность» текста – скорее исключение, чем правило, поэтому поиски скрытых смыслов сообщения – это даже не пожелание или прихоть современного историка, а его методологическая обязанность.

Примечания:

¹ Голиков А. Г. Преподавание проблем методологии истории в МГУ им. М. В. Ломоносова // Новая и новейшая история. – 2006. – №5. – С. 148.

² Москалец К. Критика нечистого розуму („Критика”. – К., 1997-1999. ч. 1-26) // Український гуманітарний огляд. – Вип. 3. – Київ, 2000. – С. 13-14.

^{2a} Из истории московско-тартуской семиотической школы (статьи Дм. Сегала, Ю. Лотмана, М. Гаспарова и др.) // Новое литературное обозрение. – 1993. – № 3. – С. 33.

^{2b} Там же. – С. 41.

³ Филюшкин А.И. Семиотика. <http://history.pu.ru/struct/cathed/russian/prof/Fil/nii/12htm>; Williams B. Opening Dialogue between the discipline of History and Semiotics // Semiotic Web – Berlin, 1988. – P. 821-834.

⁴ Stewart J. Language as Articulate Contact: Toward a Post-Semiotic Philosophy. – Albany: State University of New York, 1995. Критика Дж. Стюарта направлена против так называемого «семиотического империализма», т. е. максимально широкого определения семиотики, которого вслед за ее основателями (Ч. Пирсом и Ч. Моррисом) придерживаются ныне Умберто Эко, Брук Вильямс, Томас Сибок, Джон Дили и другие. К примеру, последний из выше перечисленных приписывает семиотике «способность быть матрицей всех наук». Ділі Дж. Основи семіотики / Перекл. з англ. – Львів, 2000. – С. 129. Аналогичную позицию занимали и некоторые российские авторы. См.: Степанов Ю. С. Семиотика. – М., 1971. – С. 3-4.

Ю. М. Лотман в своих исследованиях исходил не из абстрактной семиотики Ч. Пирса, а из направления, основанного швейцарским лингвистом Фердинандом де Соссюром. Как филологу ему больше импонировали именно идеи Соссюра, а в плане методологии – структурализм, который он, по воспоминаниям М. Л. Гаспарова, «считал наилучшей формой рациональной научности XX века». Гаспаров М. Л. Ю. М. Лотман: наука и идеология // Гаспаров М. Л. Избранные труды. – Т. 2. – М., 1997. – С. 493. В одной из последних статей Ю. Лотман подчеркивал инструментальный характер семиотики тартуской школы: «Здесь принципиальная разница между нашей и западной семиотикой, которая так и задержалась на абстрактных моделях. Для нас же абстрактные модели были необходимой дисциплиной ума, которая давала новое орудие для традиционного материала». Лотман Ю. М. Зимние заметки о летних школах // Ю. М. Лотман и тартуско-московская семиотическая школа. – М., 1994. – С. 296.

⁵ Mandoki Katya (Spain) The Hale-Bopp UFO syndrome in semiotics // Semiotica. Journal of the International Association for Semiotic Studies – Berlin – N.Y., 1999. – vol. 123. – №1/2. – p. 171.

⁶ Ю. М. Лотман и тартуско-московская семиотическая школа. – М., 1994.

⁷ Розин В. М. Возможна ли семиотика как самостоятельная наука? // Вопросы философии. – 2000. – №5. – С. 63.

⁸ Назовем только некоторые из опубликованных на Западе работ: Readings in Soviet Semiotics. An Antology. – L., 1977; Lotman Y. M. Universe of Mind: a semiotic theory of culture. – L., 1990. В конце 70-х годов несколько работ Ю. Лотмана по семиотике литературы и культуры появилось на японском языке. В те же годы его семиотическая концепция подверглась детальному анализу. См.: Shukman A. Literature and Semiotics. A. Study of the Writings of Yu. M. Lotman. – N. Y. – Oxford, 1977. В России аналогичная работа вышла через 20 лет. Егоров Б. Ф. Жизнь и творчество Ю. М. Лотмана. – М., 1999. См. также: Ким Су Кван. Основные аспекты творческой эволюции Ю.М. Лотмана. – М.: Новое литературное обозрение, 2003.

⁹ Даниэль С. О Лотмане // Лотман Ю. М. Статьи по семиотике культуры и искусства. – СПб., 2002. – С. 13.

¹⁰ Более подробно см.: Бродский Б. Е. Категория истины в контексте современного структурализма // Общественные науки и современность. – 1998. – №4. – С. 113.

¹¹ Малыгина Е. А. Методологический статус семиотики в восточноевропейских научных школах // Науки о культуре – шаг в XXI век. – М., 2005. – Т. 5. – С. 124-128. В конце 2006 г. в Институте философии НАН Украины защищена кандидатская диссертация: Чантурія А. В. Семіотичні аспекти дослідження соціальної реальності. – Автореферат дис. ... канд. філос. наук. – К., 2006.

¹² Эберт К. Семиотика на распутье. Достижения и пределы дуалистической модели культуры Лотмана / Успенского // Вопросы философии. – 2003. – №7. – С. 44.

¹³ Ревзин И. И. Субъективная позиция исследователя в семиотике // Труды по знаковым системам. – т. V. – Тарту, 1971. – С. 335.

¹⁴ Лотман Ю.М. Введение // Лотман Ю. М. Внутри мыслящих миров. Человек-текст-семиосфера-история. – М., 1996. – С. 6.

¹⁵ Там же. – С. 6.

¹⁶ Лотман Ю., Успенский Б. О семиотическом механизме культуры // Труды по знаковым системам. – т. V. – Тарту, 1971. – С. 150.

¹⁷ Эберт К. Семиотика на распутье ... – С. 46.

¹⁸ Лотман Ю. Текст в тексте // Труды по знаковым системам. – т. XIV. – Тарту, 1981. – С. 4.

¹⁹ Лотман Ю. М. Проблема исторического факта // Лотман Ю. М. Внутри мыслящих миров ... – С. 301-302.

²⁰ Лотман Ю. М. Семиотика сцены // Лотман Ю. М. Статьи по семиотике культуры и искусства ... – С. 420.

²¹ Лотман Ю. М. К проблеме работы с недостоверными источниками // Временник Пушкинской комиссии 1975. – Л., 1979. – С. 94.

²² Основы теории коммуникации / Под ред. проф. М. А. Василика. – М., 2006. – С. 186.

²³ Филюшкин А.И. Семиотика и история <http://history.pu.ru/struct/cathed/russian/prof/Fil/nii/12htm>.

²⁴ Ллойд Джордж Д. Военные мемуары / Пер с англ. – т. V. – М., 1938. – С. 56.

²⁵ Мирная декларация // Ллойд Джордж Д. Военные мемуары. – т. V. – С. 55-62; The Peace Declaration. Mr. Lloyd George's Speech to the Trade Unions, January 5, 1918 // Lloyd George D. War memoirs: In 2 vols. – vol. II. – L., 1938. – pp. 1510-1517; Statement of British war aims by Prime Minister Lloyd George, January 5, 1918 // Official statements of war aims and peace proposals dec. 1916 – to nov. 1918 / Prep. under supervision of J. B. Scott. – Washington, 1921. – pp. 225-233.

- ²⁶ War Cabinet. Cabinet Office subject index of War Cabinet Minutes. 1916 dec. – 1918 march. – vol. 40 (jan. 1 to march 30, 1918. – L., 1969. – p. 188-189.
- ²⁷ The Mirage of Power. British foreign policy 1902-1922: In 3 vols. – vol. 3. The Documents / Ed. by C. J. Lowe and M. I. Dockrill. – L., 1972. – pp. 423 – 759. В своє время известный советский историк К. Б. Виноградов негативно представил исследование английских ученых проблем британской внешней политики, однако явно недооценил прилагающийся к нему том документов. См.: Виноградов К. Б. Очерки английской историографии нового и новейшего времени. – Изд. 2-е, перераб. и доп. – Л., 1975. – С. 220.
- ²⁸ Лотман Ю. Текст у тексті // Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст. – 2-е вид., доповнене. – Львів, 2002. – С. 587.
- ²⁹ Тэйлор А. Дж. П. Борьба за господство в Европе, 1848-1918. – М., 1958. – С. 555.
- ³⁰ Official statements of war aims ... – p. 37.
- ³¹ Ленин В. И. Вопрос о мире // Полн. собр. соч. – т. 26. – С. 302.
- ³² Чичерин Г. В. Статьи и речи по вопросам международной политики. – М., 1961. – С. 98.
- ³³ Документы внешней политики СССР. – т. 1. – М., 1957. – С. 68-69.
- ³⁴ War Cabinet. Cabinet office subject index ... – p. 24.
- ³⁵ Aston G. "Jargon" in the Great War // Nineteenth century and After. – February 1918. – vol. LXXXIII. – p. 605.
- ³⁶ Zimmern A. E. Nationality and Government with other war-time Essays. – L., 1918. – pp. XVI, XXVII.
- ³⁷ Great Britain. Cabinet Office. War Cabinet memoranda. General index of GT papers 1-8445. – L., 1979. – p. 101.
- ⁸ Barry W. Shall England save Austria? // Nineteenth century and After. – June 1918. – vol. LXXXIII. – p. 1103.
- ³⁹ Duff Ch. Six days to shake an Empire. – L., 1966. – p. 288.
- ⁴⁰ Lyons F. S. John Dillon. A biography. – L., 1968. – p. 422.
- ⁴¹ The Mirage of power. – Vol. 3. The Documents ... – p. 662.
- ⁴² Ibid. – P. 600.
- ⁴³ Ibid. – P. 604.
- ⁴⁴ Lord Hankey. The Supreme command, 1914-1918. – vol. 2. – L., 1961. – p. 737.
- ⁴⁵ Roskill St. Hankey: man of secrets. – vol. 1: 1877-1918. – N.Y., 1970. – P. 478-479.
- ⁴⁶ War Cabinet. Cabinet office subject index ... – p. 24.
- ⁴⁷ The Mirage of Power. – vol. 3. The Documents ... – P. 606.
- ⁴⁸ Ibid. – p. 604.
- ⁴⁹ Ллойд Джордж Д. Военные мемуары. – т. V. – М., 1938. – С. 61.
- ⁵⁰ Lloyd George D. War memoirs. – vol. II ... – p. 1515; Official statements of war aims ... – p. 231-232.
- ⁵ Ключевский В. О. Письма. Дневники. Афоризмы и мысли об истории. – М., 1968. – С. 369.

Євген Сахновський, Олександр Сахновський
Семіотичний метод в історичному дослідженні:
спроба конкретного застосування

В статті проаналізовано евристичний потенціал семіотичного методу, найбільш ґрунтовно представлений в працях засновника тартуської школи семіотики Ю. М. Лотмана. Спираючись в основному на його праці, автори статті намагаються створити прецедент, а саме: на прикладі пошуків ірландського коду в британських воєнних цілях періоду Першої світової війни продемонструвати потенційні можливості застосування семіотичного методу в конкретному історичному дослідженні.

Evhen Sakhnovski, Oleksandr Sakhnovski

Semiotic method in history research: attempt of the specific application

The purpose of the article is to demonstrate resources of the semiotic method in historical study. Special attention is paid to works of founder Tarty's school of semiotic Yu. M. Lotman. Authors' intention is to create precedent: the investigation of the role of Irish code in British war aims in the First World War period is presented as example of scientific potential of semiotic method in historical case study.

Надійшла до редколегії 19.11.2006

УДК 930.2

Семен Абрамович

Ідея „тимчасовості історичного” як підґрунтя
Біблійної естетики

Піднесення інтересу до Біблії в наших гуманітарних науках являє собою певний психологічний феномен, який, перш за все, свідчить про духовний вакуум нашого суспільства. Ми маємо на увазі не лише пострадянський простір. На теренах (чи вже руїнах?) того, що іменується юдеохристиянською цивілізацією, в суспільстві, яке від часів Ренесансу впевнено трималося неопаганістської орієнтації в усіх сферах культури, врешті-решт виникають сумніви в наївному антропоцентризмі, народжується усвідомлення (втім, ще досить смутне), що всі ми – до атеїстів включно – породжені в лоні біблійної духовної традиції, а розрив з Біблією є водночас і розривом із засадами європейської культури¹. Певною мірою, мусила б консолідувати культурну самоідентифікацію сучасного плюралістичного (а отже й духовно млявого) європейця² й виразна експансія ісламу та традиційних і нових релігій східної генези. Тому новий спалах наукової цікавості до джерел нашої культури цілком закономірний і актуальний.

Водночас поруч із закономірним науковим інтересом тут зустрічається, особливо в глухих кутах Європи, й сліпа, малограмотна апологетика, яка автоматично прийшла на зміну гіперкритицизму минулих років. Не рідкість й просто холодна, розважлива кон'юнктура. До того ж, тут усе ще існують певні лакуни. Зокрема не часто приваблюють дослідників характер біблійної естетики і невід'ємна від цього питання проблема біблійної концепції мистецтва³. Колись ще Гердер писав про необхідність вивчення не лише антично-класицистських засад європейської культури, а й єврейської поезії. Зрозуміло, що мала б вивчатися не тільки сфера літературних вирішень Біблії, а й погляд її авторів на мистецтво, особливості функціонування мистецтва в біблійному світі. На жаль, цей заклик за століття, що минули від епохи Гердера, почутий був не багатьма, про що свідчить хоча б певна фрагментарність дослідницької думки⁴. До того ж деякі доступні матеріали з цього ряду (особливо з Інтернету) – на рівні «лікбезу».

Якщо ми хочемо піднятися над елементарною описовістю (коли, де і
 © Абрамович С., 2007

в якому вірші Біблії згадано про, скажімо, скульптуру), слід виходити з того, що Біблія є, за сакральною концепцією юдаїзму та християнства, богонатхненне Святе Письмо. Звідси й «розріджена» у порівнянні з культурами інших народів давнини атмосфера – атмосфера духовного польоту, піднесення над земним світом, рентгенування реальності словесними лініями того, що віруючий сприймає як Царство Небесне. Це визначає в даній системі особливу вагу слова.

У давнину літературно-словесні форми займали, як правило, другорядне й підлегле положення в системі культурних цінностей; філологічна творчість служила міфології, політиці, використовувалася в сакральних видовищах тощо. Лише у стародавніх євреїв слово поставлене на перше місце в культурі, бо воно сприймається як божественна творча енергія. Формується особливий тип сакральної літератури, в якому міфологічна свідомість поступово виживається, поступаючись ідеї *х р о н і к* (*дебрім хайямім*) як плину не вимисленого, змонтованого в сюжетну конструкцію, міфологічно-художнього часу, а часу цілком «справжнього», *р е а л ь н о г о*.

До того ж цей реальний час, на відміну від часу, який ми спостерігаємо в язичницьких міфах, не мислиться як циклічне повторення одного й того ж само. Він *р о з і м к н е н и й*, бо має свій початок, і кінцевий, бо мусить колись припинитися. Ця концепція справила величезний вплив на культуру усього християнського регіону і породила не лише усвідомлення тимчасовості усього (скажімо, характерно, що киянин Нестор трактує свій літопис як повість про «тимчасові⁵ літа»), а й відчуття *історичного часу* (невідомого навіть Геродотові). Як схвально відзначають сучасні християнські теологи, про не-міфологічність, історизм свідомості біблійних авторів говорять дослідження серйозних учених⁶.

Творці Біблії відчувають Божество як віяння Духа, і в цьому величезна відмінність біблійної мови від мови художньої літератури античності, де панувала саме зображувальність, «тілесність» словесного образу. Давньогрецький поет Алкей милувався блиском мідної зброї, у Анакреонта любов – «*куля пурпурова*», кинута Еротом; діва в нього «*строкатовзута*», кучері в неї «*чорні*», тощо. А що сказати про Гомера, який, будучи, за переданням, сліпим, моделював у своїй творчості зоровий образ блискучого світу, поклавши початок «живопису словом». Так, в Іліаді щит і меч героя описані з величезним зацікавленням; тут «*цвяхи блищать золоті*»: піхва мідна навкруги – срібна й тримається золотими ремнями; щит «*весь прикрашений: десять навкруги його оболів мідних, двадцять уздовж його було сяючих блях олов'яних, білих; у середині ж одна піднімалась – чорная воронь*». Релігійний Платон, який не визнавав значності мистецтва, засуджував властивий йому *мімезис* – наслідування форм природи. Зате Аристотель у своїй «Поетиці» схвально визначає цю особливість мистецтва як шлях до пізнання реальності.

Автори ж Біблії зробили слово не стільки знаряддям пізнання навколишнього світу, скільки засобом проникнення до сфери трансцендентного. Тому в античній художній літературі панує установка на

мімезис, наслідування природи, а мова Біблії наче «розріджує» все матеріальне. Антична поезія робить художнє слово начебто додатком до пластичних мистецтв («живопис словом»), а Біблія підкоряє символіко-філософському узагальненню все матеріальне. Ось кілька уривків зі творів, що фігурують під іменами Давида та Соломона.

«*Я мовив у моїм серці: Праведника і грішника Бог буде судити, бо час-пора на всяку річ і на всякий вчинок. Я мовив про людей у моєму серці: Бог випробовує їх, щоб показати, що самі собі вони – скотина. Бо доля людей і доля тварин – одна в них доля: як помирають ці, так помирають і ті, і один дух у них; людина нічим не ліпша від скотини, бо усе – марнота. Усе прямує до одного місця; все з пороку постало і все повертається у порошок. Хто зна, чи людський дух знімається угору, а дух звірячий сходиться наниз додолу?*» (Проп. 3:17–21)⁷.

Отож, Екклезіаст-Соломон поетично змальовує красу й принади життя, водночас підкреслюючи його скороминучість, нагадуючи про необхідність завжди пам'ятати про Господаря життя і смерті.

Стилістика Давидового псалма сприяє виявленню «життя серця», виражає пошук людиною, відокремленою від ідеалу святості гріхами, шляхів єднання з Божественною Першопричиною:

«*Бо ти великий і твориш дивні речі, ти Бог єдиний. Господи, навчи мене путі твоєї, щоб я ходив у твоїй правді; води моїм серцем, щоб перед іменем твоїм страх мало. Я буду дякувати тобі, о Господи, мій Боже, всім моїм серцем, і прославлятиму ім'я твоє навіки, бо милість твоя велика надо мною, і ти вирятував мою душу з найглибшого Шеолу*» (Пс. 86/85: 10–13).

Функціонування Біблії на давньоєврейському ґрунті не супроводжувалось такими потужними резонаторами, як архітектура, образотворче мистецтво, поезія та ін., як це спостерігається в інших древніх суспільствах, що зміцнювали вплив ідей своїх сакральних книг художніми засобами. Навпроти, слово тут сприймалося у всій його чистоті та простоті, і заборона Декалога створювати зображення (друга заповідь) була закликом охороняти непорушний авторитет слова. У Біблії подано категоричну заборону на зображення фігур людей або тварин. Адже повторення митцем форм навколишнього світу є нечесне змагання із Творцем, гріх.

«*Не робитимеш собі ніякого тесаного кумира, ані подобини того, що вгорі, на небі, ні того, що внизу, на землі, ні того, що попід землею, в водах*» (Вх. 20, 4).

Особливо неприйнятним є зображення як об'єкт релігійного поклоніння, тому що Бог не явив людям свого обличчя, і зображення Божества – особливо ж у формах, успадкованих багатобожними релігіями стародавніх цивілізацій від епохи кам'яного віку («звіроподібність» як атрибут божественності) – категорично відкинуті, табуйовані.

«*А що ви не бачили ніякої постаті в той день, коли з полум'я промовляв до вас Господь на Хориві, то вважайте добре, що ви не зледащили та не взяли виробляти собі тесаного боввана, подобу якоїсь постаті, як от*

постаті жіночої або чоловічої, подоби тварини, що на землі, подоби якогось крилатого птаха, що літає понад небесами, подоби якоїсь тварини, що повзає по землі, подоби якоїсь риби, що в воді під землею...» (Вт. 4:15–18).

Сказане не означає, проте, наче давні ізраїльтяни не поважали художність як таку, що творці Біблії виступають в історії неначе якийсь “народ-сектант”, якому чуже почуття краси взагалі, що у давньоєврейській духовній системі етика абсолютно превалює над естетикою. Щоправда, рівень мистецтва в ізраїльському світі був відносно невисокий. Наприклад, «ізраїльтяни не були так досвідчені в ювелірній справі, як дехто з їх сусідів, особливо єгиптяни. Все ж таки ювелірні вироби в Ізраїлі відомі з найдавніших часів. Дорогоцінності не тільки красиві, але й зручні: золоте намисто легше, ніж сумка з грішми, і клопоту воно вимагає значно менше, ніж, наприклад, рівне в ціні з отарою овець»⁶. Це свідчить, що домінував в ситуації все ж таки не естетичний, а утилітарний момент.

В епоху становлення ізраїльського народу, в годину виходу з Єгипту, коли Мойсей впевнився у необхідності введення культу Ягве (підкреслимо: після створення та руйнації ідола, золотого тельця)⁹, із народу вибирається Веселїл, син Урії, і Аголіав, син Ахісамаховий, – вправні майстри-художники, («осмислителі художні»), яким доручено створити ковчег Завіту, скинію і священний одяг для богослужіння. Більш того, Мойсей прямо наказує прикрасити ковчег Завіту, у якому перебували скрижалі із заповідями (Декалогом), зображеннями небожителів-херувимів; ці ж зображення повторюються у майбутньому Соломоновому Храмі у вражаючому, гігантському масштабі, хоча об'єктом поклоніння вони також не будуть¹⁰. Мойсей знайде за потрібне наказати створити і «цілюще» зображення Мідного Змія під час нашествия в пустелі на ізраїльтян отруйних гадів; це зображення довго стояло як реліквія в Єрусалимському Храмі, але коли воно перетворилось на об'єкт забобонного поклоніння, пророк Єремія знищив його. Заборона на зображення була у першу чергу заборонаю ідолотворення, але не запереченням художності і творчості як таких.

Згаданий у Біблії і Ювал як винахідник музичних інструментів. Музика взагалі стане найважливішою частиною ізраїльського життя. Майбутній цар Давид взятий до двору першого ізраїльського царя Саула ще хлопчиком, безпосередньо з пастухів. Він прекрасно грає на псалтирі (рід арфи), і його пісня пом'якшує серце Саула, коли той впадає у лютю. Пізніше, ставши у свою чергу царем, Давид закладе основи ізраїльського богослужіння, у якому одну з центральних ролей будуть грати музика та спів. А написані Давидом декілька десятків молитов-псалмів стануть основою майбутньої книги Псалтирі, одного з опорних пунктів церковної культури. Взагалі саме традиції єрусалимського храмового співу ляжуть до основи європейської класичної музики (починаючи із Середньовіччя та його літургійного співу). Саме тому розрив модерністської і постмодерністської музики з класичною традицією, навернення її на шлях наслідування екстатичної ритмічної музики дикунсько-язичницької генези, є свідченням забуття сучасною людиною тих

почуттів, які пробуджувала ця музика, світу класичної юдеохристиянської духовності¹¹.

Євреям «міметичне» почуття не було абсолютно чуже: згадане табу на зображення існувало лише у певні періоди розвитку єврейської культури¹². В синагогах елліністичної пори, наприклад, вміщували мозаїчні зображення тварин і навіть людей. Але домінування словесного засобу комунікації, надання переваги музиці та іншим мистецтвам свідчать про пріоритет «духу» над «образом». Адже поруч зі словом або музикою будь-яке образотворче мистецтво виглядає досить грубо і незграбно. Тому єврейство не могло сприйняти елліністичну цивілізацію, розцінюючи її естетично-художні спрямування як зниження духовного польоту.

Навіть цілком побудований на пластиці тіла танок, який зазвичай асоціюється із «життєрадісністю», мав у євреїв сакральний характер: він був, наприклад, частиною Храмового богослужіння. Це не є чимось «національним»: так, коли цар Давид танцює перед Ковчегом Завіту, він повторює те, що робили і сучасні йому єгипетські фараони, які танцювали перед своїми богами. Але в стародавніх язичницьких культурах танок мав теургічний характер «зв'язування» волі відчуженого від людини й часто ворожого їй божества; ізраїльтяни ж танцюють, аби висловити свою любов до Бога-Отця (зокрема це відроджується в Новий час у релігійній практиці хасидів). І взагалі театральнo-музичне видовище в Ізраїлі – виключно храмове дійство, *літургія*. Еволюції, подібної до тієї, що її пережив давньогрецький театр – від містеріальних трагедій Есхіла до суто світських п'єс Евріпіда й Аристофана – тут просто не могло відбутися.

Не «радість життя», властива античним митцям, надихала творчість народу Біблії, а, навпаки, почуття тимчасовості, нетривкості цього життя, постійної присутності в ньому Всевидачного Ока, неминучості переходу до вічності. Це був неповторний, власне ізраїльський художній космос, теоцентричний космос, що обертався навколо Ягве, Дім якого, єдиний, як і сам Бог, перебував у Єрусалимі – Храм Єрусалимський. І, нарешті, це була особлива, *спиритуалізована* естетика, в якій тілесна краса й чуттєвий блиск речей сприймалися як скороминучий відблиск Божественного. Й ця естетика перелилася, разом з основами віровчення, і в духовні системи християнства та ісламу, в яких вчення про прекрасне займає дуже значне місце, але має витоки в ідеї Бога¹³. Й тому, зокрема, аполонічний первінь європейської культури, що його виділяє Ніцше, визначається усе ж таки не стільки культом Аполлона в Давній Греції, скільки біблійним форматом європейської культури. Але усі ці питання потребують спеціального дослідження.

Примітки:

¹ Цю думку чітко сформульовано й проведено як наскрізний мотив у книзі визначного сучасного письменника М. Кундери (Кундера М. Нарушенные завещания. – СПб, 2004).

² Власне, поняття «європеець» тут не спрацює – хоча б в силу того, що воно давно вже не є синонімом слова «християнин». Недаремно ж Бенедикт XVI розпочав свій понтифікат

з шокуючого визначення сучасної Європи як такої, що вже чужа християнській традиції. Крім того, секуляризація культури зробила свою справу не лише в Європі, а й у світовому масштабі; отож йдеться, по суті, про сучасне індустріалізоване «суспільство споживання» взагалі, яке, продовжуючи лінію, визначену вже О. Шпенглером, остаточно приносить культуру в жертву цивілізації (див. також: Фукуяма Ф. Великий розрив. – М., 2003).

³ Йдеться не про життя біблійної ідеї у сфері більш пізньої літературно-митецької творчості – тут досліджень якраз надзвичайно багато. Принагідно зазначимо, що, на жаль, багато хто в цій сфері, й досі перебуваючи в полі позитивістських методологій XIX ст., зазвичай користується принципом чеховського професора Серебрякова: «важливий не Шекспір, а коментарі до Шекспіра», і для такого дослідника літературно-митецькі інтерпретації біблійних сюжетів більш вагомі, ніж власне Біблія (наприклад, книги чернівецького літературознавця А. Нямцу).

⁴ Так, спеціальних монографій з цього питання, зокрема в Україні, явно брак (по суті, є лише одна: Абрамович С. Біблія як форманта філологічної культури. – К. – Чернівці, 2000). Музичне мистецтво розглянуто в праці «Музика і Біблія» (Наук. вісник НМАУ. – В. 4: М-ли міжнарод. наук. конф. «Мистецтво культури (?) і мистецтво України». – К., 1999). Є досить застарілі, але по-своєму ґрунтовні статті в дореволюційній православній Біблійній Енциклопедії архимандрита Нікіфора; більш відповідні сучасному рівню науки – в протестантській Біблійній Енциклопедії (Oxford, 1995). Деякі матеріали можна знайти в Інтернеті (наприклад: <http://www.ikthus.org.ua/articles/ArtInBible>) або відповідний розділ Електронної єврейської енциклопедії (2005).

⁵ Запроваджений нині в школах та вузах України переклад слова «временных» як «минулих» є з філологічного погляду абсолютно невірним, а з погляду історичного контексту – тенденційним перековертанням, що має на меті «затушовування» специфіки християнського мислення ченця XII ст.

⁶ Толкование Ветхозаветных книг от книги Бытия по книге Руфь. – Б.м. [Gospel Assotiation], 1992. – С. 28–37.

⁷ Тут і далі біблійні цитати подаються за виданням: Святе Письмо Старого та Нового Завіту. Повний переклад, здійснений за оригінальними єврейськими, арамейськими та грецькими текстами. – S. I. [United Bible Societies], 1991.

⁸ Рот С. Еврейское изобразительное искусство // Искусство в еврейской традиции. – [Єрусалим], 1989. – С. 172

⁹ Сам тілець був відлитий із золота, пожертвованого людьми, – як ідол бика-божества, очевидно, запозиченого євреями з Єгипту – культ Апіса. І це було, окрім релігійного, ще й художнім актом.

¹⁰ Один з сучасних американських дослідників прагне довести, що це зображення мало еротичний характер і відбивало старовинний культ сексуальності й родючості, що, загалом, сумнівно (Патай Р. Иудейская богиня. – Екатеринбург, 2005).

¹¹ Характерно, що розрив сучасної музики з цією традицією веде до відвертого «розлюднення» цього мистецтва, що з тривогою відзначав Т. Манн у «Докторі Фаустусі». Цікаво поставити в ряд спостереження вже згаданого М. Кундери над спадщиною І. Стравінського, який немовби створює пам'ятник традиції, що на очах щезає (згадана книга, с. 81–82). А в сучасній естраді на озброєння береться в граничних випадках вже й відверто сатанинська аксіологія (див.: Боймер У. Нам нужна только твоя душа: Рок-сцена и оккультизм: даты, факты, подоплека. – Берлин, 1984).

¹² Рот С. Еврейское изобразительное искусство // Искусство в еврейской традиции. – [Єрусалим], 1989. – С. 37.

¹³ Водночас цікаво, що християнська естетика гранично спиритуалізована й цілковито «розріджує» матеріальне (пригадаймо Об'явлення Іванове, де реальність остаточно дематеріалізовано; ця позиція розвинена у вченні патристів про Божественний Прообраз краси, про ікону як відблиск Граду Небесного тощо). Ісламське ж розуміння прекрасного не менш одухотворене («Аллах красивий, і він любить красу», – стверджує Коран), але

значно більшою мірою будується на конкретно-чуттєвому образі (у райських садах – холодна вода, фрукти; кришталеві й срібні кубки; праведники будуть прикрашені перлами й браслетами з золота, зодягнуті в шовк (див., напр.: Хадж, 23)).

Семен Абрамович

Идея „бренности исторического” как основание Библиейской эстетики

В статье рассматривается практически неизученный вопрос о характере эстетической концепции Библии, подчеркивается принципиальное разнообразие библиейского понимания слова с «миметической» ориентацией античной литературы и искусства. Подробно исследуются спиритуалистичность библиейского текста, продиктованная чувством «временности» исторического и телесного.

Semen Abramovich

The idea of the temporality of history as the fundament of the Bible's aesthetic

In the article is analyzed the unknown problem of Bible's esthetic conception and principal difference about Bible's conception of Verb with antic artistic orientation on mimesis. The central attention directed on the spiritualism of Bible's text which is full of impression of discrete of History and all physical bodies.

Надійшла до редколегії 23.11.2006

УДК 94 (498) «1919/1940»

Ігор Піддубний

Журнал “Коммунистический Интернационал” про становище в Румунії (огляд публікацій за 1919-1940 рр.)

Історія комуністичного руху привертає до себе увагу своєю специфікою. Разом з тим особливу увагу викликає історія діяльності комуністичних організацій і своєрідного “штабу революції” – III Інтернаціоналу. У свій час історія III Інтернаціоналу висвітлювалася у різних працях¹. Досить традиційно для радянської історіографії його створення висвітлено у праці Я.Тьомкіна та Б.Туполева, де автори розкрили діяльність II Інтернаціоналу напередодні та в умовах I Світової війни та описали процес утворення Комуністичного Інтернаціоналу. Окремими главами висвітлено питання розвитку міжнародного комуністичного руху та діяльності В.Леніна у Комуністичному Інтернаціоналі². Певним чином проблеми міжнародного комуністичного руху розкривалися у тематичних збірниках. Таким є і збірник, присвячений проблемам, які розглядали на IV конгресі Комінтерну. Зокрема, у статті Боева П. та Груздевої В.П. розкрито особливості діяльності компартій у країнах Південно-східної Європи у 1921-1923 рр.³. Намагання розглядати діяльність міжнародних комуністичних організацій лише з позитивної точки зору відобразилася і на складі документів збірника, присвяченого проблемам діяльності III Інтернаціоналу та Комуністичного інтернаціоналу молоді⁴.

© Піддубний І., 2007

В сучасних умовах змінилася традиція у висвітленні цілого ряду питань, пов'язаних з висвітленням комуністичного руху. Окремі дослідники вважають комуністичні організації міжвоєнної доби дещо слабкими та такими, що викликали роздратування у правлячій верхівки країни. Разом з тим будь-які прояви опозиційності уряду, особливо у національних меншин Румунії у багатьох випадках асоціювалися з комуністичною діяльністю⁵. Традиційною для румунських істориків стає думка про виключно підривною діяльність комуністичних організацій, що відображається у ряді статей. Зокрема, Ф.Мюллер розкриває окремі положення зовнішньої політики Комуністичної партії Румунії (КПР) як такі, що були спрямовані на відрив від Румунії її “історичних провінцій”⁶. Також румунські історики оцінюють діяльність Комуністичного Інтернаціоналу у 20-х роках як підривною супроти Румунії⁷. Позитивною стороною цієї роботи є підготовлені автором та подані до друку документи, що підтверджують його позицію. До того ж і російські історики по-новому без прикрас розглядають постать В.Леніна та діяльність Комуністичного Інтернаціоналу⁸. Об'єктивно розцінюють діяльність Комінтерну сучасні російські історики, що розробляють дану проблему. Так, вони вважають III Інтернаціонал “найважливішим суб'єктом революційної політики СРСР на Балканах”. Його тісні зв'язки з керівництвом партії та підвідомчими йому установами дозволила швидко встановити розгалужену мережу організацій⁹. Документи у збірнику згруповані за роками і відображають розробку головної лінії Комінтерну у питанні поширення комуністичної ідеї на Балканах. Своєрідною є позиція К.Хітчінса, який у своїй праці “Міф та реальність в румунській історіографії” досліджує питання діяльності комуністичних організацій в Румунії у 1917-1944 рр. Ним розглянуто історіографію питання, створення КПР, діяльність комуністів у міжвоєнній Румунії, роль Комінтерну, легальні організації КПР та труднощі діяльності¹⁰.

Свою роль у міжнародному комуністичному русі відіграв і журнал “Коммунистический Интернационал”, який видавався у 1919 – 1943 рр. російською, англійською, французькою, німецькою, іспанською та китайською мовами та був друкованим органом Виконавчого комітету Комуністичного Інтернаціоналу¹¹. Попри всю тенденційність йому притаманну цей журнал є одним з джерел, що дозволяє судити про становище у комуністичному та робітничому русі у 20-30-х роках. Прикладом тому є робота Феофілат'євої Є.О. присвячена відображенню робочого руху Англії на сторінках журналу¹². У якості джерела використано ряд публікацій журналу у роботі М.Ляховича, присвяченій робітничому руху Румунії кінця 20-х – початку 30-х років та праці В.Курила з історії комуністичного руху на Буковині¹³.

Таким чином, в сучасній українській історіографії відсутні роботи, присвячені вивченню публікацій журналу “Коммунистический Интернационал” як джерела з історії комуністичного руху в Румунії міжвоєнного періоду. Саме тому метою даної статті є ознайомлення з характером публікацій журналу “Коммунистический Интернационал” про

завдання та діяльність комуністичної організації в Румунії 20-30-х років XX ст.

Становлення журналу відбувалося разом із становленням самої організації, тому організаційні питання були провідними у його перших публікаціях і впродовж його діяльності організаційні питання періодично розглядалися на його сторінках. Зокрема, перші номери журналу “Коммунистический Интернационал” містили публікації статуту цієї організації, де містилися завдання створеної 1919 р. організації лівого напрямку. Разом з тим таке поєднання у випуску за 1921 р. пояснюється підготовкою до проведення III конгресу Комінтерну¹⁴. Цікавим є той факт, що у даному випуску вказували на розрив між комуністами та прихильниками 2 1/2 Інтернаціоналу, що став завершеним фактом не лише у Німеччині, Франції, Англії, але й у Румунії. Робилося це тому, що керівництво Комінтерну вважало період між II та III конгресами періодом “поширеної диференціації у створенні справжніх комуністичних партій”. Власне від III конгресу очікували появи завершеної організації Комінтерну, його відшліфованої тактики та встановлення структури кожної окремої компартії¹⁵. Організаційна робота Комуністичного Інтернаціоналу проводилася у відповідних секціях. Так, Румунія разом із Болгарією, Югославією, Грецією входили до складу Балканської комуністичної федерації. У числі 17 журналу за 1921 р. містилося повідомлення про проведення наради Балканської комуністичної федерації (БКФ) у Відні 24–28 лютого 1921 р. Нарада визначила завдання БКФ, як координацію дій пролетарських комуністичних партій на Балканах для усунення можливостей створення на національному ґрунті ворожнечі. У черговий раз наголошувалося на можливості розгортання Антантою війни на Балканах. Крім того, на одному із засідань зазначено, що національні питання на Балканах мають бути вирішені у межах БКФ. У цьому ж номері далі подано “Проект статуту Балканської комуністичної федерації”¹⁶. Проблема діяльності Комуністичної партії Румунії обговорювалося і у статті “Комуністична партія і політичне становище Болгарії”, поданій В.Коларовим 5 січня 1921 р. В ній зазначалося, що революційний рух у Румунії знаходиться у важкій кризі. Цей висновок зроблено з того, що Соціалістична партія після завершення війни так і не скликала з'їзду, зокрема, через саботування його з боку керівництва. Через Компартію Болгарії давалися доручення комуністам Румунії зі складу Комуністично-соціалістичної партії Румунії об'єднатися для видання комуністичного щотижневого друкованого видання, комуністичних брошур, листівок, а також розпочати підготовку з'їзду. Автор статті В.Коларов писав про відсутність зародків партії та про потребу надання допомоги комуністами сусідніх з Румунією країн¹⁷. Цей же номер містив повідомлення про проведення 9 травня 1921 р. з'їзду Румунської соціалістичної партії, учасники якого більшістю голосів проголосували за приєднання до Комуністичного Інтернаціоналу¹⁸. У іншому місці цього повідомлення вказано, що делегати профспілок Старого королівства на конференції 11 грудня 1920 р. у Бухаресті відмовилися від

приєднання до Амстердамського профспілкового Інтернаціоналу¹⁹. Проте висловлювалися деякі побоювання стосовно долі комуністичних організацій. Зокрема, 1921 р. вважали у публікаціях періодом небезпеки. Нею вважали розчинення комуністів у середовищі соціал-демократів та відмову від ідей комунізму (це слід розуміти як ідеї російського більшовізму) та поразку до початку розгортання реальної роботи комуністичних організацій. К.Радек вважав, що III конгрес Комінтерну розмежував остаточно всі сили у світовому лівому русі, чому посприяла і 21 умова вступу до Комінтерну²⁰.

Оптимістично звучало повідомлення Г.Зинов'єва на Всеросійській конференції РКП у серпні 1922 р. стосовно ситуації в Румунії. Промовець зауважив, що у Румунії комуністів підтримує більшість організованих робітників, незважаючи на розгорнутий у країні "білий терор". Він же зауважив на потребі вироблення для балканських компартій особливих програм діяльності²¹.

Умови діяльності комуністів в Румунії обговорювалися у статті Х.Кабанчієва "Балканская политика Антанты", де наголошено на схожості таких у Югославії та Румунії. Так, автор говорив про збільшення армій та поліцейського апарату цих країн та відкриття кредитів для них. Зазначалося що у боротьбі проти революційного руху було оголошено поза законом комуністичну організацію. У плані критики згадував автор статті і перебування на території Румунії залишків армії УНР, підрозділів Н.Махно та ін., які використовувалися, за його словами, для "розбійницьких набігів на Радянську Росію". На завершення автор констатував, "якщо Югославія і Румунія, розширивши свої території, ще утримаються, то виключно завдяки військовому режиму, який вони встановили в приєднаних областях, тій військовій напрузі, яка остаточно виснажує їх підірвані господарські сили". Як підтвердження цієї фрази приведено приклади падіння курсу румунської валюти та падіння уряду А.Авереску²².

Діяльність БКФ аналізувалася у статті С.Н.Сакунова, де вказувалося на активне розгортання її діяльності після IV конгресу та V конференції БКФ. Стосовно Комуністичної партії Румунії автор відзначив схожі умови діяльності з Югославією. Відзначалося, що у країні ведеться боротьба за зміну конституції, яка, на думку автора, є насправді боротьбою буржуазії національних меншин за здобуття права на участь у спільному управлінні країною в умовах правління Націонал-ліберальної партії. Вимоги, які висунула КПП належали в першу чергу до категорії економічних: 8-годинний робочий день, завершення роботи у суботу о 1-ій годині, свобода профспілок. Поруч з такими вимогами були і політичні, а саме звільнення політичних в'язнів, свобода друку, ліквідація таємних договорів, укладення мирного договору з Радянською Росією і т. ін. Автор статті зауважував, що румунські комуністи надзвичайно активно брали участь у діяльності та заходах БКФ²³.

У цьому ж номері було опубліковано і окремі питання V конгресу Комінтерну, з яких виділимо статтю В.Коларова "Національне питання на Балканах". В ній відзначено, що системою мирних договорів, підписаних у Парижі, створено дві багатонаціональні держави та затверджено нові

кордони Туреччини, Болгарії і Греції. Зазначалося, що "Румунія, яка до війни нараховувала близько 8 мільйонів, після війни подвоїла своє населення, але, разом з тим, вона поглинула не менше 3 мільйонів угорців, німців, росіян (імовірно мав на увазі українців. – авт.), болгар та інших, що проживають компактними групами у Трансільванії, Буковині, Бессарабії, Добруджі та інде. Таким чином, з'явилося національне питання і в Румунії"²⁴. Далі автор проаналізував ситуацію національних меншин у Трансільванії та Бессарабії, які на думку автора витримували тиск з боку румунської буржуазії та зазначив, що питанню національної боротьби слід приділяти більшу увагу, адже тоді у комуністів з'явиться додатковий союзник²⁵. Питання ж Бессарабії В.Коларов порівнював з питанням Македонським і зазначав, що воно містить загрозу нової війни. У цілому далі зазначалося, що на Балканах "при віковій національній ворожнечі й нетерпимості, питання про захист прав народних меншин тут має первинне значення...Балканські комуністичні партії мають тут сприятливу нагоду проявити себе в якості захисника пригнічених і безправних та сприяти примиренню балканських народів"²⁶. Оскільки національне питання обговорювалося в рамках VI конференції БКФ, то відповідна резолюція була прийнята і з національного питання. В ній було відзначено відсутність у національних меншин Румунії партій, що могли вести дійсну боротьбу за досягнення їхніх прав. Наголошено на тому, що населення Бессарабії прагне до об'єднання з СРСР, тому слід активніше комуністам проводити агітаційну діяльність і виборювати всі права національних меншин в сфері державного та місцевого управління, у боротьбі за використання рідної мови²⁷. В іншій публікації відзначалося потреба створювати комуністичні фракції у профспілкових організаціях, бо реальна прихильність працюючих, на думку автора повідомлення, була на боці комуністів²⁸.

Важливим вважалося питання війни та боротьби проти неї, що пояснює появу у журналі статті "Європейська війна і спустошення на Балканах". В ній відображено інформацію про збитки Румунії в ході війни та відзначено не досить активну боротьбу соціалістів Румунії проти війни²⁹.

Становище селянства залишалося відкритою темою для обговорення на сторінках журналу. Так, з однієї з його публікацій дізнаємося про скликання восени 1923 р. у Москві I міжнародної селянської конференції за участю 158 делегатів, на якій було створено Міжнародну селянську раду, гаслом якої став заклик "Селяни і робітники всіх країн, єднайтеся!"³⁰. Обговорювалося селянське питання і на V конгресі Комінтерну, тож відгуком на таке обговорення стала стаття про вплив комуністичної партії на селянський Рух. Його організація та підпорядкування комуністам вважалися пріоритетним завданням. До того ж ставилося завдання організації національних секцій Міжнародної селянської ради, яке було вирішене стосовно ряду країн, серед яких опинилася і Румунія³¹. Власне з даного матеріалу впливала думка, навіть швидше рекомендація, стосовно розгортання діяльності робітничо-селянського блоку під егідою комуністичних організацій. Власне мова не йшла про організацію як таку, а швидше про уявний союз між

представниками робітництва і селянства. Дещо пізніше з'явиться Робітничо-селянський блок у Румунії і його представники братимуть участь у парламентських виборах.

Існувало власне бачення ситуації у Європі (його розгляд був необхідним особливо тоді, коли мова йшла про умови діяльності комуністів), що відобразилося у статті І.Зорге “Вісім місяців “стабілізації” світового капіталу”. В ній зокрема зазначалося, що криза у балканських країнах потягне за собою втрату економічної самостійності Греції, Румунії та Болгарії. Зокрема, також тут зазначено: “Криза румунського капіталу яскраво проявляється у скороченні продукції нафтової та лісової промисловості. Площа оранки під пшеницю так сильно скоротилася, що доводиться рахуватися з потребою ввезення пшениці. Це надзвичайно важливий факт для країни, що в звичайний час експортувала пшеницю”³². Зовнішня політика Румунії представлена як така, що залежить від зовнішньополітичних обставин. Це непогано проілюстровано на прикладі впливу подій у Болгарії у 1923, 1924 рр., коли Болгарія змушена була шукати підтримки в Румунії шляхом відмови від своїх претензій до неї. Також з точки зору тиску на партії згадували про Цараністську партію³³.

Організаційні моменти діяльності комуністичних партій у балканських країнах обговорювалися у статті В.Сакуна. Вихідною позицією тут була теза про фашистські уряди балканських країн та їхню діяльність з відриву від комуністів робітників та селян. Відзначалося у статті ряд провалів у організаціях, посилення терору у країнах, що вело до зменшення членства у комуністичних партіях балканських країн. Помилкою рахували відсутність систематичного обліку кількісного складу партій, а також відзначав автор, що румунська та болгарська партії були в меншій мірі партіями робітників, представляючи здебільшого інтелігенцію та службовців. Причину цього шукали у відсутності т.зв. “виробничого принципу побудови партій”. Створення осередків та перехід на виробничий принцип діяльності вважали можливістю легшого налагодження діяльності, а також перетворення її у менш помітну для поліції. Цього ж у румунській комуністичній організації і не було зроблено³⁴. Цікавим є повідомлення згаданого автора про те, що на одному з найбільших підприємств у Румунії існував лише один осередок з 4 осіб, двоє з яких не були працівниками підприємства. Висвітлювалися далі і проблеми вербовки до партії, організації діяльності осередків та керівництва роботою низових організацій. Зі змісту статті випливає, що для комуністичних організацій балканських країн, у тому числі й Румунії, було характерним прийняття рішень не колегіально, а фактично одноосібно. Також іноді не існувало взаємоузгодженості між діями обласних та окружних комітетів і центральними комітетами партій³⁵. Також радили перейти від циркулярної форми керівництва до “живої форми керівництва”³⁶.

Після IV з'їзду КІР обговорювалося у журналі питання фракційної боротьби всередині цієї партії. Відзначалося, що після усунення “правоопортуністичного керівництва” зросла чисельність членів партії та посилено дисципліну всередині партії. Наголошувалося на тому, що

слабкими місцями партії є організації у промислових районах Старого королівства та Трансільванії. Стосовно ж сільських партійних організацій зазначалося, що лише у Бессарабії є сільські партійні осередки. Критика діяльності керівництва КІР полягала і у констатації факту про “бюрократично-сектантські методи керівництва”, що полягало у широкому використанні циркулярів для керівництва партійними осередками. Таким чином, вина за недолуге керівництво партією покладалося виключно на керівництво. Результатом подібних дій вважали ізоляцію секретаріату партії від політбюро та відрив останнього від основної маси членів партії. Фактично ізольована партія була і від робітничого руху³⁷. Фракційна боротьба всередині партії була викликана діяльністю групи Рудольфа-Луксіміна проти групи Барбу, яка була зведена до взаємних обвинувачень та саботування постанов Виконкому Комінтерну з даного питання й привела до бездіяльності у тій формі, як того бажало керівництво Комінтерну. Як вказувалося далі у матеріалі, Комінтерн та Політсекретаріат партії вживали заходів для покращення ситуації та усунення можливостей для фракційної боротьби. Останнє рішення дало можливість усунути від відповідальності роботи у партії Барбу та Луксіміна на два роки³⁸. Виходячи із ситуації, що склалася, автор статті відзначав першочергові завдання партії. Одним із них ставала консолідація партії, яку вважали мати сильною в умовах правління Кароля II. Комуністів звинувачували і у тому, що їхня пасивність на тлі загострення ситуації у Румунії не привела до революції у країні, а загостренням ситуації скористалися антисеміти, які невдоволення селян спрямували на проведення погромів. Таким чином, ставилося завдання мобілізації мас для відповідної боротьби проти “соціального й національного гніту”. В цьому плані зобов'язували з Москви КІР більше уваги приділяти унітарним профспілкам і використовувати у їх діяльності боротьбу за економічні права³⁹. Наголос на інтересі до села, що нібито мимохідь проявився у статті Белла Кун все ж таки не був випадковим, адже ситуацію в аграрній сфері вважали досить критичною через існування аграрної кризи у Південно-східній Європі і очікування селянських виступів у Румунії та інших країнах. Створення ж аграрного блоку, до якого мала увійти Румунія розглядалося у журналі як нова форма боротьби проти СРСР як експортера хліба. Як приклад приводилося створення у Румунії військово-морської бази. Зміцнення сухопутних сил та переведення армії на воєнне становище⁴⁰. Згодом з'явиться ще одна стаття стосовно аграрного блоку, в якій буде проаналізована ситуація з організацією аграрного блоку та зроблено висновок про неможливість його створення. Разом з тим проаналізовано заходи, які вживали уряди ряду країн для подолання аграрної кризи. Стосовно ж Румунії відзначалося, що уряд Ю.Маніу розпочавши “капіталістичну раціоналізацію виробництва та збуту сільсько-господарської продукції”, веде її у напрямку зосередження землі в руках “кулацтва”. Зазначалося також, що реорганізація кооперативів також віддала їх до рук заможних селян, особливо в умовах проведення адміністративної реформи. В статті відзначалося, що уряд сприяє закупівлі сільськогосподарських машин

крупними господарствами, запроваджує створення картелів експортерів сільськогосподарської продукції. Критично сприймається у статті заходи уряду щодо подолання аграрної кризи у вигляді хлібної монополії, встановленні системи премій за вивезення зерна⁴¹. Економічні питання у згаданій статті перепліталися з політичними, адже автор відзначив, що відбувалася радикалізація настроїв у селян, що в свою чергу вело до можливої загрози селянських повстань. Автор статті наголошує на прикладах, що мають ствердити його правоту стосовно бажання селян бути керованими комуністами (мова йде про перемогу представників Робітничо-селянського блоку на повітових та часткових парламентських виборах (правда сам автор пише про неувагу керівництва КПП до селянського питання і перевагу РСБ на виборах у повіті Тімішоара). Критикуючи бездіяльність керівників комуністичних осередків, Т.Марін пише про увагу “соціал-фашистів” до села⁴². Намічалися у статті і заходи комуністів, спрямовані на зміну ситуації.

Особливе ставлення до внутрішньополітичних подій змусило одного з дописувачів журналу охарактеризувати взаємовідносини між Румунією та Італією в контексті її конфлікту з Францією. Власне мова йшла про невдачу спроби Італії підпорядкувати своєму впливу Румунію і програти її перед Францією, яка організувала “фашистський переворот” у Румунії. Як завжди на сторінках журналу прозвучало надзвичайно категоричне судження стосовно події відомої більше як “реставрація 10 червня”. Можливо і мав місце вплив Франції на остаточне повернення до Румунії принца Кароля, раніше позбавленого права успадкування престолу, але ніяк не можна погоджуватися з оцінкою цього дійства як “фашистського”⁴³. Дещо пізніше з’явиться повідомлення про те, що в Румунії та Фінляндії констатуватиметься “наступ фашизму і перехід до відкритої диктатури”, хоча ми вважаємо подібне твердження стосовно Румунії абсолютно безпідставним⁴⁴. У ряді подій, що відрізняли у 1930 р. діяльність комуністичних організацій від попередніх років було відзначення антивоєнного дня. Як впливає з публікації у 1930 р. рекомендували організовувати проведення “революційних масових демонстрацій”, скликання зборів та поширення антивоєнної літератури. Ідея безумовно цікава, якщо зважити на вихідні позиції цієї рекомендації. У публікації відзначалося, що від VI конгресу Комінтерну “небезпека нових імперіалістичних воєн і особливо війни імперіалістичних держав проти СРСР надзвичайно загострилася”⁴⁵. Якщо ж зважити на загальну ситуацію, то небезпека війни у світі існувала, але небезпека війни проти СРСР, почасти, могла бути викликана надзвичайно неспокійною поведінкою комуністичного керівництва цієї країни, що виливалося у постійне підбурювання революційних елементів у різних країнах світу. Загалом же для антивоєнної кампанії основним ставало залучення (вербовка) нових членів партії, а не власне антивоєнна боротьба⁴⁶. Нагнітання ж думки про військову небезпеку для СРСР з боку його сусідів було подано у наступній статті, у якій наголошували на регулярності взаємних візитів військового керівництва

армій Польщі, Румунії та Фінляндії та відвідин цих країн англійськими та французькими військовими. На думку автора статті, зважаючи на це та на “фашистський курс у Фінляндії й Румунії” слід бути готовими до провокацій проти СРСР. Єдиним засобом, на його думку, є спостереження за перевезеннями залізницями, за діями цивільної та військової влади, керівництва фашистських організацій та повідомлення про це у “революційні органи боротьби”⁴⁷, хоча до деякої міри окремі дії межують зі шпигунством.

Стосовно ж діяльності профспілок у Румунії відзначалося у 1930 р., що ряд профспілкових організацій втратили свою масову базу через вимушене перебування у підпіллі⁴⁸. Пізніше критично буде оцінена діяльність керівництва КПП із молоддю та критично розцінюватиметься розпуск комсомолу в Румунії і створення загальної молодіжної організації. Діяльність у плані перебудови комсомолу іноді критично оцінювали як перекручення рішень VI конгресу Комуністичного інтернаціоналу молоді⁴⁹.

Питання діяльності політичних партій в Румунії висвітлювалося у цілому ряді статей, хоча значна частина з них писалася з розрахунку визначення завдань КПП в певних політичних умовах. Розкривалася у статтях діяльність різних політичних партій від демократичних до право-радикальних. Ґрунтовною була стаття підписана Григореску (псевдонім Л.Патрашкану) присвячена завданням КПП. У своїй статті автор проаналізував економічне становище Румунії у кінці 20-х – першій половині 30-х років, використовуючи при цьому окремі публікації газет “Adevărul”, “Curentul”, “Bursa”. Автор приходить до висновку, що економічна ситуація в Румунії після економічної кризи є станом “депресії особливого роду”, при якому триває аграрна криза та настала криза фінансової системи⁵⁰. Григореску пише про пошуки шляхів виходу з кризи за рахунок експлуатації працюючих та наголошує на відповіді працюючих у вигляді організації та проведення страйків. Особливе місце відведено найбільш резонансній події – страйку залізничників та розправі уряду над страйкуючими у Гривіці. Як характерну рису автор виділяє те, що економічні страйки здебільшого переростали у політичні, страйки носили організований характер та проводилися робітниками не лише легкої, але й важкої промисловості. Заслугу у цьому Григореску покладає на КПП та ліві профспілки, які застосували тактику єдиного фронту та нові методи боротьби. Звернув автор статті увагу і на виступи на селі, долучивши невеликий матеріал зі становища працюючої інтелігенції⁵¹. Описавши таким чином становище в Румунії автор перейшов до висвітлення питання про розвиток фашизму у Румунії. Власне ідея полягає у представленні ситуації в країні як такої, що привела до розхитування політичної системи та пошуку правлячої верхівки шляхів до облаштування авторитарної форми правління. Слід визнати, що автор є справедливим у думці про поширення впливу націонал-соціалізму у Румунії серед німецького населення після приходу до влади у Німеччині А.Гітлера. Вірною є і його оцінка стосовно впливу на настрої населення Ліги націонал-християнського захисту. Разом з тим Григореску наголошує на тому, що Кароль II не бажає псувати стосунки із Залізною гвардією, але саме короля

звинувачують у статті у підтримці убивства гардистами прем'єр-міністра І.Г. Дуки у грудні 1933 р. У прихильності до урядових кіл автор звинуватив і соціал-демократів, називаючи “сильно фашизованою” Націонал-цараністську партію⁵². Виходячи з описаного становища, автор визначає завдання КПП у боротьбі за владу, базуючись і на рішеннях V з'їзду КПП. Рекомендації даються стосовно організації збройного повстання для скинення королівської династії та встановлення “робітничо-селянської радянської влади”. Проголошувалися гасла передачі землі селянам, реалізації права націй на самовизначення, з виведенням з ново приєднаних провінцій військ та виселенням поселенців до Старого Королівства. Визначалися і інші завдання, які у сукупності нагадували керівництво до дій в умовах державного перевороту та перебудови країни. До речі зі сценарію, який свого часу був відіграний у Радянській Росії було взято і тезу про анулювання державних боргів закордонню і власникам підприємств та негайне опублікування всіх військових секретних договорів. Разом з тим боротьба за владу асоціювалася з боротьбою проти “фашизму та соціал-фашизму”. Висновок Григореску стосувався наявності у Румунії “об'єктивних передумов революції” і справа залишалася лише за “дозріванням суб'єктивного фактору”, який мав забезпечити провідні і керуючі позиції для КПП у всіх масових виступах⁵³.

В середині 30-х років ставилося і питання про організацію “пролетарського фронту дії”, що обговорювалося у статті М.Чабан. Зокрема, автор посилається на початку статті на події в Румунії лютого 1933 р. і пише про заходи робітників, спрямовані на захист їх прав від зниження життєвого рівня. М.Чабан стверджує, що єдність дій робітників у цьому питанні є доказом вірності шляху, обраного КПП. Далі автор аналізує дії керівництва соціал-демократів та зазначає, що воно на місцевому та обласному рівнях не побажало йти на зустріч пропозиціям КПП стосовно створення єдиного пролетарського фронту. Він же пише і про помилки низових організацій КПП, які лише передали пропозиції, а не організували маси на боротьбу за реалізацію об'єднання. Подано у статті опис питань, які обговорювалися на XV з'їзді соціал-демократів у 1933 р. та є повідомлення про те, що організація соціалістичної молоді висловилася за єдиний фронт. Дуже критично розцінено М.Чабан дії М.Бужора, зокрема його позицію над обома соціалістичними партіями, що перебували у суперечці стосовно угоди по єдиному фронту. Щоправда зі статті видно, що мова йшла про відмову комуністів від створення спільного списку на вибори комунальні та їхню ідею щодо створення натомість єдиного фронту із соціал-демократами. Разом із тим, автор пише і про певні успіхи, дещо шкодуючи про те, що тактика єдиного фронту не охопила широкої маси населення та значної кількості легальних організацій⁵⁴. Новий етап боротьбу за створення єдиного фронту розпочався з пропозиції КПП створити його до двадцятої річниці початку I Світової війни і робота мала вестися впродовж липня-листопада 1934 р. Вибір був не випадковий, адже посилалися на успіх Компартії Франції у створенні єдиного фронту та вважали, що така діяльність буде проводитися в умовах революційного піднесення, на хвилях успіхів ряду економічних

страйків. Мали місце і певні результати – створення нових антифашистських організацій, розкол в середовищі соціал-демократів та розрив між керівництвом та низовими організаціями. М.Чабан критикує тактику дій соціал-демократів, пишучи, що вони не відмовлялися від ідеї єдиного фронту і ближче схилилися до пропозицій Національного антифашистського комітету та Ліги праці. В статті приводяться і положення з протоколів переговорів, що велися 17 листопада 1934 р., у яких фігурують боротьба проти загрози фашизму спільно із боротьбою за звільнення з ув'язнення страйкарів, боротьба за захист СРСР. Методами боротьби визначено масові протести, пропаганда через друковані органи, проведення зборів та організація страйків, вуличні демонстрації та ін. Обговорено було і форми керівництва діяльністю єдиного фронту.

Говорить автор і про зміну позиції керівництва соціал-демократичної партії, зокрема про вислови Л.Редечану стосовно єдиного фронту як ідеалу соціал-демократів та відзначає, що рядові члени реформістських профспілок виступають за єдиний антифашистський фронт. На доказ цього приводить заклики зборів робітників з Тиргу Мурена, згадує і про інші центри робітничого руху: Брашов, Ясси, Чернівці, Бухарест, тобто доводить, що ідея єдиного фронту реалізовувалася “знизу”⁵⁵. Обговорювалося у статті і питання зустрічі керівництва КПП та соціал-демократів та укладення резолюції на першому засіданні, де однією з умов було укладення пакту про ненапад між партіями. Зауважено тут, що лідери соціал-демократів зірвали після цього домовленості і по-суті такі дії відновили “бойові дії” між соціал-демократами та комуністами. Загалом автор приходить до висновку, що соціал-демократи та уряд діяли узгоджено і результатом такої діяльності стала заборона антифашистських організацій та їх розпуск урядом, наголошуючи на відмінності бажань керівництва та рядових соціал-демократів⁵⁶.

Нижче автор пише про завдання КПП, вважаючи, що партія повинна “відбити наступ капіталу та фашистської реакції”, “зірвати спробу встановити військово-фашистську диктатуру та підготовку до війни”. Також вказується на завдання в ході “антифашистських боїв” підняти маси на “боротьбу за скинення буржуазно-поміщицької диктатури”. Виходячи з цього автор малює картину завдань КПП, спрямованих на реалізацію вище зазначеного та пише про потребу створення широкого народного антифашистського фронту, ідею якого подає як об'єднання всіх сил та створення радянської робітничо-селянської Румунії⁵⁷.

Загалом така публікація була написана у дусі свого часу, тим більше, що пізніше на сторінках журналу з'явилася публікація “О задачах Коммунистического Интернационала в связи с подготовкой империалистами новой мировой войны”. Тут містилася і резолюція по доповіді Ернолі, прийнята VII конгресом Комінтерну і в якій велася мова про підготовку нової війни, роль СРСР у боротьбі за мир та встановлювалися завдання Комінтерну у боротьбі за мир. Наголошували тут на потребі вести боротьбу за створення єдиного фронту із соціал-демократичними організаціями, піднімали питання

про боротьбу проти мілітаризму та озброєння, боротьби проти шовінізму та за національне визволення⁵⁸.

Питання організації антифашистського фронту піднімалося у статті Б.Стефанова, поданій як відповідь на статті Л.Редечану. Б.Стефанов стверджує, що в Румунії, незважаючи на зростання фашистської загрози, можливо створити антифашистський фронт, задіявши і трудящих, і навіть “значні шари румунської буржуазії”. Автор переконаний, що “концентрація демократичних сил в Румунії або у вигляді антифашистського Народного фронту, або в іншій формі можлива і необхідна”⁵⁹. Б.Стефанов пише про необхідність діяти сконцентровано і не вести боротьби на два фронти. Він вважає, що концентрація сил для боротьби проти фашизму можлива за умови відсутності “ворогів з ліва”. У статті вказано на можливість об’єднання із Соціал-демократичною партією Націонал-цараністської, Радикал-цараністської та Комуністичної партій саме як демократичних та лівих партій. Якщо НЦП автор називає масовою демократичною партією, то він відносить її до важливих антифашистських сил. Стосовно комуністів Б.Стефанов розглядає та критикує характеристики, які дав комуністам Редечану. Його думка зводиться до того, що саме комуністи можуть закласти основу Народного фронту, як приклад діяльності Народного фронту приводить він Францію. Загалом основна думка статті зводиться до того, що партіям слід уникати власних партійних інтересів і об’єднуватися перед загрозою фашизму⁶⁰. Своєрідним продовженням згаданої статті стала інша, також присвячена проблемам об’єднання антифашистів. Стаття була відгуком на укладення італо-югославського пакту, яким як вважав Б.Стефанов було ослаблено Малу Антанту, і який покликав до життя потребу зміцнення польсько-румунського союзу. Автор, аналізуючи ситуацію у Європі, пише про те, що уряд Г.Тетереску і сам Кароль II не готові до розриву з Францією і укладення відкритого союзу з Німеччиною. Щоправда, стосовно політичного життя країни говориться про посилення “троцькістсько-фашистської агентури” в особі Соціалістичної унітарної партії під керівництвом Л.Гелертера тай сам польсько-румунський союз розглядається як загроза незалежності Румунії⁶¹. Значна частина статті присвячена опису заборон діяльності комуністичних організацій в Румунії, які розцінюються як боротьба проти антифашистських сил. Критикується і “факт зміцнення троцькістських елементів у соціал-демократичній партії”. Належним чином розцінено створення Націонал-цараністською, соціал-демократичною та консервативної партій демократичного фронту у Бухаресті для проведення комунальних виборів та заяви стосовно його збереження для участі у парламентських виборах. Діяльність демократичних сил на думку автора породила відповідні переконання і у рядах Націонал-ліберальної партії (Д.Бретіану), яка залишає за собою імідж захисника конституційно-парламентського ладу та збереження союзу з Францією. Фактично Б.Стефанов пише про демократичний табір як організатора народних мас на боротьбу проти втручання фашистських країн (Німеччини, Італії, Польщі) у внутрішні справи Румунії. Автор вважає, що демократичні сили повинні

створити комітети демократичного фронту у всіх населених пунктах країни, в т.ч. за участю представників національних меншин та вести боротьбу “проти фашизму і війни”⁶². Одна із статей була присвячена К.З.Кодряну, причому підписана вона була Ф.Лангом, швидше за все псевдонім був взятий за іменем одного з діячів буковинських німців. Стаття стосувалася подій 1938 р., пов’язаних з іменем капітана Залізної гвардії Корнеліу З. Кодряну. Автор статті критично оцінив походження самого Кодряну та охарактеризував його діяльність як терористичну. Прихід у Німеччині до влади А. Гітлера та природні багатства Румунії автор поєднує у думці про інтерес Німеччини до Румунії. Він зазначає, що Кодряну мав підготувати переворот у Румунії і далі “диктатура Кодреану повинна була перетворити Румунію на гітлерівське Манчжоу – Го”⁶³. Справедливо оцінена ситуація у Румунії та відносини між Каролем II та Кодряну. Автор зокрема зазначив, що король Румунії прагне до збереження відносин з Францією та Великою Британією, хоча він не проти добрих відносин з Німеччиною. Однак загострення стосунків між королем, його оточенням та К.З.Кодряну автор демонструє як розправу над залізною гвардійцями, згадуючи при цьому, що дана організація була на утриманні у Німеччини. Одночасно автор зазначає, що в країні на хвилі розправ із Залізною гвардією піднялася “хвиля терору” проти революційного руху. В черговий раз наприкінці статті висловлювалася думка про потребу об’єднання демократичних сил у Румунії⁶⁴.

Певну увагу привертало питання боротьби проти троцькізму, який для лінії Сталіна представляв певну загрозу. Саме тому у статті І.Станкі “Троцькістские резервы в Румынии” значна увага приділялася даному питанню. Подавалося це у формі констатації факту, що все, що є чужим робітничому руху нині (1937) веде боротьбу проти комуністичної партії. В першу чергу критикували партію унітарних соціалістів створену 1929 р. Як зазначав І.Станкі, партія виступала проти комуністів з правих позицій, “намагаючись привернути, перехопити робітників, що відходили від соціал-демократії”. Зазначав автор, що особиста зустріч у Норвегії керівника партії Гелертера з Л.Троцьким привела до того, що ““партія” остаточно засвоїла весь арсенал троцькістських методів і в тому числі дворушницький “лівий” образ”⁶⁵. Звинувачення у бік унітарних соціалістів зазвичай супроводжуються навішуванням ярликів та лайкою поруч із звинуваченням у спільних діях з “германо-японськими троцькістськими агентами”. Автор статті стверджує, що працівники румунської таємної поліції надавали підтримку унітарним соціалістам у проведенні зборів та забезпеченні новими членами⁶⁶. Писав І.Станкі і про те, що унітарні соціалісти зблизилися із “Залізною гвардією”, в тому числі і через своїх членів. Серед провідних діячів партії називали С.Войтека, Крістеску, І.Думітру, Фелера, Пампу, Б.Єфтіміу, Вурмбрандта. Останній виступає у публікації як агент поліції засланий у партію для проведення троцькістської роботи, тоді як Барбу Єфтіміу представлений “уповноваженим агентом Троцького” та представником Румунії у IV Інтернаціоналі. Висновок, що зроблено по викладі стосувався т.зв. загрози троцькізму та діяльності троцькістів у

комуністичній та соціал-демократичній організаціях Румунії. Зазначено, що комуністи не мобілізували всі зусилля на боротьбу проти “троцькістської агентури” всередині партії. Однією з причин цього названо слабку політико-виховну роботу та закликано до підвищення ідеологічного рівня членів партії та більшовицького виховання робітників⁶⁷. Деякі публікації були присвячені особистостям, зокрема особливу увагу звертали на Анну Паукер, яку представляли як послідовну діячку, що реагувала на потреби партійної роботи та відповідним чином вела її⁶⁸.

Встановлення королівської диктатури та збереження цього режиму, як і початок Другої світової війни зумовили відповідний добір публікацій журналу, які відображали і внутрішні проблеми самої Румунії, так і зміну у діяльності комуністичних організацій. Певний набір інформації містився у статтях журналу за 1939 р. Зокрема, у першому випуску опублікували статтю К.Вернера, в якій згадували і про Румунію. Мова йшла про зобов'язання Румунії щодо сплати 600 млн. лей за ліки продані компанією “I.G. Farben” та згоду на вирощування сої під керівництвом компанії “Soia S.A.R.”. Як видно з матеріалу практично 200 тис. селян, в т.ч. з Бессарабії та Буковини були задіяні у виробництві. Коментуючи ці дані, автор наголошував на погіршенні становища селян та їх подальшого зігнання з землі⁶⁹. У третьому номері “Коммунистического Интернационала” опубліковано повідомлення “От Компартии Румынии”, в якій містяться запевнення, що трудящі Румунії, під впливом рішень XVIII з'їзду ВКП(б) будуть організовуватися на боротьбу за встановлення соціалізму⁷⁰. Кілька статей у журналі були опубліковані за підписом Б.Стефанова, одна з яких розпочиналася з обговорення економічного договору між Німеччиною та Румунією від 23 березня 1940 р. та причин підписання його Румунією. До останніх автор відносив “мюнхенську політику” Англії та Франції, “підригну діяльність” гітлерівців у Румунії та сусідніх країнах і, традиційно, “відсутність в Румунії єдиного фронту робітників та широкого народного фронту”. Останнє Б.Стефанов пояснював встановленням у країні королівської диктатури та надання свободи “фашистським і профашистським” організаціям. Загалом у статті міститься значний фактичний матеріал, на основі якого автор доводить чому Румунія змушена була розгортати ширшу економічну співпрацю з Німеччиною⁷¹. Критикуючи дії королівського уряду, Б. Стефанов пише про його намагання викликати національну ворожнечу в країні, створення кращих умов для діяльності у профспілках “фашистських і шовіністичних елементів”. Реорганізації уряду, проведені до часу написання статті чотири рази, автор розцінює як засіб влади підвищення свого авторитету за рахунок включення до уряду осіб, відомих своїми демократичними настроями. Критично розцінюється створення Фронту національного відродження та наголошується на факті, що саме комуністи мали не лише бойкотувати, але й розвінчувати ФНВ як форму “підготовки капітуляції перед Гітлером”. Дається і критика тих комуністів, що увійшли до складу ФНВ, мотивуючи це гаслом захисту батьківщини⁷². Нижче автор зазначав у статті, що керівництво КПП в подальшому стало виступати проти загрози німецької окупації

Румунії⁷³. Разом з тим у деяких випадках журнал позитивно відгукувався на дії уряду. Так, це стосувалося мобілізації у березні 1939 р. до армії, викликаній концентруванням угорських військ на румунському кордоні, яка, як писав журнал, “виявила рішучість робочого класу, народних мас Румунії захищати свою країну від зовнішнього фашистського ворога”. Однак занадто оптимістично звучало продовження процитованої фрази, у якій говорилося про рішучість боротися і проти капітулянтів всередині країни, і про намагання робітників об'єднати навколо себе селянство⁷⁴. Щоправда, наступний номер журналу містив інформацію про 20-тисячну демонстрацію у Бухаресті, проведену під антифашистськими гаслами⁷⁵. Інша стаття Б. Стефанова з'явилася у десятому випуску журналу і була присвячена ситуації у Південно-східній Європі. Він зазначав, що в умовах початку війни уряд Румунії взяв курс на нейтралітет і тим самим підтвердив збереження орієнтирів на співпрацю з Англією та Францією, що було зроблено вже після вбивства залізногвардійцями прем'єр-міністра А. Келінеску. Щоправда сам уряд прем'єр-міністра К.Арджетояну автор статті розцінював ще більш реакційним, ніж попередній. Автор наголошував на мирній політиці уряду СРСР та вказував на можливість і необхідність укладення пакту про взаємодопомогу між СРСР та Румунією⁷⁶. Провів автор і аналіз стану румунської промисловості, наголосивши на факті переважання англійського капіталу у нафтовій промисловості, впливі його на металургійну промисловість. Відповідно проаналізовано і сільське господарство, в якому проблема зростання цін на продукти харчування є надзвичайно актуальною. Відзначено автором і погіршення становища працюючих, як у плані зниження життєвого рівня, так і зростання безробіття. Наголошував він і на скрутному становищі працюючих у ново приєднаних провінціях Румунії, зазначивши, що “національні меншини в Румунії безправні і зазнають всіляких репресій”⁷⁷. Відзначено і головне питання для Румунії – уникнення втягнення її у війну. Тут автор пише про можливості “передових робітників” вести відповідну боротьбу, поєднану з боротьбою проти соціал-демократії, яку Б.Стефанов вважає також загрозою спільним діям⁷⁸. Цій статті передувала стаття В.Коларова. у якій відзначено потребу боротьби за Балкани. Автор відзначив наявність у Румунії національного питання, загрози поневолення Румунії, подібно до Чехо-Словаччини. Зокрема, відзначено організацію у Болгарії руху за повернення Добруджі, так само як організовується пропагандистська діяльність серед болгар Добруджі, угорців Трансильванії⁷⁹. Справедливо автор відзначив загострення національного пригнічення у Південній Добруджі, що до речі було справедливим і стосовно інших провінцій, де переважали національні меншини. Вказав В. Коларов і на неможливість дій Балканської Антанти у плані створення балканського блоку, бо не існує рівності всередині країн та можливостей та співпраці на рівних. Основна проблема полягала у зміні національної політики урядів балканських країн, яка заважала “утворенню нової, справді Балканської Антанти”. Проте автор сподівався на розгортання народного руху за

створення “балканського блоку оборони проти фашистської агресії”, в т.ч. за допомогою СРСР⁸⁰.

У 1940 р. в журналі з'являлися різні статті стосовно Румунії. Так, в одному з перших випусків того року відзначалося, що постачання сировиною текстильної промисловості Румунії настільки скоротилося, що вийшла заборона на експорт текстильних товарів. Крім того, відзначався застій у чорноморських портах і Румунії, і Болгарії⁸¹. Румунія фігурувала і у виступі В.Молотова 29 березня 1940 р. Тут, відповідаючи на закиди СРСР ззовні стосовно торгівлі з Німеччиною, В.Молотов привів порівняння з Румунією та зауважив, що половина товарообігу Румунії припадає на експорт до Німеччини (в першу чергу це зерно та нафтопродукти). Він зауважив, що це не змусило уряди Англії та Франції вживати заходів проти Румунії та вимагати припинення торгівлі з Німеччиною, як це було у випадках з СРСР⁸². Нижче В.Молотов зазначив, що з Румунією в СРСР немає підписаного пакту про ненапад через невирішеність питання про Бессарабію, але наголосив на відсутності можливості погіршення радянсько-румунських відносин. До речі тут згадано про факт відсутності в Румунії повноважного посла через інцидент 1938 р. з повпредом Бутейко⁸³. У цьому ж випуску журналу згадувалося про діяльність молодіжних організацій у Румунії та видання творів В.Леніна румунською мовою⁸⁴.

Досить інформативним був початок червневого випуску, де подавався матеріал стосовно питання Бессарабії та Буковини: заява радянського уряду від 26 червня 1940 р., ультиматум 27 червня 1940 р. та відповідь румунського уряду 28 червня 1940 р.⁸⁵. У цьому ж випуску містилася стаття Л.Тейлор стосовно становища робітничого класу, де згадувалася і Румунія. Так, автор зазначав, що після Першої світової війни в Румунії у законодавчому порядку було встановлено 8-годинний робочий день, якого щоправда не завжди дотримувалися. Він же згадував, що у 1940 р. було встановлено особливий режим робочого дня, за яким міністр праці мав право продовжувати тривалість робочого дня, скасовувати відпустки та вихідні дні. Прикметним був дозвіл на використання праці жінок у шахтах (створювалася можливість певного відтоку чоловіків до армії). Відзначалося також, що закон від 22 червня 1940 р. скасовував страйки. Відзначав автор статті незначне (10-20%) підвищення заробітної плати проти зростання цін (50-55%) на споживчі товари та зникнення з ринку продовольчих товарів першої необхідності⁸⁶. На такому тлі було подано і завдання для компартій в умовах війни та покритиковано діячів румунської соціал-демократії Германа і Григоровича за їх заяви на з'їзді профспілок стосовно другорядності вимог робітників⁸⁷. У липневому випуску опублікували інформацію стосовно становища у Бессарабії та на Буковині, де згадувалася колишня висока заборгованість селян та приводився факт переходу з Румунії до радянської Бессарабії з 28 червня до 26 липня 149 974 чол.⁸⁸. В цьому ж номері було вміщено статтю стосовно становища селянства у Румунії. Зокрема в ній зазначалося зростання податків у перший воєнний рік та використання праці дітей і підлітків у зв'язку зі скороченням робочих рук на селі. Приводився і закон

про обов'язкову працю дітей з семирічного віку у господарствах батьків чи мобілізованих до армії. Школярі 11 років мали відробити у сільському господарстві не менше 10-15 днів. Розрахунок був зроблений на мобілізацію у сільське господарство 4 млн. дітей⁸⁹. В наступному номері журналу з'явилася стаття А.Лопеску присвячена становищу робітників у Румунії як відповідь на публікацію у журналі Фронту національного відродження “Excelsior”. В статті значне місце відведено питанню зростання податків та тиску на молодь і жінок, падінню життєвого рівня робітників загалом. Описувалися й створені свого часу корпорації. Автор констатував також зростання на тлі потреб робочих рук безробіття у Румунії, особливо за рахунок робітників шкіряної та металургійної промисловості, підприємства яких за ряду обставин змушені були обмежувати свою діяльність⁹⁰. Критично оцінювалося становище на селі в статті Е.Геркле, де зокрема згадувалося, що врожай 1940 р. не покrije витрат у виноградарстві, згадувалося про неврожай кукурудзи та нестачу пшениці⁹¹.

Таким чином публікації журналу “Коммунистический Интернационал” були присвячені організаційним питанням діяльності Комуністичної партії Румунії, висвітленню економічного та політичного становища в Румунії. Статті відображали ті процеси, які мали місце у середовищі III Інтернаціоналу та серед керівництва ВКП(б), причому деякі з положень, що були прийнятими в СРСР іноді автоматично переносилися на румунський ґрунт, особливо це було помітне у розгляді питань про фракційну боротьбу в КПР. Ряд статей відрізнявся інформативністю та вмілим добором фактів, що дозволяло читачеві отримувати певну уяву про ситуацію в Румунії, хоча це була позиція, що підпорядковувалася виключно комуністичній ідеології. Тим не менше публікації журналу “Коммунистический Интернационал” і сьогодні залишаються одним з важливих джерел, необхідних для вивчення особливостей діяльності нелегальних та легальних комуністичних організацій Румунії підпорядкованих керівництву III Інтернаціоналу.

Примітки:

¹ Див.: Коммунистический Интернационал: Краткий исторический очерк. – М., 1969; Лейбзон Б.М., Ширина К.К. Поворот в политике Коминтерна. – М., 1965.

² Темкин Я.Г., Туполев Б.М. От Второго к Третьему Интернационалу. – М.: Мысль, 1978.

³ Боев П., Груздева В.П. Коммунистические партии стран Юго-Восточной Европы и политика единого фронта 1921-1923 гг. // Четвертый конгресс Коминтерна: Разработка конгрессом стратегии и тактики ком. движения в новых условиях. Политика единого фронта. – М.: Политиздат, 1980. – С.463-512.

⁴ Коминтерн, КИМ и молодёжное движение (1919-1943): Сборник документов: В 2-х т. – Т.1: 1919-1933. – М.: Политиздат, 1977; Т.2: 1934-1943. – М.: Политиздат, 1977.

⁵ Див.: Ротшильд Д. Східно-центральна Європа між двома світовими війнами / Пер. З англ. В.П.Канаха. – К.: Мегатайт, 2001. – С.30.

⁶ Müller F. Opțiuni de politică externă ale Partidului Comunist Român // Revista istorică. – 2002. – Т. XIII. – Nr.5-6. – P. 151-158.

⁷ Măță C. Acțiuni subversive ale Kominternului în anii '20 în România // Revista istorică. – 2002. – Т. XIII. – Nr.5-6. – P.159-184.

- ⁸ Напр. див.: Глава 17. Коммунистический штаб “мировой революции” //Арутюнов А. Досье Ленина без ретуши. – М.: Вече, 1999.
- ⁹ Национальный вопрос на Балканах через призму мировой революции: В документах центральных российских архивов начала-середины 1920-х годов /Под ред. Р.П.Гришиной. – Ч.2. – М.:РОССПЭН, 2003. – С.3.
- ¹⁰ Hitchins K. Mit și realitate în istoriografia românească. – București: Editura Enciclopedică, 1997. – P. 215-257.
- ¹¹ Александров В.В. “Коммунистический Интернационал” //Советская историческая энциклопедия. – М.: Советская энциклопедия, 1965. – Т.7. – С. 777-778.
- ¹² Феофилаьева Е.А. Рабочее движение Англии в 20-30-е гг. На страницах журнала “Коммунистический Интернационал”. Рукопись депонированная в ИНИОН №25427.307.06.86. – 19 с.
- ¹³ Ляхович Н.В. Против наступления капитала и реакции: Революционная борьба пролетариата Румынии в годы мирового экономического кризиса 1929-1933 гг. – Львов: Вища школа, 1987; Курило В.К. У боротьби за визволення: Революційно визвольний Рух на Буковині у 1922-1940 роках. – Львів: Вища школа, 1977.
- ¹⁴ Див.: Коммунистический Интернационал (далі КИ). – 1921. – № 17.
- ¹⁵ Зиновьев Г. К III Всемирному конгрессу Коммунистического Интернационала //КИ. – 1921. - № 17. – С. 4031-4038.
- ¹⁶ Див.: Совещания Балканской Коммунистической Федерации //КИ. – 1921. – № 17. – С.4333-4335; 4335-4338.
- ¹⁷ Коларов В. Коммунистическая партия и политическое положение Болгарии //КИ. – 1921. – № 17. – С.4345.
- ¹⁸ Перечень организаций высказавшихся за III Интернационал: Социалистические партии и группы //КИ. – 1921. – № 17. – С.4395.
- ¹⁹ Перечень организаций высказавшихся за III Интернационал: Профессиональные организации //КИ. – 1921. – № 17. – С.4397.
- ²⁰ Радек К. Пять лет мировой революции – четыре года Коммунистического Интернационала //КИ. – 1922. – № 23. – С. 5691-5692.
- ²¹ Четвертый всемирный конгресс Коминтерна: Доклад т.Г.Зиновьева Всероссийской конференции Р.К.П., состоявшейся в Москве 5-7 августа 1922 г. //КИ. – 1923. – № 22. – С. 5684.
- ²² Кабанчиев Хр. Балканская политика Антанты //КИ. – 1923. – №21. – С.5650, 5654-5655.
- ²³ Сакунов С.Н. Балканская Коммунистическая Федерация (январь-апрель 1923 года) //КИ. – 1923. – № 25. – С. 7062-7063, 7066.
- ²⁴ Коларов В. Национальный вопрос на Балканах //КИ. – 1923. - № 25. – С. 129.
- ²⁵ Там само.
- ²⁶ Там само. – С.130.
- ²⁷ Постановления VI Конференции Балканской Коммунистической Федерации по национальному вопросу //КИ. – 1923. – № 25. – С.133-150.
- ²⁸ Пятницкий О. Организационные задачи секций Коминтерна //КИ. – 1923. - № 25. – С. 151.
- ²⁹ Димитров Г. Европейская война и рабочее движение на Балканах //КИ. – 1924. - № 5-6 . – С.229-235.
- ³⁰ Юз. Красный Международный крестьянский совет //КИ. – 1924. - №3. – С.163-180.
- ³¹ Юз. Красный Компартия и крестьянское движение //КИ. – 1924.- №7. – С. 63-70.
- ³² Зорге И. Восемь месяцев “стабилизации” мирового хозяйства //КИ. – 1925. - № 5. – С.59.
- ³³ Коларов В. Болгария в центре мировой контр-революции //КИ. – 1925. - № 5. – С. 129, 136.
- ³⁴ Сакун В. Оргвопросы балканских компартий //КИ. – 1930. - № 16-17. – С. 135-136.
- ³⁵ Там само. – С.140-141.
- ³⁶ Там само. – С.142.

- ³⁷ Див.:Белла Кун Примерный урок дан //КИ. – 1930. - № 23. – С. 54-56.
- ³⁸ Там само. С.56-57.
- ³⁹ Там само, с. 57-59.
- ⁴⁰ Див.: Аграрный вариант антисоветского блока //КИ. – 1930. - № 24. – С.3-6.
- ⁴¹ Тимофей Марин Аграрный кризис и антисоветский блок (К аграрным конференциям в Синае и Варшаве) //КИ. – 1930. - № 25. – С.15.
- ⁴² Там само. – С. 17.
- ⁴³ Мюллер Г. Франко-итальянский конфликт //КИ. – 1930. - № 16-17. – С.19.
- ⁴⁴ Кризис в Европе //КИ. – 1930. - №21. – С. 7.
- ⁴⁵ Компартии готовятся к первому мая //КИ. – 1930. - №19-20. – С. 36-37.
- ⁴⁶ Там само. – С. 39.
- ⁴⁷ Л.Альфред Против равнодушия в вопросе о военной опасности //КИ. – 1930. - № 19-20. – С. 44 -45.
- ⁴⁸ V конгресс Профинтерна //КИ. – 1930. - № 25. – С. 3.
- ⁴⁹ Вольф М. Три года борьбы КИМ за единство трудящейся молодежи //КИ. – 1938. - №8. – С.75-76.
- ⁵⁰ Григореску Задачи КПП при современном экономическом и политическом положении в Румынии //КИ. – 1934. – №6. – С.32-34.
- ⁵¹ Там само. – С. 34-36.
- ⁵² Там само. – С.36-38.
- ⁵² Там само. – С.38-39.
- ⁵⁴ Чабан М. Борьба за единый пролетарский фронт действий в Румынии //КИ. – 1935. - №4. – С.32-34.
- ⁵⁵ Там само. – С. 34-36.
- ⁵⁶ Там само. – С.37-39.
- ⁵⁷ Там само. – С.40-42.
- ⁵⁸ Див.: Резолюция по докладу тов. Эрноли, принятая VII конгрессом Коминтерна 20 августа 1935 г. //КИ. – 1935. - №23-24. – С.148-153.
- ⁵⁹ Стефанов Б. За концентрация демократических сил против фашизма в Румынии (Ответ гражданину Радачану) // КИ. – 1937. - №2. – С.84.
- ⁶⁰ Там само. – С.85-87.
- ⁶¹ Стефанов Б. Еще раз о концентрации демократических сил в Румынии //КИ. – 1937. - №7. – С.37-38.
- ⁶² Там само. – С. 39-41.
- ⁶³ Ланг Ф. Кодреану – истинно румынский телохранитель Гитлера //КИ. – 1938. - №5. – С. 97-98.
- ⁶⁴ Там само. – С.98.
- ⁶⁵ Станки И. Троцкистские резервы в Румынии //Коммунистический Интернационал. – 1937. - № 6. – С.103.
- ⁶⁶ Там само. С.103-104.
- ⁶⁷ Там само, с. 104-105.
- ⁶⁸ Див.: Бобровская Ц. Две героини-большевички – Анна Май и Анна Паукер //КИ. – 1937. - № 2. – С. 104-106.
- ⁶⁹ Вернер К. Ограбление народов германским империализмом //КИ. – 1939. - №1. – С.56-57.
- ⁷⁰ От Компартии Румынии //КИ. – 1939. - № 3. – С.149.
- ⁷¹ Стефанов Б. Положение в Румынии и задачи компартии //КИ. – 1939. - №4. – С. 90-91.
- ⁷² Там само. – С. 92-93.
- ⁷³ Там само. – С.94-95.
- ⁷⁴ Обзор международного рабочего движения к 1 Мая 1939 года //КИ. – 1939. - №4. – С. 120-121.

- ⁷⁵ Легран Л. 1 Мая в капиталистических странах: Легран Л. Обзор по странам //КИ. – 1939. - № 5. – С. 107.
- ⁷⁶ Стефанов Б. Империалистическая война и Румыния //КИ. – 1939. № 10. – С.36-37.
- ⁷⁷ Там само. – С.38-40
- ⁷⁸ Там само. – С.41-42.
- ⁷⁹ Коларов В. О балканском блоке обороны против фашистского агрессора //КИ. – 1939. - №7. – С. 17-19.
- ⁸⁰ Там само. – С.24-25.
- ⁸¹ Штерн В. Заметки к вопросу о влиянии войны на капиталистическое хозяйство //КИ. – 1940. - №1. – С. 53, 55.
- ⁸² Доклад о внешней политике правительства председателя Совета Народных Комиссаров и Народного комиссара иностранных дел тов. В.М.Молотова на заседании Верховного Совета Союза ССР 29 марта 1940 года // КИ. – 1940. - № 3-4. – С.4.
- ⁸³ Там само. – С.12.
- ⁸⁴ Вольф М. Война – против молодежи, молодежь – против войны //КИ. – 1940. - №3-4. – С. 115; Аппельт Р. Произведения Ленина за рубежом. //КИ. – 1940. - №3-4. – С.158.
- ⁸⁵ Мирное разрешение советско-румынского конфликта по вопросу о Бессарабии и северной части Буковины (сообщение ТАСС) //КИ. – 1940. - №6. – С.3-6.
- ⁸⁶ Тэйлор Л. Империалистическая война и положение рабочего класса в империалистических странах //КИ. – 1940. - №6. – С.35-36.
- ⁸⁷ О некоторых вопросах работы компартий в условиях войны (К итогам 1 мая 1940 года) // КИ. – 1940. - №6. – С.111.
- ⁸⁸ Оргеев Н. Советская Бессарабия и Советская Буковина //КИ. – 1940. - №7. – С.36, 40.
- ⁸⁹ Роше П. Вторая империалистическая война и крестьянство в капиталистических странах //КИ. – 1940. - №7. – С.101.
- ⁹⁰ Див. : Лопеску А. Положение промышленных рабочих в Румынии //КИ. – 1940. - №8. – С.113-117.
- ⁹¹ Геркле Э. Империалистическая война и сельское хозяйство капиталистических стран //КИ. – 1940. - №10-11. – С.76-77.

Игорь Пиддубный

**Журнал «Коммунистический Интернационал» о ситуации в Румынии
(обзор публикаций 1919-1940 гг.)**

В статье рассматриваются основные проблемы, которые поднимались в публикациях журнала «Коммунистический Интернационал» в период между двумя мировыми войнами и в начале Второй мировой войны. Статьи посвящались проблемам деятельности Коммунистической партии Румынии. Часть публикаций раскрывала экономические и социальные проблемы Румынии с точки зрения коммунистических функционеров. Несмотря на всю тенденциозность, публикации журнала являются источником для изучения истории коммунистического движения в Румынии.

Igor Piddubnyy

Magazine “Communisticheskiy Internatsional” about situation in Romania (review of publications 1919-1940)

The article comes to light the problems which were the main under discussion in publications of magazine “Communist International” during the interwar period and the beginning of the II World War. Articles were dedicated to the problems of Romanian Communist Party activities. A lot of publications opened the economical and social problems of Romania as the Communist political figures liked to show them. But now the publications of magazine are a kind of historical source.

Надійшла до редколегії 31.10.2006

З ІСТОРІЇ СУСПІЛЬНОЇ ДУМКИ

УДК 94 (100) «18/19» (092)

Лариса Аршинова, Оксана Павлюк

Евразийство в творческой судьбе Георгия Вернадского.

Евразийство представляет собой наиболее яркое течение общественной мысли Русского Зарубежья. С этим согласно большинство исследователей последнего. Даже скептически настроенный по отношению к эмигрантской идеологии Марк Роев признает, что евразийцами была сформирована «единственная принципиально новая система взглядов на русскую историю и культуру, появившаяся в Русском Зарубежье».

Евразийское движение, - отмечает Л. Люкс, - призвало русское образовательное сословие пересмотреть свои традиционно – мировоззренческие установки¹.

Евразийство начало складываться в России ещё до революции. Толчком для его развития стала книга Н.Трубецкого «Европа и человечество», написанная до революции, но изданная в Софии только в 1920 г. Как отмечает сам автор: «Мысли, высказанные в ней, сложились в моём сознании уже более 10 лет тому назад»².

Евразийцы громко заявили о себе в 1921 году, когда группа молодых (никому не было больше 32 лет) интеллектуалов, из разных областей знаний (кн. Н. С.Трубецкой (1890-1938) - филолог и лингвист, основатель (совместно с Р.О.Якобсоном) Пражского лингвистического кружка; П.Н.Савицкий (1895-1965) - географ, экономист; П. П.Сувчинский (1892-1985) - музыковед, литературный и музыкальный критик; Г.В.Флоровский (1893-1979) - историк культуры, литературовед и богослов, выпустили сборник «Исход к Востоку. Предчувствия и свершения. Утверждения евразийцев». Евразийцами впервые был поставлен вопрос о взаимоотношении восточных и западных элементов в развитии российского государства и культуры.

Научное ядро евразийцев было неоднородным, оно формировалось на междисциплинарном уровне и включало в себя ряд сегментов или срезов: экономико-географический, геополитический, государствоведческий, философский, исторический, этнолингвистический, культурологический. Вот основные идеи, которые лежали в основе нового учения, определяя его парадигму: 1) отрицание и критика евроцентризма и признание принципиального равноправия всех цивилизаций; 2) утверждение особых путей развития России как Евразии; 3) обоснование идеалов на началах православной веры; 4) идея культуры как символической личности; 5) признание необходимости такого государственного устройства, которое обеспечило развитие России - Евразии по пути к её идеалам.

Теоретические построения евразийцев могут оказаться весьма
© Аршинова Л., Павлюк О., 2007

поучительными при осмыслении современных национально-культурных и социально-политических проблем, хотя не столько своими ответами, сколько постановкой вопросов³.

Вернадский Георгий Владимирович - крупнейший историк русского зарубежья. Родился 20 августа 1887 года в Петербурге, но детские и юношеские годы провел в Москве, где его отец, выдающийся отечественный ученый Владимир Иванович Вернадский, был профессором Московского университета. Благоприятная семейная атмосфера рано оформилась творческим интересом Вернадского-младшего. Он окончил историко-филологический факультет Московского университета, в перерыве между занятиями, образовавшимся в 1905 году, слушает лекции в зарубежных университетах - Берлинском и Фрайбургском (Бавария). Здесь он прослушал три основных курса: Георга фон Белова - «Город немецкого средневековья», Г. Риккерта - «Философия истории», Ф. Мейнеке - «Английская история середины XIX века». Одна из центральных идей Риккерта, воспринятая Вернадским, - автономия исторического познания. Для Риккерта - вслед за Виндельбандом - принципиально различие между науками о природе (номотетическими) и науками о культуре (идеографическими), использующими различные логические структуры и способы концептуальной разработки в принципе единого познавательного материала⁴. Осенью 1906 г. Вернадский вернулся в Москву, далекий от активной политики (это отношение сохранилось у историка и в дальнейшем), он тем не менее вступил в студенческую фракцию Партии народной свободы (кадеты), одним из лидеров которой стал его отец, избранный членом ЦК конституционных демократов; Георгий Владимирович оставался до конца своих дней приверженцем либеральных и демократических ценностей, не приемля радикальных и экстремистских действий общественного развития.

На студенческой скамье, не без влияния М.М.Богословского, появляется интерес Вернадского к теме освоения Сибири в XVII в., оказавшийся столь созвучным его последующим трудам. Студентом принял участие в международном конгрессе славистов в Праге. В 1910 г. получает диплом 1 степени, темой дипломного исследования избрал историю колонизации Сибири в XVI-XVII вв. «Евразийские мотивы» в раннем творчестве Г.Вернадского прослеживаются в опыте самостоятельных архивных изысканий по сибирской проблематике в московском архиве Министерства юстиции.

После студенческих волнений 1911 г. Московский университет покинули многие демократически настроенные профессора, в т.ч. А.А. Кизеветтер, Д.М.Петрушевский; отец Г.Вернадского переехал с семьей в Петербург. Через некоторое время Г.Вернадский переезжает в Петербург, где становится приват-доцентом на кафедре русской истории. Здесь под научным руководством профессора С.Ф. Платонова, он защищает диссертацию на тему: «Русское масонство в царствование Екатерины II», которая была издана в 1917 году. В тоже время познакомился с американскими историками

Ф. Голдером и Р. Лордом, что впоследствии ему помогло стать членом американского научного сообщества.

Научными руководителями Г.Вернадского, в разное время, были: В.О.Ключевский (признанный лидер «московской школы историков»), С.Ф.Платонов (глава «петербургской школы»). Он был учеником Ю.В. Готье, А.А. Кизеветтера, Р.Ю. Виппера, Д.М. Петрушевского, М.К. Любавского, М.М. Богословского а также крупного историка и культуролога И.М. Гревса.

Еще в студенческие годы, наряду с темой масонства, его интересовала история Востока и её влияние на русскую историю, чему он посвятил несколько ранних статей. Они составили первый исследовательский комплекс «Евразийского проекта», который можно рассматривать в качестве стартового в последовавшем уже в эмиграции повороте к евразийскому освещению русской истории. В статьях 1914-1915 гг. «О движении русских на восток» (Научно-исторический журнал. П., 1914; оригинальном очерке «Против солнца. Распространение русского государства на восток» („Русская мысль“, янв. 1914, кн.1. С.56-79), а также в исследовательской статье «Государевы служилые и промышленные люди в Восточной Сибири XVII века» („Журнал Министерства народного просвещения“, 1915. № 5. С.331-354)⁵ Вернадский сформулировал важный для своих последующих исследований закон соотношения исторического времени и пространства в России: при постоянстве места социальное явление изменяется во времени, а при постоянстве времени оно изменяет пределы пространства и соотношение этих изменений эквивалентно. «В течение длинного ряда веков русский народ стремился освоить себе всё пространство Евразии, - пишет В.Г. Вернадский. - От карпатско-черноморского (крайне западного) угла Евразии русский народ стихийно стремился на восток, против солнца»⁶.

Весной 1917 г. Вернадский возглавил кафедру русской истории в Пермском университете; стал инициатором создания «Общества исторических, философских и социальных знаний».

Принадлежность к кадетам и контакты Г. Вернадского с иерархами церкви привлекли к нему внимание ЧК. После того, как войска Колчака оставили Пермь, был вынужден переехать в Симферополь.

Наряду с преподаванием во вновь открывшемся Таврическом университете занялся изучением и обработкой материалов из архива графа Потемкина и на их основе подготовил и опубликовал ряд статей в университетских «Известиях». В рассекреченных крымских антибольшевистских газетах обнаружены опубликованные в апреле-декабре 1919 г. восемь статей Вернадского⁷. Тематика их разнообразна, но привлекает внимание статья «Против солнца», в которой обосновывается евразийский подход к изучению истории России.

Он также занимал пост начальника отдела печати в администрации Врангеля, поражение которого заставило Г.Вернадского эмигрировать. В ноябре 1920 г. отплыл в Константинополь, а через три месяца переехал в Афины, где в библиотеке Греческой археологической ассоциации изучал документы по византиноведению.

В феврале 1922 г. Вернадский становится профессором русского права на русском юридическом факультете Карлова университета в Праге. Работа на юридическом факультете, в частности, чтение курса истории права русского государства, обратила его внимание к государству как феномену цивилизации и проблемам русской правовой культуры. В 1925 г. выпустил учебник «Очерк истории права Русского государства XVIII - XIX вв.». Пребывание в Праге сыграло важную роль в становлении Г. Вернадского как ученого. Он тесно сблизился с крупнейшим русским византологом и медиевистом, искусствоведом и культурологом акад. Н.П. Кондаковым и глубоко воспринял его идеи, подтвержденные на огромном фактологическом материале истории и археологии, о взаимодействии степной, византийской и славянской культур. Вскоре после смерти учёного (1925) он принял участие в создании постоянно действующего семинара его памяти «*Seminarium Kondakvianum*», впоследствии преобразованный в Институт им. Н.Кондакова в Праге. Тогда же он примкнул к движению евразийцев, особенно плодотворно общаясь с П. Н. Савицким и Н. С. Трубецким. Он счёл необходимым подкрепить философские разработки евразийцев конкретными историческими исследованиями. В евразийском сборнике «Россия и латинство» выходит его статья «Соединение церквей в исторической действительности» (1923 г.)⁸.

В 1927 г. в возрасте 40 лет переселился в США по приглашению Йельского Университета на должность профессора русской истории и работает там до выхода на пенсию в 1956 году, одновременно читая лекции в Гарвардском, Колумбийском, Чикагском университетах. Его интенсивная научная и преподавательская деятельность легла в основу американской школы изучения истории России. Тогда во всех американских университетах было всего два-три человека, читавших курсы по русской истории⁹.

В последнее десятилетие жизни (1962-1973), когда уже можно говорить о призвании, Вернадскому удалось сделать особенно много. Он помогает войти в американскую академическую среду представителям «второй эмиграции» - прежде всего Н.И.Ульянову, которого он видел на кафедре Ключевского; он успел проконсультировать тех, кто в настоящее время ведет американскую славистику – Дж. Биллингтона, Р. Пайпса, Р. Крамми, Дж. Афферика¹⁰. Архив Г.В.Вернадского в Колумбийском университете (Нью-Йорк) насчитывает 234 ящика и около 80 тысяч документов¹¹.

Вернадский взял на себя миссию разработать историческую часть евразийской концепции, что нашло наиболее яркое и последовательное воплощение в работах «Начертание русской истории» (1927), «Опыт истории Евразии с VI в. до настоящего времени» (1934), «Звенья русской культуры» (1938), вышедших на русском языке, а также в ряде исследований, опубликованных на английском языке в США.

Вернадский определил главный евразийский принцип: «Жизненная энергия, заложенная в каждой народности, стремится к своему наибольшему проявлению. Каждая народность оказывает психологическое и физическое давление на окружающую этническую и географическую среду. Создание

народом государства и освоение им территории зависит от силы этого давления и от силы сопротивления, которое это давление встречает»¹². Исповедуемая им концепция легла в основу пятитомной «Истории России» («Древняя Русь» 1943 г., «Монголы и Русь» 1953 г., «Россия в средние века» 1958 г., «Московское царство» 1968-69 гг.). В 1927 г. написал для студентов американских университетов учебник «Русская история», который дорабатывал, включая новейшие материалы, вплоть до 1969 г. Этот труд достаточно полно представляет его исторические взгляды, тесно связанные с концепцией евразийства. Особенно большое внимание Вернадский уделял:

1) рассмотрению соотношения леса и степи как определяющих природных факторов русской социокультурной истории (идея воспринятая ещё от Ключевского);

2) синтезу византийского и тюрко-монгольского культурного наследия в феномене «христианизации татарщины» на Руси (концепция, которую он разделял с Н.Трубецким).

В основу своей концепции Вернадский положил взаимодействие природных и социальных факторов в ходе русской истории. Своеобразие национального развития русского народа, по его мнению, обуславливалось двумя комплексами причин: внешним влиянием на общество природно-географических факторов и внутренним развитием социального организма. Центральное место в концепции Вернадского занял тезис об определяющем влиянии «месторазвития» на исторические особенности всех общественных институтов (под «месторазвитием» человеческих обществ он понимает определённую географическую среду, которая определяет особенности человеческого общежития, развивающегося в этой среде). «Социально-историческая среда и географическая обстановка сливаются в некое единое целое, - отмечает Вернадский, - взаимно влияя друг на друга. В разные исторические периоды и при различных степенях культуры человеческих обществ различная совокупность социально-исторических и географических признаков образуют различные месторазвития в пределах одной и той же географической территории»¹³.

Исходя из убеждений в том, что существует прямая зависимость между территорией и историей, он попытался вывести закон соотношения времени и пространства, подчеркнув при этом, что его действие реализуется при больших размерах государственной территории. На таком «огромном пространстве исторический процесс, по мысли Вернадского, приобретает своеобразный облик; подобный волнообразующим кругам, расходящимся вширь от центра развития. «Огромное пространство» создает объективные условия для формирования новой цивилизации. Евразия с этнической точки зрения - это «сожитительство разных народностей - русской, монгольской, турецкой, финской, маньчжурской и многих других»¹⁴.

Исходя из содержания самого термина, «Евразия» выражает неопределённую социально-историческую комбинацию Европы и Азии, а громадную специфическую географическую область земного шара в центре континента. Этот мир, в представлении Вернадского, должен быть отделяем

как от Европы, так и от Азии: «...нет двух России-«Европейской» и «Азиатской». Есть только одна Россия – Евразийская, или Россия-Евразия»¹⁵.

Прошлое России-Евразии Г.В.Вернадский интерпретирует как историю борьбы между «лесом» (оседлыми славянами лесной зоны) и «степью» (урало-алтайскими степными кочевниками). На этой основе предлагает «деление русской истории на периоды». В тоже время он уточняет, что «история-это непрерывный процесс, который не имеет пауз, и любое предложенное нами деление, конечно, будет весьма схематичным и произвольным».

На заре русской истории, приблизительно до конца X века, «мы видим попытки объединения степи и леса для использования выгод обмена их природными богатствами». Завершающая попытка объединения, отмечает Вернадский, была совершена князем Святославом, который постарался соединить под своей властью Днепр, низовья Волги и низовья Дуная. Это время важно «как отметка постепенного приближения русских к христианству»¹⁶.

С конца X до середины XIII связь между лесом и степью разорвана, «период этот может быть назван борьбой между лесом и степью. Хронологические рамки его условно могут быть обозначены так: от 972 года до 1238 года (Батыева нашествия).

В монгольский период евразийско-русской истории «степь» победила «лес». Хронологические рамки третьего периода: от 1238 года до 1452 года. Москва становится отныне собирательным центром», а в середине XV в. «лес» в лице Московии взял реванш. Наука русской истории, по мнению Вернадского, слишком увлеклась изучением роли православия и византийского наследства и прошла мимо очевидного «обрушения и оправославления татарщины». Она не обнаружила «татарский источник русской государственности». Московское государство, считает он, образовалось на развалинах Золотой Орды. При этом Вернадский не умаляет значения и византийского наследства, поясняя, что под монгольским наследством следует понимать евразийское государство, а под византийским – православную государственность. Оба начала тесно и органично слились в историческом развитии русского народа. «Монгольское наследство облегчило русскому народу создание плоти евразийского государства, - пишет он. – Византийское наследство вооружило русский народ для создания мировой державы строем идей»¹⁷.

Четвертый период (условно 1452-1696 гг.): наступление русского Севера на монголо-турецкий Юг и Восток; решительная победа леса над степью. «Тяжёлая борьба России против монголов и турок (так же как и против поляков и шведов) потребовала напряженных усилий всей нации. Личные и политические свободы были принесены в жертву национальному выживанию».

Пятый период (1696-1917 гг.): «распространение Российского государства почти до естественных пределов Евразии: объединение леса и степи, ...две великие зоны слились в единое экономическое целое»,

«земледелие заняло господствующие позиции, начал обрабатываться весь континент»¹⁸.

Вся история Евразии есть последовательный ряд попыток создания единого государства, которые предпринимались с разных сторон – с востока и запада Евразии. Проследивая эту историю с V в. до н.э. (Скифская держава) до 20-х годов XX ст., Вернадский обнаруживает любопытную периодическую ритмичность государство-образующего процесса и предлагает схему периодической ритмичности:

I. 1) Единная государственность (Скифская держава).

2) Система государств (сарматы, готы).

II. 1) Единная государственность (Гуннская империя).

2) Система государств (авары, хазары, камские болгары, русь, печенеги, половцы).

III. 1) Единная государственность (Монгольская империя).

2) Система государств – первая ступень распада Монгольской державы.

3) Золотая Орда, Джатай, Персия, Китай).

4) Система государств – вторая ступень распада Монгольской державы (Литва, Русь, Казань, киргизы, узбеки, ойраты-монголы).

IV. 1) Единная государственность (Российская империя -Советский Союз)...?

Схема остаётся незаконченной, а последнее звено завершается многоточием. Знак вопроса подразумевает возможность нового распада, новую «Систему государств».

Вернадский Г.В. показал, как на одной и той же территории на протяжении исторического периода мы наблюдаем пульсирующее чередование двух периодически сменяющих друг друга геополитических форм государственной организации евразийского пространства. А.Тойнби позднее в своей работе «Постижение истории» это назовёт «Уход-и-Возврат в истории цивилизаций»¹⁹.

Вернадский отмечает, что государственное устройство должно быть достаточно гибким в соответствии не только с общими целями, но и также с местными условиями и требованиями: «Российская или всеевразийская государственность...должна держаться форм сочетания единства и множества (особых форм федерации)»²⁰.

Для него евразийство не было скороспелым и кратковременным увлечением. Он шёл к этому взгляду с первых лет самостоятельной творческой деятельности ещё в дореволюционный период и сохранил свои убеждения до конца жизни.

Для Г.В.Вернадского Евразия являлась общим историческим домом многих народов, основой синтеза культур, «месторазвитием» особой российской цивилизации, сложившейся под воздействием пространства, природы и многоэтничности в их взаимодействии.

Примечания:

- ¹ Люкс Л. Заметки о «революционно – традиционалистской» культурной модели «евразийцев» // Вопросы философии, 2003. - № 7. - С. 23.
- ² Трубецкой Н.С. Европа и человечество. <http://www.tuad.nsk.ru/~history/Autor/Puss/T/Trubezkoy/Articdes/nstev.htm>.
- ³ Новикова Л., Сиземская И. Политическая программа евразийцев: реальность или утопия? // Общественные науки и современность. - 1992. - № 1. - С. 104.
- ⁴ Кондаков И.В. Г.В. Вернадский // Культурология. XX век: Энциклопедия // Левит С.Я. сост. - СПб., Университет, 1998. - т.1. - С. 114.
- ⁵ Евразийство: история, теория, политика - <http://www.lib.csn.ru/vch 10/200301/001.pdf>.
- ⁶ Вернадский Г.В. Начертание русской истории. - М.: Айрис - Пресс, 2004. - С. 29.
- ⁷ Филимонов С.Б. Крымские антибольшевистские газеты времен Гражданской войны как источник по истории науки, культуры и просвещения Постановка вопроса // Крымский архив. - 2001. - № 7. - С. 318 - 322.
- ⁸ Вернадский Г.В. Соединение церквей в исторической действительности // Вопросы истории, 1994. - № 7. - С. 160 - 174.
- ⁹ Сапунов Б.В. История России в трудах Вернадского. - <http://sir35.narod.ru/Sapunov/Vernadski 203072.htm>.
- ¹⁰ Лавров С.Б., Лавров А.С. Предисловие // Вернадский Г.В. Начертание русской истории. - М.: Айрис-Пресс, 2004. - С. 11.
- ¹¹ Болховитов Н.Н. Жизнь и деятельность Г.В. Вернадского (1887-1973) и его архив. Саппоро: Центр славянских исследований университета Хоккайдо. - 2002. - С. 64.
- ¹² Вернадский Г.В. Начертание русской истории. - М.: Айрис - Пресс, 2004. - С. 23.
- ¹³ Там само. - С. 27.
- ¹⁴ Там само. - С. 28.
- ¹⁵ Там само. - С. 24.
- ¹⁶ Вернадский Г.В. Русская история. - М.: Аграф, 2002. - С. 20.
- ¹⁷ Вернадский Г.В. Начертание русской истории. - С. 35.
- ¹⁸ Вернадский Г.В. Русская история. - С. 23.
- ¹⁹ Тойнби А.Дж. Постыжение истории. - М.: Прогресс, 1991. - С. 283.
- ²⁰ Вернадский Г.В. Начертание русской истории. - С. 34.

Лариса Аршинова, Оксана Павлюк

Евразийство в творчій долі Георгія Вернадського

В статті розглядається проблема виникнення євразійства та вплив його ідей на становлення поглядів Г.Вернадського, який розробив історичну концепцію євразійства.

Larisa Arshynova, Oksana Pavlyuk

Eurasium in creative destiny of G. Vernadski

The article deals with the onset of the eurasium, a process closely connected to G. Vernadskii, who is considered to be founding father of this concept.

The article also shows how Vernadskii's views changed under the influence of late eurasium.

Надійшла до редколегії 20.09.2006.

УДК: 378.4 (477.85)

Василь Холодницький

Становлення та діяльність кафедри історії нового та новітнього часу Чернівецького державного університету в 1940 – 1955 рр.

Здавалося б, що на відстані понад 60-ліття з часу заснування історичного факультету ЧДУ говорити про історію його кафедр - справа неактуальна, оскільки істориками факультету написана вже історія Чернівецького університету, де мова йде про всі його кафедри, в тім числі й історичного факультету. Більше того, на сьогодні маємо у своєму розпорядженні, крім першого видання історії університету¹, ще й друге² і третє³. Звісно, останні два видання виходили з певними доповненнями, що, без сумніву, розширюють наші уявлення та знання про історію університету в цілому. Але поряд з цим у загальному контексті губиться інформація про ту чи іншу кафедру. З одного боку, певна обмеженість в обсязі даних видань просто не дає можливості більш детально розглянути історію університету. З іншого - в останніх виданнях основна увага акцентується переважно на сучасному становищі факультетів, кафедр і перспективах їхнього розвитку. Третє видання, наприклад, має ще й підназву „Імена славних сучасників”, яка сама говорить за себе. А між тим, історія становлення кафедр - ще слабо вивчена проблема. Більше того, поверхневий огляд початкового періоду становлення кафедр університету приводить до появи певних помилок як у часі їх виникнення, так і переліку осіб, які свого часу керували ними чи працювали на них. Не є винятком у цьому плані й кафедра історії нового часу. Саме з огляду на це тема нашого дослідження набирає неабиякого значення. Тим більше, що колектив університету знаходиться в початковій стадії відновлення музею. Тому робота з уточнення і розширення даних про історію кафедр – справа цілком слушна.

Що стосується стану наукової розробки даної проблеми, то, крім вище вказаної літератури, ми не маємо у своєму розпорядженні якихось інших напрацювань. Не буде помилковим твердження, що таке становище стосується кафедр усього університету. Виняток становить лише кафедра етнології, античної та середньовічної історії. Саме на цій кафедрі її провідними науковцями В.О.Балухом та О.М.Масаном опублікована стаття про історію кафедри за весь період її існування⁴. Хоча для серйозного дослідження історії кафедр є достатня джерельна база. Основу її становлять, у першу чергу, фонди Чернівецького державного архіву та відомчого університетського архіву. Цінним джерелом є також спогади колишніх працівників університету. Однак даний вид джерела дуже мізерний, оскільки науковці рідко йдуть на те, щоб залишити для нащадків спогади про пережиті роки в університеті. Водночас на сьогодні маємо спогади професора І.А.Гриценка⁵, який розповідає в першу чергу про свій життєвий шлях, в тім числі й про десятиліття, проведені ним у стінах університету. І хоча він працював на кафедрі історії СРСР та УРСР, тим не менше в його спогадах є

© Холодницький В., 2007

відомості про діяльність історичного факультету в цілому і кафедру історії нового та новітнього часу, зокрема. Не менш цікавими у цьому плані спогади Л.І.Васюка⁶. Їх цінність полягає в тому, що він розглядає проблеми повоєнного відновлення історичного факультету не з погляду викладача, а студента, яким він став після демобілізації з діючої армії, як інвалід війни. Хоча в багатьох випадках його роздуми (особливо оцінки тих чи інших явищ, а надто колег, з якими доводилось йому вчитись і працювати) вимагають критичного аналізу і обережного їх використання. Тобто необхідно відноситись до них як до мемуарного джерела. Отже, наявна джерельна база цілком достатня для розв'язання проблем, пов'язаних з висвітленням означеної нами теми.

Зауважимо, що при вивченні історії університету колективи авторів цілком слушно вказують на те, що поворотним, у плані вивчення історії і підготовки спеціалістів-істориків для вчительської та науково-педагогічної діяльності в Чернівецькому університеті, став саме 1940 рік. Першопричиною кардинальних змін у галузі освіти взагалі і підготовки фахівців вищої кваліфікації зокрема, стало становлення радянської влади на території Буковинського краю. Румунський університет, що діяв до цього часу, був розформований, а на його базі створено український вуз з офіційною назвою Чернівецький державний університет, у складі якого було розширено кількість факультетів. Тут уперше за всю історію існування університету створюється історичний факультет. Він, як і весь університет, розпочинає свою роботу з осені 1940 р.

Серед архівних документів у його складі на цей час не знаходимо окремої кафедри нової історії. Та її годі шукати, оскільки з огляду на радянську систему підготовки кадрів з вищою освітою вивчення історії нового та новітнього часу розпочиналось зі старших курсів. А в 1940 р. було здійснено набір студентів-істориків лише на перший курс 1940-1941 н.р. За навчальними планами історичного факультету на першому курсі вивчалися історичні дисципліни, які стосувалися історії стародавнього світу, давньої історії Радянського Союзу тощо. Тому в перший рік існування факультету нагальної потреби у спеціалістах з історії нового часу не було. Їхня поява була пов'язана з найближчою перспективою, тобто з наступними навчальними роками. Хоча створення такої кафедри справді передбачалося навчальними планами для історичних факультетів. Чернівецький державний університет у цьому плані не був винятком. Тим не менше, цей період також вимагає низки уточнень через неточні, а то й суперечливі тлумачення окремих фактів.

На початковому етапі формування колективу історичного факультету однією з перших була створена кафедра історії. На посаду виконуючого обов'язки завідувача саме цієї кафедри та доцентом нової історії, як сказано в наказі в.о. ректора університету З.П.Шульги за №22 від 17 вересня 1940 р., було призначено Михайла Федоровича Скавронського⁷, який прибув до Чернівців за відрядженням Наркомату освіти України з м. Одеси.

Очевидно, в такому ж спішному порядку відбулося і призначення виконуючого обов'язки декана історичного факультету. Ці обов'язки спочатку покладені були тимчасово на завідувача кафедрою основ марксизму-ленінізму, доцента Л.В.Гаркушу. І тут нічого особливого не було в такому призначенні, якщо взяти до уваги, що структурні підрозділи університету знаходилися в початковій стадії формування, а кафедра марксизму-ленінізму не тільки в 1940 р., але й у наступні роки була в складі історичного факультету⁸, хоча мала статус загальноуніверситетської. Водночас з прибуттям до Чернівців викладацьких кадрів, направлених Наркоматом вищої освіти УРСР, структурні підрозділи набирають більш чіткого, виразного і зрозумілого характеру. Вже 3 жовтня 1940 р. ректор видає наказ за №27, згідно з яким Л.В.Гаркуша звільняється від тимчасового виконання обов'язків декана історичного факультету з 30 вересня, а на звільнену посаду виконуючого обов'язки декана з 1 жовтня 1940 р. цим же наказом призначається доцент кафедри історії М.Ф.Скавронський⁹. Отже, керівний склад істфаку в особі доцента М.Скавронського (в одній особі і декан, і завідувач кафедри історії) на початок жовтня був створений. Залишилася справа за малим - за виконавцями. Щоправда, наказом ректора №24 від 25 вересня лаборантом кафедри історії з іспитовим терміном на 1 місяць був призначений Артур Германович Прайс¹⁰.

Оскільки Наркомат освіти України продовжував відбір і направлення до Чернівців викладацьких і допоміжних кадрів, ректор продовжує видавати розпорядження щодо структуризації університету в цілому й історичного факультету в тім числі. Зокрема, в наказі № 52 від 22 листопада говориться, що „Крячун А.В. допущений до виконання обов'язків завідувача кафедрою історії СРСР та України з 17/X.1940 р.”¹¹. Чому така розбіжність у часі, невідомо. Хоча наказом ректора №16 від 2 вересня 1940 р. згідно з відрядженням НКО УРСР № 1499 на посаду лаборанта кафедри історії СРСР і України був призначений Пилип Омелянович Гученко¹². Тобто формування даної кафедри розпочато було ще на початку вересня місяця. На жаль, більш детальна інформація щодо цієї кафедри відсутня. Зате в наказі ректора №62 від 10 грудня 1940 р.¹³, в якому мова йде про ставки професорсько-викладацького складу, чітко вказано, що на факультеті діють дві історичні кафедри: перша - кафедра історії СРСР і України, якою покликаний був керувати старший викладач А.В.Крячун, з місячним окладом 700 крб. Друга - кафедра всесвітньої історії на чолі з доцентом, кандидатом історичних наук М.Ф.Скавронським (місячний оклад 800 крб.). На відміну від А.В.Крячуна, останній був у товаристві з викладачем К.К.Каменським (місячний оклад 500 крб.)¹⁴. Тобто кафедра всесвітньої історії (саме так вона стала називатися згідно з даним наказом) існувала в складі двох викладачів.

Твердження про те, що К.К.Каменський був єдиним представником кафедри стародавньої історії та середніх віків¹⁵ не мають документальних підтверджень. У жодному наказі, який зберігся, ніде не сказано про те, що він є завідувачем названої кафедри. Так, у наказі №33 від 15 жовтня 1940 р., в якому мова йде про зміну до наказу №19, від 9 вересня 1940 р. говориться:

„т.Камінського призначити штатним викладачем по історії”¹⁶ і все. Викладачем якої саме історії і якої кафедри – невідомо. Як не відомо на яку посаду він був зарахований у вересні – адміністративну чи викладацьку, оскільки наказу №19 не збереглося. Швидше всього в жовтні він був призначений викладачем просто кафедри історії, якою керував М.Ф.Скавронський, тобто загальної чи всесвітньої історії. Тим більше, що характеризувався він не з кращої сторони. Зокрема, в наказі ректора від 22 листопада вказується, що за спізнання на роботу втретє, незважаючи на адміністративні стягнення (зауваження, оголошення догани з попередженням) „справу на викладача історії т. Камінського К.К. передати до суду для притягнення до відповідальності відповідно до закону від 26/УІ - 1940 р.”¹⁷. Як на той час, це було серйозне звинувачення і, тим більше, серйозне розпорядження. За цими діями керівництва університету мав відбутися суд. Чи відбувся і яке рішення він прийняв, також не відомо. Відомо, що з 25 листопада по 1 грудня К.К.Каменському була надана відпустка для поїздки до м. Києва за своєю родиною¹⁸, що повернувся він з відпустки із запізненням (хворів) і 6 грудня приступив до роботи¹⁹. У наказі №57 від 30 листопада 1940 р., в якому мова йде про затвердження складу вченої ради історичного факультету, у складі цієї ради знаходимо не завідуючого, а старшого викладача античної історії К.К.Каменського²⁰. Із завідуючих тут є зав.кафедрою історії СРСР Л.В.Крячун, зав.кафедрою марксизму-ленінізму Л.В.Гаркуша та в.о. завідувача кафедрою російської мови О.Л.Завальний і, звичайно, декан, голова ради факультету М.Ф.Скавронський. А за наказом №64 від 12 грудня, котрим затверджено було розклад першої зимової екзаменаційної сесії, К.К.Каменський має приймати на 1-му курсі істфаку іспит з історії докласового суспільства, а також на п’яти відділеннях філологічного факультету (українське, російське, німецьке, англійське і французьке) іспит із загальної історії²¹. Очевидно, в силу кадрової проблеми, яка була дуже гострою в даний час, ректор відізвав своє рішення, а можливо, і суд виніс виправдальний вирок по справі К.К.Каменського. Так чи інакше, але на завідування з такими анкетними даними у радянський час неможливо було претендувати. З усього видно, що він залишився на роботі у складі кафедри всесвітньої історії.

Так само не має під собою реальних підстав, на нашу думку, твердження про існування в 1940-1941 н.р. кафедри історії нового часу²². Не відомо, чим керувалися дослідники, підтримуючи версію її існування. Можливо, вони виходили з того, що М.Ф.Скавронський був доцентом, як сказано вище, нової історії. А можливо, з того, що він читав курс нової історії. Але, з іншого боку, бути спеціалістом з нової історії (чи історії докласового суспільства) аж ніяк не означає, що цей спеціаліст може винятково працювати тільки на відповідній кафедрі. Тим більше, як видно з вищенаведених аргументів, М.Ф.Скавронський керував спочатку кафедрою історії, а згодом - і кафедрою всесвітньої історії.

Разом з тим, може виникнути думка щодо суперечностей тверджень даної статті відносно викладання нової історії саме на історичному

факультеті. Насправді ніяких суперечностей нема і не може бути, оскільки читання курсу історії нового часу на історичному факультеті в 1940-1941 н.р. не передбачалося навчальним планом. Тоді виникає питання відносно того, кому читав курс з історії нового часу декан факультету доцент М.Ф.Скавронський. Відповідь на це питання знаходимо у „Відомості обліку кількості прочитаних годин викладачами університету за 1940-1941 н.р.”, записи в якій розставляють усі крапки над і. В ній записано, що М.Ф.Скавронський читав курс загальної історії (новий час) на чотирьох відділеннях філологічного факультету як першого, так і другого курсів у загальному обсязі 360 годин²³. Принагідно зауважимо, що в 1940-1941 н.р., на відміну від історичного факультету, на філологічний факультет було набрано студентів як на перший, так і на другий курси. Саме їм, а не студентам-історикам, і читалась загальна історія викладачами кафедри всесвітньої історії. На цьому ж факультеті, як було сказано вище, на п’яти його відділеннях курс загальної історії (старого часу), в загальному обсязі 360 годин читав викладач кафедри всесвітньої історії К.К.Каменський²⁴. Цікаво, що для російського відділення філологічного факультету даний курс (новий час) в обсязі 102 години читав також викладач кафедри всесвітньої історії П.О.Гученко. Це той самий Гученко, який, як вищесказано, ще на початку вересня 1940 р. був призначений лаборантом кафедри історії СРСР та України. Перебуваючи на посаді лаборанта, але, очевидно, вже на кафедрі всесвітньої історії, за погодженням з Наркоматом вищої школи СРСР він за сумісництвом зарахований з 1 листопада 1940 р. на 0,5 ставки (250 крб. на місяць) викладача всесвітньої історії²⁵. На жаль, інших відомостей про склад колективу історичного факультету та його кафедр у нас немає. Очевидно, за роки війни особові справи на них пропали, як і не збереглася переважна більшість документів за другий семестр 1940-1941 н.р.

Тим не менше, виходячи з наявних документів можемо стверджувати, що окремої кафедри нової історії в 1940-1941 н.р. також не було. Її поява пов’язана з найближчою перспективою. Однак загострення міжнародної обстановки і напад Німеччини на Радянський Союз дещо затримали процес завершення формування історичного факультету, а отже, і повнокровного формування його кафедр. З огляду на перебіг військових дій, Чернівецький державний університет, а разом з ним і історичний факультет, призупиняє свою діяльність у кінці червня 1941 р. Частина викладацького та студентського корпусу була мобілізована до лав Червоної армії і відправлена на фронт, інша – у спішному порядку евакуювалася в радянський тил.

Чернівецький державний університет відновлює свою діяльність у рідних стінах зразу ж після звільнення області від ворога, а в його складі й історичний факультет за адресою вул. Л.Українки, 22 (сьогодні тут знаходяться початкові класи Чернівецької середньої школи №5).

На перший курс історичного факультету здійснено набір уже восени 1944 р., тобто відразу після звільнення Чернівецької області від ворога. Та, на відміну від довоєнного періоду, передбачалося вже в першому повоєнному навчальному році функціонування факультету в складі чотирьох кафедр:

історії стародавнього світу, нової історії, історії СРСР та історії УРСР. Дана обставина пов'язана була з тим, що історичний факультет не створювався на цей час заново, а відновлював свою довоєнну діяльність. Тому в його складі знаходимо студентів 2-4 курсів, що вимагало і відповідного забезпечення кадровим потенціалом для читання історичних дисциплін. Але війна, яка продовжувалася хоч і далеко за межами області, все ж не давала можливості забезпечити виконання в повному обсязі запланованого.

Особливо гострою залишалась проблема забезпечення читання університетських курсів професорсько-викладацьким складом, оскільки частина з них загинула на фронтах світової війни як, наприклад, М.Ф.Скавронський та А.В.Крячун²⁶, а інша - продовжувала воювати проти фашистського агресора. Кадрова проблема була присутньою не тільки в завершальний період Другої світової війни, але й у повоєнний час. Практично викладацький корпус університету почав формуватися заново. Нерідко для читання курсів університетських дисциплін на перших порах залучались фахівці, які далеко не відповідали вимогам вищої школи, які ніколи не працювали у вузах, не мали належних педагогічних навичок і т.п., що створювало додаткові труднощі у виконанні навчальних планів. З огляду на дану проблему, в перші повоєнні роки також не відбулося становлення кафедри історії нового часу, як окремої одиниці.

Виходячи саме з відсутності належної кількості викладацького складу, на історичному факультеті вже восени 1944 р. була створена кафедра загальної історії, колектив якої забезпечував читання курсів як стародавньої історії та середніх віків, так і історії нового часу. Причому це був невеличкий колектив, який складався з трьох осіб: доцента В.К.Литвинова, к.і.н. М.А.Горобця та завідувача кабінетом загальної історії А.М.Рузанова²⁷. Кафедру з 1944 р. очолив Валентин Кузьмич Литвинов, який хоча і не мав наукового ступеня, але володів чималим життєвим і спеціальним педагогічним досвідом. Народився в грудні 1905 р. в с. Крюків, Борисівського р-ну, Курської області. Походив із селянської сім'ї²⁸. Після здобуття початкової освіти працював у сільському господарстві з перервою на службу в Червоній армії (1921-1923 рр.). Брак знань і наявність великого бажання вчитися приводять його на робітничий факультет при Ніжинському педінституті, де він навчається протягом 1926-1929 рр., а вже в 1931 р. закінчує історико-економічний відділ цього ж інституту. Далі він продовжив своє навчання в аспірантурі при Харківському науково-дослідному інституті історії української культури імені академіка Багалія, після закінчення якої (1933 р.) працював до 1935 р. доцентом стародавньої історії Кременчуцького педінституту, а з 1935 до початку Великої Вітчизняної війни - в.о. доцента стародавньої історії та історії середніх віків Пятигорського педінституту²⁹. Не останню роль у його призначенні на посаду завідувача кафедрою, на наш погляд, відігравала і та обставина, що він був комісований з лав діючої армії в березні 1944 р., як інвалід війни II ступеня, і володів більшим фізичним здоров'ям, ніж М.А.Горобець, а головне - мав, напевно, більший педагогічний стаж та й наукове звання доцента, якого, за його ж даними, він

отримав у 1941 р. У Чернівецькому державному університеті В.К.Литвинов також продовжив читати курс середньовічної історії. Одночасно він загальнофакультетський курс з методики викладання історії³⁰. Щоправда, як згодом з'ясувалося, за роки війни В.К.Литвинов, напевно, втратив документи, які б підтверджували його науковий ступінь і наукове звання (у будь-якому випадку, він не зміг останнього підтвердити в травні 1949 р.). А тим часом, влітку 1946 р., був оголошений конкурс на заміщення посади завідувача кафедрою загальної історії і за конкурсом на цю посаду пройшов к.і.н. О.Д.Дмитрієв³¹.

Проте першим викладачем історичного факультету в повоєнний період, який забезпечував читання історичних дисциплін, пов'язаних з історією нового і новітнього часу, був кандидат історичних наук Микола Андрійович Горобець, котрого призначено було на цю посаду наказом ректора за № 72 від 17 жовтня 1944 р.³². На жаль, нам мало що відомо про нього, оскільки його особова справа не дає нам достатньої інформації. Про те, у характеристиці, підписаній ректором М.П.Каніболоцьким у другому семестрі 1944-1945 н.р., знаходимо відомості про те, що „...Горобець відноситься до роботи добросовісно, з роботою справляється”³³. В першому повоєнному році саме він започаткував на історичному факультеті читання курсу історії нового часу для студентів третього курсу в загальному обсязі 108 годин. Крім того, на III і IV курсах ним читався курс історії нового часу країн Сходу. На його долю випала важка ноша із забезпеченням читання даних курсів. Складність полягала ще й у тому, що при вивченні цих дисциплін не було підручників по першому, другому і третьому періодах історії нового часу, а також відсутність підручників з курсу „Історія нового часу країн Сходу”. Чималою проблемою була також відсутність програми з даного курсу. Її довелося складати самому М.А.Горобцю³⁴. Взагалі всі програми з курсів, котрі читалися з нової історії, розроблялися і затверджувалися кафедрою на основі типових програм, розроблених Наркоматом, а згодом Міністерством вищої освіти СРСР у попередні роки. Але з нових курсів, чи спецкурсів, які запроваджувалися вперше, доводилося викладачам розробляти програми самотужки і обговорювати та затверджувати їх на кафедрі.

При такій розкладці явно відчувався брак кадрів для читання предметів з нової історії. Не випадково у звіті про проведену роботу за 1944-1945 навчальний рік М.А.Горобець серед проблем читання курсів указує і на недостатнє забезпечення кадрами. Для успішного читання закріплених за ним курсів, він пропонував забезпечити кафедру асистентами, лаборантами, організувати спеціальний кабінет³⁵. Усі ці проблеми разом узяті не могли не відбитися як на якості викладання, так і на якості засвоєння студентами предметів, які читалися М.А.Горобцем. Ситуація ускладнювалася ще й тим, що набір на старші курси продовжувався протягом усього семестру. Прибували студенти, здебільшого вчорашні воїни, звільнені з діючої армії по інвалідності. При цьому, що цікаво, вони не були студентами Чернівецького університету, а представниками різних педагогічних, учительських та інших інститутів, де вчилися за різними програмами. Рівень їхньої підготовки також

був різним. Це накладало на викладацький склад у цілому і проблему узгодження різних програм - зведення їх до „спільного знаменника”. Перерва в навчанні студентів також давала про себе знати. Тому не дивно, що засвоєння дисциплін з нової історії в першому семестрі було вкрай незадовільним.

Зокрема, перевірка знань з історії країн Сходу в студентів ІУ курсу, яка була проведена вже на початку семестру показала, що вони історії не знають. „Виникає необхідність, - як повідомляв М.А.Горобець на об'єднаному засіданні кафедр загальної історії та історії СРСР, яке відбулося 21 жовтня 1944 р., - об'єднати студентів ІІ і ІУ курсів в одну групу і читати курс спочатку”³⁶. Було прийнято рішення: „Курс історії країн Сходу (152 години лекцій) прочитати на ІУ курсі з початку, об'єднавши зі студентами ІІ курсу”³⁷. Все це вносило деяку напруженість і в обпаленому війною студентському середовищі, викликало певні незадоволення і нервозність на факультеті.

У цілому з певними труднощами студенти старших курсів задовільно освоїли предмети з нової історії в першому повоєнному році, впродовж якого зберігалася надія на поліпшення як освоєння історичних дисциплін, так і забезпечення кадрового потенціалу, аж до створення окремих кафедр в наступному навчальному році.

Однак мріям і сподіванням про зміни на ліпше не судилося бути реалізованими. Навіть навпаки, ситуація з читанням курсів нової історії погіршилась у зв'язку з тим, що М.А.Горобець, який згідно з наказом заступника Наркома освіти України І.Гуленка від 20 лютого 1945 р. був призначений ще й завідувачем кафедри історії СРСР³⁸, по закінченні першого повоєнного навчального року покидає роботу в університеті. Причиною такого рішення, за одними даними, була хвороба. Але, як сказано в наказі ректора ЧНУ від 4 жовтня 1945 р, М.А.Горобця звільнено як такого, який не повернувся з відпустки³⁹, що, з іншого боку, не заперечує версію його слабкого здоров'я. Водночас у звіті університету про роботу за 1944-1945 н.р. знаходимо і такий запис: „...недостатньо підготовленими для університету виявилися такі викладачі, як... Горобець – нова історія і історія Сходу”⁴⁰, якого пропонувалось замінити на новий навчальний рік⁴¹. На нашу думку, до такого висновку відносно М.А.Горобця привели скарги студентів на відсутність належного забезпечення тих курсів, які він читав, літературою та слабке засвоєння ними цих курсів, на що були, як вище сказано, об'єктивні причини. Проте в тих умовах достатньо було однієї заяви в партбюро університету, щоб по ній здійснити перевірку читання курсів. Але якщо навіть студенти (серед яких було немало фронтовиків-комуністів) у даному випадку були праві, то при всьому цьому ректор не спішив звільнити М.А.Горобця з роботи. Очевидно, явний брак кадрів та й розуміння всіх труднощів, з якими зустрілися і викладачі, і студенти при викладанні і засвоєнні університетських курсів, не давали можливості ректору звільнити єдиного спеціаліста з історії нового часу, якому він нещодавно підписував позитивну характеристику. В кінцевому підсумку, як сказано вище, йому

довелося звільняти Горобця, але вже на початку 1945-1946 н.р., і звільняти як такого, який не повернувся на роботу із відпустки.

У новому навчальному році кафедра загальної історії, як і весь факультет у цілому, опинилася в надзвичайно складному становищі з читанням предметів з нової історії. Декан історичного факультету І.І.Кравченко у звіті про роботу кафедр факультету за перший семестр 1945-1946 н.р. наголошував на тому, що в складі історичного факультету „повинні були бути чотири кафедри – загальної історії, нової історії і історії Сходу, історії СРСР і історії України. Але не всі ці кафедри працюють і є повнокровними. Загальної історії – завідувач кафедрою В.К.Літвінов, історії СРСР і історії України - завідувач кафедрою доцент, к.і.н. І.І.Кравченко. ...Зовсім не забезпечена кафедра нової історії – нема ні завідувача кафедрою, ні викладачів. Для успішного функціонування даної кафедри потрібно було мінімум 2 викладачі. Це привело до того, що курс нової історії зовсім не читався в 1945-1946 н.р.”⁴². Із цієї короткої і в той же час вичерпної інформації стає цілком зрозумілою обстановка, яка склалася з читанням курсів з історії нового та новітнього часу.

Спроби отримати нові кадри з боку Наркомату освіти не привели до бажаних результатів. У цій справі, як зауважував декан І.І.Кравченко, потрібна була рішуча допомога з боку держави⁴³. Але її не було.

Безперечно, деканат факультету вживав усіх можливих заходів, щоб забезпечити читання нової історії для студентів ІУ курсу - випускників факультету, хоча б власними силами. В такій обстановці читання даного курсу було доручено доценту Кирилові Григоровичу Мігалью⁴⁴, який працював на кафедрі історії СРСР. Народився він в с.Федунки, Миргородського повіту, Полтавської губернії в 1904 р. Походив із селян-бідняків. У 1925 р. закінчив Полтавський інститут народної освіти, а в 1933 р. історичне відділення Харківського інституту професійної освіти. З 1926 р. працював у різних вузах України, а з 15 грудня 1944 р. на посаді доцента кафедри історії СРСР ЧДУ. Він був добросовісним, дисциплінованим і принциповим працівником. Користувався авторитетом серед викладачів і студентів. Лекції читав на високому ідейно-теоретичному рівні. Його не випадково з 23 липня 1948 р. було призначено проректором з навчальної роботи і по сумісництву завідувачем кафедри історії України, а з лютого 1949 р. за сумісництвом він завідує кафедрою історії СРСР⁴⁵. Хоча в 1945 р. він, як і В.К.Литвинов, не мав ще наукового ступеня і наукові інтереси в нього справді лежали не в площині проблем історії нового часу. „Селянський рух у Харківській губернії між двома буржуазно-демократичними революціями 1905-1917 рр.” – такою була тема кандидатської дисертації, яку він успішно захистив у 1948 р. Тим не менше, в 1946 р. саме на Мігалья випала нелегка ноша читати курс нової історії для випускників історичного факультету.

Разом з тим, для підготовки власних кадрів деканат залишив З випускниці факультету – Боднар, Лазареву і Осецьку⁴⁶. Дві останні з них вели практичні заняття на кафедрі історії СРСР, котра також потерпала від нестачі кадрів. А Боднар була призначена лаборантом кафедри історії УРСР.

На наступний 1946-1947 н.р. керівництво факультету будувало грандіозні плани суттєвого поліпшення читання курсів з нової та новітньої історії. Так, уже в штатному формулярі, складеному на цей навчальний рік ще в червні, на історичному факультеті знаходимо кафедру нової історії, а серед її працівників – асистента Лазарєву Марію Самсонівну⁴⁷. Про неї з даних документів відомо, що вона 1902 р.н., в 1945 р. закінчила історичний факультет Чернівецького державного університету, працює на кафедрі на повну ставку. Хоча при перевірці наказів за 1945-1946 рр. не знаходимо жодних відомостей про дану особу. Натомість нами з'ясовано, що 15 лютого 1946 р. на посаду асистента кафедри історії народів СРСР зарахована Лазарєва Єсфірь Євсейвна⁴⁸. Але у вищезгадуваному штатному формулярі Лазарєвої на кафедрі історії СРСР немає. Дане прізвище фігурує лише на кафедрі нової історії. Дозволимо собі припустити, що мова йде про одну і ту ж особу, а різні ініціали є результатом помилки, внесеної саме в штатний формуляр тими, хто його заповнював, бо в наступних наказах зустрічаємо здебільшого Лазарєву Е.Є. інколи і Є.Є. Зокрема, в наказі ректора за № 140 від 12 вересня 1946 р., у котрому мовиться про встановлення розмірів оплати професорсько-викладацькому складу, знаходимо асистента кафедри нової історії Лазарєву Е.Є.⁴⁹.

На цьому процес формування кафедри не завершився. 12 жовтня 1946 р. виходить наказ Міністра Вищої освіти СРСР за №556 про затвердження кафедр по Чернівецькому державному університету⁵⁰. Серед затверджених 44 кафедр знаходимо і кафедру нової історії. А вже 19 жовтня ректор Каніboloцький, виходячи із вищевказаного міністерського наказу, видає своє розпорядження про встановлення навантаження і посадових окладів професорсько-викладацькому складу відповідно до стажу, вченого звання та наукового ступеня. Не вдаючись у деталі, вкажемо на те, що по кафедрах історичного факультету проходять такі особи: кафедра історії народів СРСР – доцент П.К.Мигаль та ст. викладач К.О.Юріна; кафедра історії України – доцент І.І.Кравченко та асистент Т.С.Тополєнко; кафедра загальної історії – доцент В.К.Литвинов; кафедра нової історії – асистент Лазарєва Е.Є.⁵¹. Отже, кафедра нової історії, як структурна одиниця історичного факультету Чернівецького університету бере свій початок з 1946-1947 н.р. Але що стосується особового складу кафедр, то даний наказ ректора має певні правки, внесені (очевидно навздогін) чісією рукою як чорнилом, так і простим олівцем, які, на наш погляд, вносять певні корективи у тій частині, яка нас цікавить. З огляду на проблему достовірності даних правок, розглянемо їх усіх. Тим більше, що їх небагато.

Зокрема, що стосується кафедри загальної історії, тут чорнилом уписано прізвище доцента О.Д.Дмитрієва як завідувача даною кафедрою. А у В.К.Литвинова навпаки викреслена інформація про те, що він є завідувачем кафедрою. Тобто В.К.Литвинов, судячи із даних правок, залишився просто доцентом цієї кафедри. Як було вже сказано раніше, саме з початку 1946-1947 н.р. на посаду завідувача кафедри загальної історії за конкурсом

пройшов О.Д.Дмитрієв. Отже, правки тут здійснені у відповідності з тими реаліями, які склалися на даний час.

Що ж стосується кафедри нової історії, то в наказі викреслено єдине прізвище, яке фігурувало по ній - асистента Е.Є.Лазарєвої. По її прізвищу олівцем вписано, наскільки можна розібрати, прізвище Шепталов Н.(М), про якого з даної правки вдалося з'ясувати, що він також обіймав посаду асистента, але з меншим навантаженням і меншим окладом, ніж було встановлено Лазарєвій. Звідси, якщо ми прийшли до висновку, що правка по кафедрі загальної історії відповідає дійсності, то і правці по кафедрі нової історії нема підстав не довіряти. А отже, Лазарєва Е.Є. не працювала в 1946-1947 н.р. на даній кафедрі. І, що цікаво, в складі жодної з інших кафедр цього наказу вона недописана. Щоправда, в наступні роки знаходимо Е.Є.Лазарєву в складі тієї самої кафедри історії народів СРСР. Та й у її особистій справі, крім витягу з вищеназваного наказу №140 від 12 вересня 1946 р., жодних відомостей про її роботу на кафедрі нової історії нема. Навпаки у всіх характеристиках, в особистих листках по обліку кадрів, в численних автобіографіях є вказівки на те, що вона часто хворіє і працює виключно асистентом кафедри історії СРСР⁵². Можливо, на даний час її прізвище було використане керівництвом університету для обґрунтування необхідності відкриття кафедри нової історії з розрахунку на її солідне поповнення в найближчий час іншим складом. Водночас все це скидається на якусь авантюру.

В цьому ще більше переконуємось, ознайомившись із особовою справою Петра Михайловича Попова, який ще 15 серпня 1946 р., тобто за два тижні до початку нового навчального року, написав керівництву ЧДУ заяву з проханням зарахувати його на викладацьку роботу по кафедрі нової історії. Тут же вказує на те, що в жовтні цього року буде захищати кандидатську дисертацію, після чого зможе прибути в Чернівці; що вузівський курс загальної історії читав⁵³.

До цієї заяви додав Особистий листок по обліку кадрів, автобіографію та, як він сам написав у заяві, довідку про закінчення аспірантури. Всі перераховані документи справді є у його справі. Хоча, що стосується довідки, то в ній сказано, що за час перебування в аспірантурі з 1938 по 1941 р. ним складений весь кандидатський мінімум і що дисертації не було представлено у зв'язку з мобілізацією до РСЧА. Тобто нічого не сказано про закінчення аспірантури. Що цікаво, так це те, що дана довідка датована 27 жовтнем 1945 р. та й то остання цифра в роковій видачі виправлена чи то з одиниці, чи то з четвірки на п'ятірку. Власне, це єдиний документ у справі, який скріплений печаткою історичного факультету Московського університету ім. Ломоносова і підписами декана факультету та вченого секретаря.

Очевидно, біографічні дані та записи, зроблені в Особовому листку по обліку кадрів, заворжили керівництво Чернівецького університету. За цими даними історичний факультет отримувал людину з неабиякими фізичними і розумовими здібностями. Ось деякі із них. Після закінчення 9-річки в

с.Чешніково, Комуністичного р-ну Московської області П.М.Попов вчиться в 1930-1932 рр. у Московському будівельному інституті, якого не закінчив. З 1932 по 1939 р. працює вчителем історії 8-10-х класів СШ №1 та №9 в Ленінському р-ні м. Москви. Одночасно без відриву від виробництва закінчує істфак Московського міського педагогічного інституту з дипломом І-го ступеня і з рекомендацією вченої ради педінституту до вступу в аспірантуру. З 1938 по 1941 рр. П.М.Попов вчиться в аспірантурі МДУ імені М.Ломоносова на кафедрі нової історії. За час навчання в аспірантурі читав одночасно історію нового і новітнього часу в ряді вузів: в МДУ імені Ломоносова, Воєнно-політичній Академії РСЧА, на Ленінських курсах при ЦК ВКП(б). Крім того, періодично читав курси нової і новітньої історії на заочних відділах у вузах м.Курська і м. Чебоксари. За час навчання підготував дисертацію. Але з мобілізацією на фронт не встиг захистити дисертації⁵⁴. Це справжній тріумф. Після демобілізації в 1945 р. поновлюється на навчання в аспірантурі. Дещо змінив тему і підготував дисертацію до захисту, котрий повинен відбутися 2 жовтня 1946 р. Цікаво, що і в цей час він одночасно працює в.о. доцента кафедри нової історії Московського обласного педінституту. Одночасно П.М.Попов повідомляв про те, що термін навчання в аспірантурі закінчується 1 листопада 1946 р. і, що всі інші документи подасть після приїзду в Чернівці.

Нам не відомо чи захистив він дисертацію в установлені терміни, чи ні. Не відомо взагалі, які він ще подавав документи для зарахування і чи взагалі приїжджав до Чернівців особисто, бо жодного іншого документа в його особовій справі нема. Але достеменно відомо, що згідно з наказом ректора за №200 від 27 грудня 1946 р. П. М. Гапонов призначений завідувачем кафедрою історії нового часу з 1 січня 1947 р. з оплатою 3360 крб. на місяць⁵⁵. Подібну зарплату могла отримувати людина з відповідним спеціальним стажем та званням доцента. Отже, можна зробити висновок, що нарешті першим завідувачем щойно створеної кафедри став саме П. М.Гапонов. Однак такий висновок дещо передчасний, оскільки на роботу він так і не з'явився. В наказі ректора від 12 лютого 1947 р. читаємо: „У зв'язку з неповерненням з дозволеної відпустки, зав. кафедрою історії нового часу Гапонова П.М. не вважати на роботі в ЧНУ”⁵⁶. Тобто він виявився надто несерйозною людиною і практично, не почавши ще роботи в університеті, його було звільнено за неявку на роботу.

Ми вимушені констатувати факт, що із завідувачем щойно створеної кафедри нової історії не повезло історичному факультету так само, як і не повезло з асистентським складом. Що стосується Е.Є.Лазарєвої, то для нас її місцезнаходження в даний час з'ясовано. Залишається з'ясувати особу, вписаного замість неї, асистента кафедри нової історії Шепталова Н. Ретельні і різнопланові пошуки розширеної інформації про нього привели нас до особистої справи Миколи Юхимовича Шепталова. Більш детальне ознайомлення з нею не дає нам підстав уважати його істориком. Справа в тім, що він у 1939 р. закінчив Харківське художнє училище і отримав фах художника-живописця. Після закінчення навчання був мобілізований до лав

РСЧА де перебував безвідривно до серпня 1946 р. Після демобілізації прибув до Чернівців і вже 4 грудня 1946 р. ректор Каніболоцький підписав наказ про зарахування Шепталова Н. на посаду асистента з 21/X. 1946 р. з оплатою 0,75 ставки в місяць. Тобто правки зроблені в наказі ректора від 19 жовтня 1946 р. є вірними. І все ж, ми вимушені відмовити Шепталову М.Ю. в асистентській практиці по кафедрі нової історії, як і будь якій іншій кафедрі і іншого факультету куди його зараховували час від часу за роки роботи в університеті (за винятком географічного факультету, де він вів спецкурс ескізного малювання)⁵⁷. Відповідь на всі питання дає сам М.Ю.Шепталов в особистому листку по обліку кадрів, якого він заповнював власноручно і залишив запис про те, що з листопада 1946 р. він є художником Чернівецького держуніверситету. А оскільки окремої посади художника в штатному розкладі університету не передбачалось, то вкрай потрібного для вузу спеціаліста зараховували на вакантні посади чи то асистента, чи наукового співробітника, чи старшого лаборанта і т.п. Іншими словами в 1946-1947 н.р. на кафедрі нової історії не було жодного асистента. Практично і діючої кафедри нової історії також не було.

Вкрай негативна ситуація з кадрами привела до того, що в 1946-1947 н.р. курс нової історії на історичному факультеті, як сказано у звіті факультету за цей навчальний рік, не читався⁵⁸.

Тим не менше, дана проблема не призвела до зриву випуску фахівців-істориків. Справа в тім, що в 1947 р. випуску не було взагалі через переведення студентів факультету з чотирирічного на п'ятирічний термін навчання. А це давало надію на наверстання упущеного в наступному навчальному році. Тим більше, що керівництво як факультету, так і університету продовжувало пошуки фахівців з історії нового і новітнього часу. І це дало відчутні плоди, але вже в наступний період.

(продовження в наступному номері)

Примітки:

- ¹ Чернівецький державний університет. – Львів: Вища школа, 1975. – 197 с.
- ² Чернівецький університет. 1875-11995: Сторінки історії. – Чернівці: Рута, 1995. – 208 с.
- ³ Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича: Імена славних сучасників. Довідково-біографічне видання. Київ: Світ успіху, 2005. – 281с.
- ⁴ Балух В., Масан О. Творчий шлях кафедри етнології, античної та середньовічної історії за 60 років. // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології. Збірник наукових статей. – Чернівці, 2000. - Т.1 – С.9-20.
- ⁵ Гриценко І.А. Нехворощани (життя і долі селян Надросянського краю в XIX-XX ст.) – Чернівці: Золоті литаври, 2004. – 306 с.
- ⁶ Васюк Л.І. Триптих у свічаді. – Чернівці, 2000. – 421 с.
- ⁷ Державний архів Чернівецької області (Далі ДАЧО). - Фонд. Р - 82. - оп.1. - спр.1. - арк.15.
- ⁸ Там само.

- 9 Там само. - арк.19.
 10 Там само. - арк.17.
 11 Там само. - арк.38.
 12 Там само. - арк.30.
 13 Там само. - арк.65.
 14 Там само.
 15 Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича: Імена славних сучасників. - Київ: Світ успіху, 2005. - Балух В., Масан О. Вказана праця. – С. 9.
 16 ДАЧО. - Ф.Р – 82. - оп.1. - спр.1. - арк.21.
 17 Там само. - арк.38.
 18 Там само. - арк.41.
 19 Там само. - арк.46.
 20 Там само. - арк.43.
 21 Там само. - арк.49.
 22 Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича: Імена славних сучасників. - Київ: Світ успіху, 2005.
 23 Підраховано за ДАЧО. - Ф.Р – 82. - оп.1. - спр.2. - арк.1-2.
 24 Підраховано за ДАЧО. - Ф.Р – 82. - оп.1. - спр.2. - арк.1-2.
 25 ДАЧО. - Ф.Р – 82. - оп.1. - спр.2. - арк.2.
 26 Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича: Імена славних сучасників. – Київ: Світ успіху, 2005.
 27 Балух В., Масан О. Вказана праця. – С. 10.
 28 Там само.
 29 Архів Чернівецького національного університету (далі АЧНУ). - Фонд ВК, 1967, інв. № 110. - арк. 3.
 30 Балух В., Масан О. Вказана праця. – С. 10.
 31 Там само. – С. 11 – 12.
 32 АЧНУ. - Фонд ВК. – 1945. - інв. № 241. - арк.3.
 33 Там само. - арк.1
 34 ДАЧО. - Ф.Р-82. - оп.9. - спр.8. - арк.13-15.
 35 Там само. - арк.15.
 36 Там само. - спр.7. - арк.3.
 37 Там само.
 38 АЧНУ. - Фонд ВК. – 1945. - інв. № 241. - арк.1.
 39 Там само. - арк.9.
 40 ДАЧО. - Ф.Р – 82. - оп.5. - спр.7. - арк.5.
 41 Там само. - арк.6.
 42 ДАЧО. - Ф.Р -82. - оп.9. - спр.8. - арк.1.
 43 Там само.
 44 Там само. - арк.2.
 45 АЧНУ. - Фонд ВК. – 1950. - інв. № 9. - арк.2-3.
 46 ДАЧО. - Ф.Р. – 82. - оп.9. - спр.8. - арк.2.
 47 Там само. - оп.3. - спр.3. - арк.14.
 48 АЧНУ. - Фонд ВК. - Накази за 1946 р. - Т.1. - арк.49.
 49 Там само. - Т.2. - арк.80.
 50 Там само. - арк.147.
 51 Там само. - арк.148-149.
 52 Там само. - Фонд ВК. – 1952. - інв. №108. - арк. 1-35.
 53 АЧНУ. - Фонд ВК. – 1947. - інв. №198. - арк.1.
 54 Там само. - арк.3.
 55 АЧНУ. - Фонд ВК. - Накази за 1946 р. - Т.2 - арк.238.

- 56 Там само. - Накази за 1947 р. - Т.1 - арк.33.
 57 Там само. - Фонд ВК. – 1950. - інв. №186. - арк.1-9.
 58 ДАЧО. - Ф.Р – 82. - оп.5. - спр.34. - арк.15-16.

Василь Холодницький

**Становление и деятельность кафедры истории нового и новейшего времени
Черновицкого государственного университета в 1940-1955 гг.**

В данной статье речь идет о первых шагах становления кафедры истории нового и новейшего времени, а также о преподавателях, которые обеспечивали чтение курсов истории нового и новейшего времени до 1947 г.

Vasily Kholodnyts'kyi

**Establishment and Activities of the Department of Modern Times History at
Chernivtsi State University in 1940-1955**

The article deals with the first steps of establishing the Department of Modern and Contemporary History and activities of its faculty from 1940 to 1947 (to be continued).

Надійшла до редколегії

21.11.2006.

УДК 94 (100) «1914/1919»

Олександр Сич

Уткин А. И. Первая мировая война. – М.: Изд-во Эксмо, 2002. – 672 с.

Потребность в серьёзном, комплексном исследовании предыстории, хода, результатов и последствий Первой мировой войны уже давно назрела, так как вышедшие в 1960 – 1970-е гг. работы характеризовались не только односторонним, заидеологизированным подходом, но и представляли собой скорее военно-оперативные обзоры штабного уровня, а не всестороннее изучение её важнейших аспектов. Поэтому появление монографии, принадлежащей перу известного российского историка, директора центра международных исследований, профессора Института США и Канады Ан. И. Уткина, можно только приветствовать.

Перед нами интересное по замыслу и добротнo выполненное исследование. События войны излагаются в строгой хронологической последовательности, буквально по месяцам. Военные, дипломатические, внутривнутриполитические и другие аспекты рассматриваются весьма обстоятельно и комплексно, что позволяет представить целостную картину данного явления. Особое внимание уделено автором политическому, точнее дипломатическому аспекту мирового конфликта.

Книга содержит не очень подробные, но вполне содержательные описания военных операций и основных сражений; при этом автор, на наш взгляд, разумно отказался от перечисления дивизий, корпусов, армий, порядковыми номерами которых, как правило, перегружены специальные работы, посвящённые мировой войне 1914 – 1918 гг. Отметим, однако, что уделив должное внимание главным фронтам мировой войны – Западному и Восточному, о других фронтах исследователь лишь упоминает, да и то вскользь.

И всё же, так сказать, "российская составляющая" мировой войны занимает в ней особое место. Что ж, это право автора, и, возможно, вполне объяснимое желание учёного (гражданская позиция которого, как российского патриота, заявлена во многих научных и публицистических публикациях) отреагировать на характерное для работ западных исследователей умаление роли Восточного фронта, тем самым и вклада России в победу Антанты над блоком центральных держав. Более того, Ан. Уткин попытался осмыслить феномен Первой мировой войны в цивилизационной парадигме, уделив главное внимание её влиянию на историческую судьбу России, современная история которой, по его мнению, началась именно в 1914 г. (с. 17). Правда тогда, содержанию книги, возможно, больше бы соответствовало название "Россия в войне 1914 – 1918 гг." или "Первая мировая война и Россия".

© Сич О., 2007

Автору действительно удалось передать весь драматизм и даже трагизм того исторического катаклизма, который выпал на долю России в годы мировой войны. Более того, он попытался осмыслить это в контексте более широкой проблемы истории взаимоотношений Запада и России и, безусловно, преуспел в этом.

Достоинств у книги немало. Отметим, что автор учёл и соответствующим образом аккумулировал всё ценное – в плане результатов исторических изысканий – что накоплено в зарубежной историографии по проблематике Первой мировой. Вместе с тем он предложил и свой взгляд на ряд аспектов мирового конфликта 1914 – 1918 гг., втянувшего Россию в свой круговорот.

Умело вплетены в ткань повествования отрывки из многочисленных документов, воспоминаний, дипломатических донесений, дневников.

В качестве позитивного момента следует отметить наличие в монографии кратких, но содержательных характеристик командующих армиями, государственных и политических деятелей, монархов. Правда, они несколько напоминают подобные характеристики из книги Кигана «Первая мировая война», но российский историк находит для них новые краски, дополнительные штрихи, делает их более «объёмными» и, кроме того, и, кроме того, значительно расширяет круг характеризующих лиц. А это, как известно, «очеловечивает» историю мировой войны.

Профессиональные историки заметят новые акценты в характеристике «14 пунктов» президента В. Вильсона. Особой похвалы заслуживает заключение, где Уткин сделал важные и вполне обоснованные выводы, в том числе и философского порядка. Кстати, в самом тексте книги при анализе конкретных явлений, событий, процессов истории России, он сформулировал глубокие замечания об особенностях психологического склада, национального характера, поведенческих стереотипах российского общества, что очевидно актуализирует авторские обобщения и рассуждения применительно ко многим проблемам современной российской действительности.

В работах отечественных историков предшествующих десятилетий среди причин войны 1914 – 1918 гг. практически не упоминался национализм, в то время как в работах зарубежных авторов (и даже в учебниках по истории) он фигурирует среди основных. Уткин же в заключении справедливо отмечает: «Яд национализма отравил несколько поколений, и вся история двадцатого века оказалась историей прежде всего националистической безумной гордыни и слепой ненависти к иноплеменикам» (с. 661). Интересной и плодотворной в научном плане представляется трактовка автором Первой мировой войны как фактически европейской гражданской войны (с. 670).

К плюсам книги следует отнести хороший литературный язык, живой, доступный стиль изложения в сочетании с научностью и основательностью аргументации, немалое число удачных, глубоких по смыслу и метафоричных

по форме выражений, например, «Поля, покрытые русскими гимнастёрками, были предпольем русской революции» (с. 330).

Вместе с тем стоит указать и на некоторые недочёты, погрешности и спорные места, встречающиеся в книге.

Книга состоит из десяти глав, внутренняя структура большинства которых хорошо продумана, логически мотивирована. В то же время дробление глав на изрядное число параграфов (часто из нескольких страниц) представляется не всегда оправданным; к тому же названия некоторых из них не совсем точно отражают их содержание. Так, в главе 5-й в полутрастраничном параграфе «Как спасти российский трон» одна страница посвящена довольно любопытным рассуждениям об императрице Александре Фёдоровне, а собственно названию соответствуют буквально два предложения. То же самое можно сказать и про параграф (опять же полутрастраничный) под названием «Кризис западничества в России» и некоторые другие.

В главе «Раскол Европы», рассматривая причины возникновения мировой войны, Уткин придерживается традиционной версии её происхождения, а в заключении прямо называя её основным виновником Германию. Нам кажется, что это несколько односторонний и упрощённый подход. Отметим в этой связи, что споры среди историков об ответственности за развязывание войны разгорелись уже в 1920-х гг. Одни считали, что в её начале виновата не только Германия, а скорее Франция, Россия и Сербия (Г. Э. Барнс), другие полагали, что кроме Германии свою долю вины несут также Россия, Франция и Англия, третьи обвиняли Австро-Венгрию и т. д. В последнее время и в России появились работы, авторы которых возлагают ответственность за развязывание войны отнюдь не только на Германию, но и – причём даже в большей степени – на других участников мирового конфликта, в том числе и на США¹. Кстати, косвенным образом на это указывают слова Троцкого, приводимые на с. 472-й.

К сожалению, некоторые аспекты войны остались вне поля зрения автора монографии, например, проблема беженства и насильственной депортации еврейского населения. Более глубоким, на наш взгляд, мог бы быть анализ союзных отношений между Германией и Австро-Венгрией, а также роли пропаганды в разжигании и поддержании националистических и шовинистических настроений. Странно, что в книге не нашлось места упоминанию о русском экспедиционном корпусе во Франции.

Вряд ли можно согласиться с утверждением автора, касающимся социального содержания Февральской революции: «Восставшие воспринимали социальный переворот как шаг России в направлении сближения с Западом, как приобщение России к подлинно парламентской демократии» (с. 374). Возможно, так её воспринимали кадеты или представители других либеральных партий – кругов, часть интеллигенции но вряд ли так думали вышедшие в те дни на улицы Петрограда рабочие и солдаты. Да и многие представили творческой интеллигенции, способные ухватить суть событий, что называется, непосредственно, интуитивно,

называли Февраль вообще солдатским бунтом, а не революцией (вспомним М. Цветаеву: «...Свобода – гулящая девка на шалой солдатской груди») Некоторые из них не без оснований предостерегали от некритического заимствования и перенесения на русскую почву институтов западной цивилизации. Так, Максимилиан Волошин писал весной 1920-го года: «Каждое государство вырабатывает в себе форму правления согласно чертам своего национального характера и обстоятельств своей истории. Никакая одежда, взятая напрокат, никогда нам не придёт по фигуре».

То, что произошло в Петрограде в октябре 1917 г. называется то октябрьским переворотом, то Октябрьской революцией. Между тем это вопрос принципиальный, и хотелось бы, чтобы автор чётко обозначил свою точку зрения, ибо, как известно, под влиянием общественно-политической конъюнктуры последних 15 лет немало историков поспешили внести соответствующие «коррективы» в свои взгляды, выступления, учебники, трактуя революцию, изменившую весь ход истории XX столетия, как историческую случайность или как результат злой воли кучки безответственных фанатиков, захвативших власть посредством государственного переворота.

В книге немало говорится о попытках правящих кругов Германии с помощью российских социал-демократов спровоцировать революцию в России, но не упоминается, что подобная практика была обычной в политике великих держав, сошедшихся в невиданном противоборстве. Например, французы, вдохновляемые «туманным Альбионом», через Швейцарию оказывали материальную помощь представителям германской социал-демократии (в финансировании её прессы и пр.), с целью активизации антивоенных настроений и ослабления своего главного противника.

Книга Ан. Уткина – многоплановое и весьма объёмное исследование, поэтому отдельные упущения и погрешности, допущенные, вероятно, при редактировании, были, наверное, неизбежны. Например, Пангерманский союз называется то Общегерманским (с. 164-я), то Всегерманским (с. 166-я); фамилия начальника генштаба германской армии Фалькенгайна на с. 108-й и 231-й пишется по-другому. На сс. 428 - 429 дата первой высадки американских войск указывается по-разному.

В тексте встречаются повторы, иногда почти буквальные, например, в описании сцены вручения германским послом Пурталесом ноты об объявлении войны России (с. 89-я и 96-я) или на страницах, где речь идёт о силах в царской России, заинтересованных в сепаратном мире с Германией (с. 327-я и 341-я), или в приводимом на сс. 404-й и 440-й мнении Дж. Кеннана о неадекватном понимании западной дипломатии и политиками внутреннего состояния России периода Временного правительства.

Книга соответствует канонам научной монографии, опирается на широкий круг источников и специальной литературы. Учитывая это, вызывает недоумение встречающийся местами несколько примитивный ввод в текст отдельных цитат, которые подаются просто как заковыченные предложения без указания их авторства. Например, из контекста трудно

понять, о какой конференции в феврале 1914 г. идёт речь на с. 75-й, а для того, чтобы узнать, кому принадлежит характеристика Жоффра, приводимая на с. 128-й, нужно ознакомиться с расположенными в конце главы сносками, отстоящими от данной страницы почти на 70 страниц. Подобное цитирование встречается и на сс. 131, 239, 335, 379, 397, 469.

В целом же рецензируемая книга – профессионально выполненное исследование, которое значительно расширяет и углубляет наши представления об одном из ключевых событий XX века и, несомненно, найдёт своего читателя.

Сыч А. И.

Примечания:

¹ См., напр., книгу Кремлёва “Россия – Германия: сравнить!” Новый взгляд на старую войну. – М., 2003.

Надійшла до редколегії 20.09.2006.

Відомості про авторів

Абрамович Семен Дмитрович – доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри гуманітарних наук ЧТЕІ КНТЕУ.

Аршинова Лариса Дмитрівна – кандидат історичних наук (Росія, Санкт – Петербург, Гатчина).

Боднарюк Богдан Миколайович – кандидат історичних наук, доцент кафедри етнології, античної та середньовічної історії Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

Безаров Олександр Троянович - кандидат історичних наук, доцент кафедри економічної теорії Чернівецького торговельно-економічного інституту Київського національного торговельно-економічного університету.

Жалоба Ігор Володимирович – доктор історичних наук, професор, заступник директора інституту міжнародних відносин Київського міжнародного університету.

Жулканич Наталія - кандидат історичних наук, докторант Київського національного педагогічного університету імені Михайла Драгоманова.

Мінаєв Андрій В'ячеславович - кандидат історичних наук, асистент кафедри історії нового та новітнього часу Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

Мельничук Галина Леонідівна – здобувач кафедри історії нового та новітнього часу Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

Молдован Елеонора – докторант Сучавського університету ім. Штефана Великого.

Олієвський Олександр Іванович – викладач ПТУ № 13 (м. Чернівці).

Павлюк Оксана МIRONІВНА – ст. лаборант кафедри історії нового та новітнього часу Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

Папук Віктор Миколайович – асистент кафедри історії нового та новітнього часу Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

Піддубний Ігор Андрійович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії нового та новітнього часу Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

Сахновський Євген Васильович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії нового та новітнього часу Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

Сахновський Олександр Євгенович - кандидат історичних наук.

Сич Олександр Іванович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії нового та новітнього часу Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

Стрельчук Наталія Василівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри політології та державного управління Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

Троян Сергій Станіславович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри міжнародних відносин і країнознавства Рівненського інституту слов'янознавства Київського славістичного університету; професор кафедри політичних наук Рівненського державного гуманітарного університету.

Холодницький Василь Федорович - кандидат історичних наук, доцент кафедри історії нового та новітнього часу Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

Чучко Михайло Костянтинович - кандидат історичних наук, доцент кафедри етнології, античної та середньовічної історії Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

Наукове видання

Історична панорама

Збірник наукових статей

Випуск 3

Рік заснування збірника 2004 р.

Літературний редактор Лупул О.В.

*Технічний та комп'ютерний
редактор Павлюк О.М.*

*Історична панорама: Збірник наукових
статей ЧНУ. – Чернівці: видавництво Чернівецького
національного університету ім. Ю. Федьковича «Рута», 2007. –
Випуск 3. – 194 с.*